

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**WILHELM BARTHOLD'UN "MOĞOL FÜTÜHATINA
KADAR ORTA ASYA'DA HİRİSTİYANLIK" ADLI
ESERİ VE DEĞERLENDİRMESİ**

HAZIRLAYAN

ZEYNEP SALİHA ATEŞ

ÖĞRENCİ NUMARASI

158107041007

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

PROF. DR. MUSTAFA SAMİ BAYBAL

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep Saliha ATEŞ
	Numarası	158107041007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Dinler Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa Sami BAYBAL
	Tezin Adı	WILHELM BARTHOLD'UN "MOĞOL FÜTÜHATINA KADAR ORTA ASYA'DA HİRİSTİYANLIK" ADLI ESERİ VE DEĞERLENDİRMESİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Wilhelm Barthold'un "Moğol Fütühatına Kadar Orta Asya'da Hıristiyanlık" Adlı Eseri ve Değerlendirmesi** başlıklı bu çalışma 26/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mustafa Sami BAYBAL	
2	Doç. Dr.	Cemil KUTLUTÜRK	
3	Doç. Dr.	Ahmet ARAS	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep Saliha ATEŞ		
	Numarası	158107041007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	WILHELM BARTHOLD'UN "MOĞOL FÜTÜHATINA KADAR ORTA ASYA'DA HİRİSTİYANLIK" ADLI ESERİ VE DEĞERLENDİRMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Zeynep Saliha ATEŞ

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep Saliha ATEŞ		
	Numarası	158107041007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa Sami BAYBAL		
Tezin Adı	WILHELM BARTHOLD'UN "MOĞOL FÜTÜHATINA KADAR ORTA ASYA'DA HİRİSTİYANLIK" ADLI ESERİ VE DEĞERLENDİRMESİ			

Bu araştırmada Orta Çağ tarihine ve eğitimine büyük katkıları olmuş, Türkiye’de bir dönem öğretim üyeliği yapmış olan Vasiliy Vladimiroviç Barthold’un“Moğol Fütühatına Kadar Orta Asya’da Hıristiyanlık” isimli eserinin Türkçe’ye aktarılması sağlanmış ve ardından eserin Dinler Tarihi açısından bir analizi yapılmıştır.

Araştırmanın konusu, amacı ve metodu hakkında bilgi verildikten sonra Orta Asya’da Hıristiyanlığın genel durumuyla ilgili bilgi verilmiştir. Ardından Barthold’un hayatı, yetiştiği çevre, çocukluğu, aldığı eğitim, bilimsel çalışmaları, ölümü ve kişiliği ele alınmıştır. Hemen akabinde Barthold’un eserleriyle ilgili genel çerçevede malumat sunulmuştur.

Eserin Türkçe’ye aktarılması işleminin ardından birçok noktadan ele alınmış ve günümüz dinler tarihi verileriyle mukayese edilmiştir. O, yaptığı araştırmalarla İslam âlemine ve Türk dünyasına önemli hizmetlerde bulunmuş ve özellikle İslamiyet’ten sonraki Türk Tarihi hakkında çok değerli çalışmalar meydana getirmiş, adeta yeniden keşfedilmeyi bekleyen hazine değerinde bir tarihçi olarak halen gündemdeki yerini korumaktadır.

Kelimeler: Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Hıristiyanlık, Orta Asya, Moğollar.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Zeynep Saliha ATEŞ		
	Student Number	158107041007		
	Department	Felsefe ve Din Bilimleri/Dinler Tarihi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mustafa Sami BAYBAL		
Title of the Thesis/Dissertation	A Study Of Wilhelm Barthold's Work Titled Christianity in Central Asia Until Mongolian Conquest			

In his study formed medieval history and education major contributions, which have made a time faculty member in Turkey Vasily Vladimirovich Barthold's "Christianity in Central Asia until the Mongol conquests" ensured to be transferred to Turkish of his book, and then an analysis is in terms of the history of religions to work it is made.

After giving information about the subject, aim and method of their search, information was given about the general situation of Christianity in Central Asia. Then, Barthold's life, his environment, childhood, education, scientific studies, death and personality are discussed. Immediately afterwards, information was provided on the general framework of Barthold's works. Following the transfer of the work to Turkish, it was handled from many points and compared with the data of today's history of religions.

Barthold contributed to the Islamic and Turkish history a lot with his studies; created many valuable works especially about the Turkish history after Islam and he still maintains his value as a historian just like a precious treasure waiting for a rediscovery.

KeyWords: Vasily Vladimiroviç Barthold, Christianity, Central Asia, Mongols.

ÖNSÖZ.....	4
KISALTMALAR	5
GİRİŞ.....	6
1. Metodolojik Bilgiler	6
1.1. Araştırma Konusu ve Problemi	6
1. 2. Araştırmanın Amacı	7
1. 3. Araştırmanın Önemi	7
1. 4. Araştırma Yöntemi	8
2. Orta Asya’da Hıristiyanlığın Genel Durumu.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

WİLHELM BARTHOLD HAYATI VE ESERLERİ

1. Wilhelm Barthold’un Hayatı	13
1.1. Nesebi, Ailesi ve Doğumu.....	13
1.2. Eğitim Süreci	13
1.3. Bilimsel Tecrübeleri	15
1.4. Eğitimciliği	17
1.5. Politik Duruşu.....	18
1.6. Vefatı	21
2. Wilhelm Barthold’un Eserleri	21
3. Eseri Tercüme Eden Taşköprülüzade Ahmed Cemal Bey	26

İKİNCİ BÖLÜM

“MOĞOL FÜTÜHATINA KADAR ORTA ASYA ’DA HİRİSTİYANLIK” (TRANSKRİPSİYON-İNCELEME)

1.Eserin Transkripsiyonu.....	27
2. Eserin Genel Tahlili.....	73
SONUÇ.....	84

BİBLİYOGRAFYA	86
EKLER	90

ÖNSÖZ

Orta Asya, tarih boyunca farklı kültür, din ve etnik yapıları barındıran bir bölgedir. Doğu ile Batı medeniyetlerinin bulunduğu bir coğrafyada yer alan bu coğrafyada dünyanın değişik anlayışları farklı zamanlarda hüküm sürmüşlerdir. Bu nedenle birçok din ve gelenek zaman içerisinde buraya yerleşmiş, bazıları belli bir süre varlığını devam ettirebilmişken bazıları varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Orta Asya bulunduğu konumundan dolayı Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dünyanın önde gelen iki büyük dininin de karşılaştığı bir uç noktası haline gelmiştir.

Biz bu çalışmada ünlü tarihçi Wilhelm Barthold'un kaleme aldığı "Moğol Fütühatına Kadar Orta Asya'da Hıristiyanlık" isimli çalışmasının Köprülüzade Ahmet Cemal Bey tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiş versiyonunu transkribe edecek ve günümüz dinler tarihi verileri ışığında eserin bir tahlilini yapacağız. Bu bağlamda öncelikle OrtaAsya'da Hıristiyanlığın genel durumuyla alakalı genel bir malumat verilecek, ardından birinci bölümde Wilhelm Barthold'un hayatına ilişkin bilgiler sunulacaktır.

İkinci bölümde ise eserin günümüz alfabesiyle yazım işlemi gerçekleştirilecek ve hemen akabinde çalışmanın ihtiva ettiği veriler günümüz dinler tarihi bilgileriyle mukayese edilerek bütüncül bir analiz yapılacaktır. Yapılan bu tez çalışmasıyla genelde ülkemiz dinler tarihi alanına bir katkı sunulmaya çalışılacak özelde ise Hıristiyanlık özelindeki araştırma literatürüne bir yenisi eklenmiş olacaktır.

Yüksek lisans ders döneminde kendilerinden son derece yararlandığım Prof. Dr. Mehmet Aydın, Prof. Dr. Mustafa Sami Baybal, Doç.Dr. Ahmet ARAS, Doç. Dr. Nermin Öztürk ve Yrd. Doç.Dr. Kemal Argon hocalarıma teşekkür ederim. Özellikle yüksek lisansa başladığım günden itibaren tezimi sonlandırana kadar bana her konuda destek olan, yol gösteren ve problemleri çözüme süreçlerinde yardımını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Mustafa Sami Baybal hocama da teşekkürü bir borç bilirim.

Zeynep Saliha Ateş
Konya, 2019

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
ET	: Erişim Tarihi
İSAV	: İslami İlimler Araştırma Vakfı
M.S.	: Milattan Sonra
sy.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralıkları
SÜİF	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
thk.	: Tahkik Eden

Yay. : Yayınevi

GİRİŞ

1. Metodolojik Bilgiler

1.1. Araştırma Konusu ve Problemi

Tarihi veriler, özellikle de Süryani kaynakları olmak üzere Bizans ve Arap kaynakları ile arkeolojik malzemeler XIII. Yüzyıl öncesi Orta Asya Hıristiyanlığı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Hıristiyanlık Moğollar öncesi dönemde Orta Asya’da genel olarak Mezopotamya merkezli Nesturilik ile kendini göstermiştir. Buna ilaveten az sayıda da olsa Melkitler, Yakubiler ve Ermeniler gibi Hıristiyan gruplar da XIII. Asır öncesi Orta Asya’ında görülmektedir. İslamiyet’ten evvel Mecusilik, Hellen, Budizm, Maniheiz, Hinduizm, Yahudilik ve Şamnizm gibi dinlerin var olduğu Orta Asya coğrafyasında Hıristiyanlık, Mezopotamya-İran hattı üzerinden Orta Asya’nın Baktriana bölgesine II. Yüzyılın ikinci yarısında Kuşanlılar zamanında girmiştir.¹

Hıristiyanlık daha sonra muhtemelen Parthlar döneminde II. Yüzyılın sonu veya III. yüzyılın başında Merv ve çevresine Kidaritler döneminde IV. Yüzyılın ikinci yarısında ya da V. Asrın başlarında Semerkand’ın bulunduğu Sogdiana’ya, Eftalitler zamanında VI. Yüzyılın başında Taşkent ve Semireçe’ye, VII. Yüzyılın ikinci yarısında Türk Kağanlığı döneminde de Harezmi’ye girmiştir. Hıristiyanlık özellikle Türkler’in döneminde (VI-VIII) Orta Asya’da hızlı bir şekilde yayılmıştır. VIII. ve XII. Yüzyıllar arasında Samaniler, Araplar, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular döneminde Orta Asya’da var olmayı ve de varlığını devam etmeyi sürdürmüştür.²

Erken Orta Çağ’da (V-VIII) Merv’de ve Semerkant’ta inşa edilen psikoposluklar ve manastırlar, Hıristiyanlığın Orta Asya topraklarında yayılması ve kuvvetlenmesi adına önemli işlevler görmüşlerdir. XIII. Yüzyılın ilk dönemlerinden sonra Moğollar üzerinde de etkili olmaya devam eden Hıristiyanlık, ünlü Moğol imparatoru Timur tarafından da hoşgörü ile karşılanmıştır.

¹ İbrahim Çeşmeli, “Moğollar Öncesi Orta Asya’da Süryânî Hıristiyanlığı”, *Arkeoloji ve Sanat*, İstanbul, 2012, sy. 140, s. 196-197, İstanbul, 2012, sy. 140, s. 195.

² Çeşmeli, a.g.e., s. 195.

Bu çerçevede araştırmamızın temel problemi, tarih boyunca çok farklı coğrafyalarda kendine yer bulan Hıristiyanlığın Orta Asya serüvenini anlatan Wilhelm Barthold'a ait "Moğol Fütühatına Kadar Orta Asya'da Hıristiyanlık" adlı eserin transkribe edilmesi ve incelenmesidir. Eser 20. Yüzyılın başlarında dünyanın önemli Türk tarihçilerinden olan Rus asıllı Wilhelm Barthold tarafından Rusça olarak kaleme alınmış ve 1925 yılında Köprülüzade Ahmet Cemal Bey tarafından Osmanlı Türkçesi'ne aktarılmıştır. Bu bağlamda eser baştan sona günümüz Türkçesine aktarılacak ve içerdiği bilgiler tahlil edilecektir. Sonuç olarak söz konusu çalışmada amacımız, bugüne kadar çok fazla farkedilmeyen ve halen Osmanlı Türkçesiyle varlığını sürdüren bu eserin günümüz Türkçesine kazandırılması ve incelenmesidir. Yapılacak bu çalışmayla ülkemizde Dinler Tarihi alanında önemli bir eserin kazandırılacağı kanaatindeyiz.

1. 2. Araştırmanın Amacı

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi tezimizdeki başlıca amacımız, söz konusu eseri günümüz Türkçesi'ne kazandırmak ve bunu yaparken de Barthold'un Dinler Tarihi sahasında vermiş olduğu bu önemli eseri analiz etmektir. Yaklaşık yüz yıldır Osmanlı Türkçesi haliyle araştırmacıların kendisine başvurmayı bekleyen eser günümüze kadar Dinler Tarihçileri'nden çok fazla ilgi görmemiştir. O sebeple yapacağımız bu çalışma ile ülkemizdeki Hıristiyanlık tarihçilerine önemli veriler sunmayı hedeflemekteyiz.

1. 3. Araştırmanın Önemi

Barthold'un Almanca olarak kaleme aldığı ve Köprülüzade Ahmet Cemal Bey'in Osmanlı Türkçesi'ne aktardığı "Moğol Fütühatı'na Kadar Orta Asya'da Hıristiyanlık" isimli önemli eser bugüne kadar günümüz Türkçesine aktarılmamıştır. Bu sebeple yapacağımız bu çalışma Türkiye Dinler Tarihi araştırmaları, özellikle de Hıristiyanlık Tarihi incelemeleri bakımından başlı başına önemli bir yer arz etmektedir. Eserin dünyaca ünlü bir tarihçiye ait olması ve doğrudan Dinler Tarihi sahasını ilgilendirmesi eserin çalışılmasını önemli kılan hususlardan bir diğeri.

Bugüne kadar bu konu hakkında herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması bizi böyle bir konunun dinler tarihi metot ve yöntemiyle ele alınıp

değerlendirilmesine sevk etmiştir. Bu çalışmanın günümüz Türkçe'sine aktarıldığı ve analiz edildiği spesifik bir çalışma mevcut değildir. Dolayısıyla çalışmamızın Orta Asya Hıristiyanlığı hakkında ortaya çıkaracağı bilgi ve değerlendirmeler Türkiye'de Dinler Tarihi alanında önemli bir yeri dolduracaktır.

1. 4. Araştırma Yöntemi

Çalışmamızda tarihsel ve nitelendirici bir metot kullanılacaktır. Ayrıca Orta Asya Hıristiyanlığı objektif olarak incelenmeye çalışılacaktır. Orta Asya Hıristiyanlık tarihi ele alınırken mümkün olduğunca ana kaynaklar kullanılmaya gayret gösterilecektir. Bunun dışında tezin asıl kısmını teşkil eden transkripsiyon ve inceleme bölümünde eser hem günümüz Türkçe'sine aktarılacak hem de bazı kavramlar günümüz Türkçesi ile sadeleştirilecektir.

2. Orta Asya'da Hıristiyanlığın Genel Durumu

Orta Asya, antik çağlardan itibaren Zerdüştlük, Budizm, Hinduizm, Maniheizm, Yahudilik ve Şamanizm gibi çeşitli dinlerin var olduğu bir coğrafyadır. Hıristiyanlığın Orta Asya'ya geçişi ve yayılışı İran aracılığıyla olmuş ve takriben 120'li yıllarda başlamıştır. İran'ın Media, Gilan ve Parthia gibi farklı bölgelerinde M.S. II. asrın sonu ve M.S. III. asrın başlarında Süryânî Hıristiyanların yaşadıkları ve Kuzey İran'da bir piskoposluk inşa ettikleri bilinmektedir. Hıristiyanlığın Orta Asya'nın önemli yerleşim merkezlerinden olan Merv'e İsa'dan takriben iki asır sonra "Papaz Berehya" isimli bir din adamı tarafından getirildiği de ifade edilmektedir. Bu bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda III. yüzyıl ile VI. yüzyıllardan kalma manastırlar, kilise yıkıntıları, Hıristiyanlara ait defin yerleri ve çeşitli nesnelere tespit edilmiştir.³ Bununla birlikte Merv'de bulunan Hıristiyan piskoposluğunun Nestûrîlerin eline geçmesiyle birlikte Hıristiyanlığın Orta Asya'daki ilk merkezi Merv şehri olmuştur.⁴

Efes Konsili'nde Nestorius'un aforoz edilmesi ve akabinde sürgüne gönderilmesi, yönetimin Nestorius taraftarları üzerindeki baskısının artmasına ve

³ Çeşmeli, a.g.e.,s. 196-197.

⁴Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yay., İstanbul, 2014, s. 215. Hıristiyanlığın Merv'e girişi ve hicrî ilk asırdaki durumu hakkında bkz. Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara, 2017,s. 326- 332.

Nestûrîlerin de farklı coğrafyalara göç etmesine sebep olmuştur. Roma ile Sâsânîler arasındaki mücadele özellikle Nesturi Hıristiyanların İran topraklarına iltica etmelerine, İran'ın da onları bu mücadelede bir araç olarak kullanmasına sebebiyetvermiştir. Nestûrîlerin İran topraklarında yayılmaları ve güçlenmeleri daha önceden burada var olan Hıristiyanlığın giderek Nestûrî bir anlayışa sahip olması vaziyetini ortaya çıkarmıştır. İran'ın ilk dönemlerdeki hoşgörüsüyle rahat bir şekilde yayılma imkânı bulan Hıristiyanlar, İran'ı Orta Asya'ya açılan bir kapı olarak görmüş ve buradan Orta Asya içlerine kadar gitmişlerdir. Orta Asya'da birçok toplumu Hıristiyanlıkla tanıştıran Nestûrîler, özellikle Türkler arasında ilgi çekmiştir.⁵ Kırgızistan'ın Krasnaya Reçka şehri yakınlarında yapılan kazılarda bulunan ve İsa'dan sonra V. ve VII. yüzyıllar arasında yapıldığı tahmin edilen bronz ve bakırdan üretilmiş haçlar, kolyeler ve dînî sembolleri temsil eden metal nesnelere Hıristiyanlığın bu bölgedeki varlığını çok net bir biçimde göstermektedir.

Kırgızistan'ın Tokmak şehrinde keşfedilen ve tarih olarak VII. veya VIII. yüzyıllara ait olduğu düşünülen Nestûrî manastırı, Hıristiyanlığın Orta Asya'daki etkilerinin en açık göstergelerinden biridir. Bunlara ilaveten Çu vadisinde, Talas civarında, Kazakistan ve Özbekistan'da da Hıristiyanlara ait kilise veya manastırlar bulunmuştur. Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi sürdürülen arkeolojik kazılar, Hıristiyanlığın bu coğrafyalarda V. ve XIV. yüzyıllar arasında var olduğunu, bununla beraber Hıristiyanlığın sadece Türkler arasında değil, Moğollar ve Soğd'lar gibi milletler içerisinde de taraftar bulduğunu ortaya koymaktadır.⁶ Birden fazla Moğol topluluğunun çok erken zamanlarda Nestûrîliğe tabi olduğu da bilinmektedir. Bazı Moğol askerlerinin, kadınların ve çocukların alınlarında görülen haç işaretinin, hastalıkları iyileştirmek veya önlemek niyetiyle uygulanan dağlama yönteminin bir sonucu olduğu ifade edilmektedir.

⁵ Çeşmeli, a.g.m., s. 198-199.

⁶ Sayime Durmaz, "Hıristiyanlara Ait Buluntular Işığında Ortaçağ'da Yedi Su Bölgesinde Nasturilik ve Dini Hayat", *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, 2015, s. 210-213; Merv civârında yapılan bir kazıda I. Yezdicerd'in üzerinde taşıdığı tahmin edilen, üzerinde ters haçın bulunduğu broz bir para ortaya çıkartılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Can, a.g.e.,s. 326- 328.

XIII. yüzyılda Moğol Hanı olan Abaka'nın bir Türk'ü patrik olarak atadığı bilinmektedir.⁷ Bunlara ilaveten Hıristiyanlığın Nayman, Karayit, Karluk ve Türğişler arasında taraftar bulduğu da düşünülmektedir.⁸ VIII. yüzyılda Hıristiyanlığı tekabül eden bir Türk hükümdarı Talas kentinde devasa bir metropolitlik yaptırmış ve birbirinden farklı kiliseler inşa ettirmiştir. Yapılan edilen bu metropolitliğin Samanoğulları'nın Talas'ı Karlukların elinden aldığı dönemde o bölgenin en büyük ibadet yeri olduğu söylenir. Yine VII. ve VIII. asırlarda İç Asya ve Urallarda yer alan Hıristiyanlığa ait buluntuların Karluklardan kalma olduğu düşünülmektedir. Turfan ve Yedisu bölgelerinde elde edilen Süryânî harfleriyle işlenmiş Nestûrilere ait Türkçe mezar taşları, Hıristiyanlığın Orta Asya'daki varlığına dair önemli eserlerdir.

Yine Orta Asya'nın farklı yerlerinde Hıristiyanlık tarihindeki bazı hadiselere işaret eden freskler ve İsa ile Meryem'e ait ikonlar elde edilmiştir.⁹ Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ve Tokmak şehirleri yakınlarında bulunan ve XIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen Nestûrî mezarlığında yaklaşık üç bin kadar mezarın olduğu, bu mezarların genelinde haç işaretinin olduğu ve yine birçoğunda da Süryânî harfleriyle yazılmış Türkçe kitabelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu mezarlıkta medfûn olan kişilerin veba hastalığından öldükleri de yine bu kitabelerde geçen yazılardan çıkarılmaktadır.¹⁰

Hıristiyanlar ilim ve ticâret ile iştiğal ettiklerinden ve yeniliklere daima açık bir toplum olduklarından farklı gruplarla iletişim kurma konusunda çok fazla problem yaşamamışlardır. Sahip oldukları bu meziyetler onlara Hıristiyan inancını farklı gruplara ve coğrafyalara iletme noktasında bir avantaj sağlamıştır. Örneğin misyon faaliyetleri çerçevesinde Türkmenistan topraklarında bulunan bazı Hıristiyanlar, burada ipek böceği yetiştiriciliği yapmışlar, elde ettikleri ipek böceği yumurtalarını Bizans'a satarak orada ipek böceği yetiştiriciliğinin başlatıcıları

⁷ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul, 2008, s. 207-208.

⁸ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., Ankara, 2004, s. 113; Durmaz, a.g.m. s. 214.

⁹ Harun Güngör, "Türklerle Hıristiyanlar Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, Ankara, 2002, s. 458-459.

¹⁰ Güngör, a.g.m., s. 459-460.

olmuşlardır. Bu vaziyet Bizans ile iyi ilişkiler kurmaya sebep olmuş ve Bizans'ın kendilerine karşı hasmane tavrının değişmesini sağlamıştır.¹¹

İslâmiyet Orta Asya topraklarına geldiğinde Hıristiyanlığın bu coğrafyada çok etkili bir gücü bulunmaktaydı. Nitekim VII. yüzyıl ortalarında Kaşgar, Hira, Nisibis, Bakerda, Başrah, Destasan, Erbil, Honita, Maalta, Karka, Skiaçadate, Dakuk, Merv, Horasan, Teredon, Patriyarkaliş, Adiabene, Taurusium, Atropatene, Ravardşir, Rey, Herat, Ninova, Singara, Drangerde, İsfahan, Nişabur, Segestan gibi birçok bölgede çeşitli psikoposluklar ve metropolitlikler yer almaktaydı. Bu kadar farklı bölgede Hıristiyan ibadet yerlerinin var olması Orta Asya topraklarında ve daha birçok coğrafyada Hıristiyanlığın ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.¹²

Hıristiyanlığın Orta Asya'da yayılmasının birçok sebebi bulunmakla birlikte, bunlardan en önemlisi sahip olunan sıkı manastır sistemidir. Dinlerini tebliğ etmek için her türlü sıkıntıyı ve tehlikeyi göze alan Hıristiyanlar, inşa ettikleri manastırlarda hem dinlerini katı bir tutumla yaşamışlar, hem de bu manastırlar aracılığıyla çeşitli toplumlara Hıristiyanlığı ulaştırmışlardır. Bir diğeri, İran'daki huzur ortamının dağılması ve kendilerine yapılan baskılar sebebiyle Türklerin yaşadığı Orta Asya bölgelerine gitmek zorunda kalmalarıdır. Bizans tehdidi batı tarafına gitmelerinin önüne geçmiştir. Kendilerine hoşgörüyle yaklaşan Türk Hakanları Hıristiyanların rahat bir ortam bulmalarına imkan sağlamış ve bu durum Hıristiyanlığın Nestûrîlik aracılığıyla Orta Asya'da yayılmasına olanak sağlamıştır.¹³

Her ne kadar ilk dönemlerde Moğollarla iyi ilişkiler geliştirilmiş olsa da, Timur'un Hıristiyanların yoğun bir şekilde yaşam sürdükleri bölgeleri ele geçirmesi ve oradaki gruplara baskı yapması, Hıristiyanların Orta Asya'daki varlığını sıkıntıya uğratmış ve eski güçlerini kaybetmelerine neden olmuştur. Orta Asya'da artık barınamayacaklarını anlayan Hıristiyanlar, bu defa tekrardan Anadolu topraklarına

¹¹ Maria Brosius, *The Persians*, London, 2006, s. 183; Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestûrî Hıristiyanların rolü", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2014, c. IX, sy. 2, s. 61; Abraham Yohannan, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, çev. Meltem Deniz, Beybün Yay., Ankara, 2006, s. 55-56.

¹² Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yay., İstanbul, 2005, s. 283.

¹³ Mustafa Ünal, "Nasturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünyü Bugünü ve Geleceği)*, Ankara, 2002, s. 462.

göç etmek durumunda kalmışlardır. Özellikle Timur'un oğlu Uluğ Bey döneminde Nestûrîlerin Orta Asya topraklarından tamamen çıktıkları ifade edilmektedir.¹⁴

¹⁴ Ünal, a.g.m., s. 533-534.

BİRİNCİ BÖLÜM

WILHELM BARTHOLD HAYATI VE ESERLERİ

1. Wilhelm Barthold'un Hayatı

1.1. Nesebi, Ailesi ve Doğumu

Vasiliy Vladimiroviç Barthold 15 Kasım 1869 tarihinde Petersburg'da asimile olmuş bir Alman ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi.¹⁵ Vaftiz ismi Wilhelm, Alman ırkına mensup olduğuna işaret etmektedir. O, Batı Avrupa lisanlarındananeşredilen çalışmalarında Wilhelm ismini kullanmayı yeğlemiştir.¹⁶ Ataları Baltık'ta dünyaya gelmişlerdir. Lüteryen bir papaz olan büyük dedesi Hamburg'dan Rusya'ya iltica etmiştir. Borsa işleriyle meşgul olan babasından çocuklarına kalan miras, Barthold'un öğrenim hayatını ve daha sonraki araştırmalarının yanında bu çalışmalar için yaptığı seyahatlerini finanse etmeye yetmiştir. Hatta Barthold bu konuyla alakalı olarak şöyle söylediği aktarılır: "1917 Büyük Ekim İhtilali'nden sonra babamın evlatlarından hiçbiri göç etmedi."¹⁷ Çocukluk ve gençlik yıllarında ailesinin ekonomik durumunun yeterli olması sebebiyledir ki Barthold çok yönlü sosyal bilimler tahsili almış, Batı Avrupa'nın eski, klasik ve temel lisanlarını öğrenmiş ve çocukluktan beri dikkatini çeken tarih alanına yönelmiştir.¹⁸

1.2. Eğitim Süreci

Barthold 1887 yılında VIII. St. Petersburg Kolejinden altın madalya ile mezun olmuştur. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin antik tarihini tercih ederek 1887 yılının sonbaharında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin Arap, Fars, Tatar, Türk Dilleri Bölümü'nü kazandı.¹⁹ Gençlik çağlarında orta çağ tarihiyle

¹⁵ N. A. Smirnov, "Barthold", *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 1966, c. III, Moskova s. 39-40, Semavi Eyice, "Barthold", *DİA*, İstanbul, 1992, c. III., s. 85.

¹⁶ Yuri Bregel, "Barthold, Vasili Vladimiroviç" *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranica.com/articles/barthold-vasilii> (11.05.2019).

¹⁷ Gurban Hüseyinov, *Vasiliy Vladimiroviç Barthold (1869–1930) Hayatı, Eserleri Ve Orta Çağ Tarih Eğitimiine Katkıları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s. 5.

¹⁸ Hüseyinov, a.g.e., s. 5.

¹⁹ Hüseyinov, a.g.e., s. 5.

ilgilenmeye başlamıştı. Barthold'un sonradan fark ettiğine göre fakültede "Doğu tarihinin tek uzmanı, genel olarak Avrupalıların Doğu seyahatleri tarihini ve bunun dışında birkaç dersle de Orta Asya tarihini anlatan Veselovskiy"di.²⁰ Doğu Tarihi Kürsüsü'nde dersler veren Prof. N. İ. Veselovskiy, Barthold'u çalışma alanını tercih edişinde tamamen özgür bıraktı. Barthold'un gerçek danışmanı meşhur ve çok yönlü ilim adamı Viktor Romanoviç Rozen idi.²¹ Fransız asıllı olmasına rağmen aşırı Rus milliyetçiliğiyle bilinen V. R. Rozen, Rus doğu akademisinin geleceğinin parlak olacağına inanıyordu ve genç şarkiyatçıların yetişmesi için büyük çabasarfediyordu. Barthold, üniversitede Türkolog P. M. Melioranskiy ve yaş farkı olmasına karşın fırsatlar oluştuğu ölçüde Türkolog akademisyen V. V. Radloff ile de yakın temas kurdu.

Barthold, daha üniversite öğrencisi iken bilimsel araştırmalar yapıyordu. 1889 yılında Orta Asya'da Hıristiyanlık isimli makalesinden dolayı fakülte tarafından gümüş madalya ile ödüllendirildi. 1891 yılında üniversiteden mezun olduktan sonra V. R. Rozen'in önerisi ile 1891–1892 yıllarında yüksek tahsil için kendi imkânları doğrultusunda Finlandiya, Almanya, İsviçre, Kuzey İtalya, Avusturya, Macaristan ve Polonya'ya gitti.²² Halle Üniversitesinde İslâmiyet araştırmacısı August Müller'in ve Eduard Meyer'in derslerine katılmış ve samimi ilişkiler kurmuştur. Strasburg Üniversitesinde ise ünlü Arap toplumları araştırmacısı Teodor Nöldeke'in derslerini takip etmiştir. Ülkesine döndüğünde St. Petersburg Üniversitesinde Doğu Tarihi Bölümünde profesörlüğe hazırlanmak için göreve getirildi.²³ 1893 yılında Doktora öğrencisi olarak kayıt yaptırdı. 1896 yılında Yüksek okulda ders verebilecek yeterlilik derecesi alarak yardımcı doçent oldu. Verdiği derslerden bazıları daha sonra metin halinde hazırlanarak yayınlandı. 1897–1901 yıllarında St. Petersburg Üniversitesinde Mints kabinesinin koruyuculuğu görevini ifa etti. Barthold için 19. yy'ın 90'lı yılları birçok temel eser üzerinde çalışma dönemi olarak geçti. Daha çok yayınlanmamış kaynakları araştırarak o yıllarda Moğol İstilâsına Kadar Türkistan adlı temel araştırmasını hazırlamıştır. Bu çalışmasını 1900 yılının sonunda Doğu

²⁰ Hüseyinov, a.g.e., s. 6.

²¹ Inayatullah, "V.V. Barthold: His Life and Works", *Journal of the Pakistan Historical Society*, c. IX, Pakistan, 1961, s. 81.

²² Hüseyinov, a.g.e., s. 6.

²³ Hüseyinov, a.g.e., s. 6.

Dilleri Fakültesine doktora tezi olarak savunmuştur.²⁴ Doktorasını tamamladıktan sonra Doğu Bilimleri Tarihi Doktoru unvanını kazandı. 1901 yılında profesör oldu, 1910 yılında Rus Bilimler Akademisi'nin muhabir üyeliğine seçildi ve 25 Ekim 1913'te Radlof, Salema, Oldenburg ve Marr tarafından imzalanan tavsiye üzerine 2'ye 25 oyla Ordinaryüslüğe layık görüldü.²⁵

1.3. Bilimsel Tecrübeleri

Barthold Doğu Dilleri Fakültesinin sekreterliğini 1906 yılından 1910 yılına sürdürdü.²⁶ İlimler Akademisinin 1910 yılında muhabir üyesi, 1913 yılında ise daimi üyesi oldu. 1905–1912 yılları arasında Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü sekreterliği görevini yerine getiren Barthold 1908–1912 yılları arasında “Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü Notları”nın redaktörlüğünü yaptı. Bilhassa Marko Polo'nun seyahatinin İ.P. Minayev'in tercüme edip cemiyetin “Seyahatler” adı ile yayınladığı eserin redaktörlüğünü yaptı.²⁷

Barthold 1912 yılında İslâm Dünyası adlı ilmî derginin redaktörleri ve yayıncıları arasındaydı.²⁸ O, İçişleri bakanı Makarov'un Mir İslama'yı çarlığın millî ve sömürge politikasının nifa edildiği bir dergiye dönüştürme talebinin reddetti ve bunun sonucunda da redaktörlükten istifa etmek durumunda kaldı. 1903 yılında kurulan Rus Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Komitesi'nin iki sekreteri arasındaydı. Barthold el yazmaları üzerine çalışma ve araştırmalar yapma adına Orta Asya'ya bilimsel seyahatler yapmıştır. St. Petersburg Üniversitesi ve İlimler Akademisi için 1893–1894 yıllarında Orta Asya'ya gitmiştir. 1902 yılında da aynı bölgeye bu kez St. Petersburg Üniversitesi'ni temsilen gitmiştir. Buna ilaveten Rus Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Komitesi için kazı yapmak üzere 1904 ve 1916 yıllarında da Semerkant'a seyahatler yapmıştır.

Barthold 1900 ve 1908 yıllarında bilimsel çalışmalar yapmak için Kafkasya'ya gönderildi [Ani (Türkiye-Kars)]. Barthold daimi surette yurtdışına seyahatler yapıyordu. 1895 yılında Paris, Londra-Oxford, Hollanda, 1898 yılında

²⁴ Inayatullah, a.g.e., s. 82.

²⁵ Hüseyinov, a.g.e., s. 7.

²⁶ Hüseyinov, a.g.e., s. 7.

²⁷ Hüseyinov, a.g.e., s. 7.

²⁸ Hüseyinov, a.g.e., s. 7.

Almanya; 1905'te Almanya, Avusturya, Tirol, İsviçre; 1906 yılında Avusturya, Sırbistan, Bulgaristan, Türkiye, Mısır; 1908–1909 yıllarında İtalya, (Napoli'ye kadar) Budapeşte; 1909 yılında Finlandiya; 1911 yılında İrlanda, Kuzey Amerika, Almanya, Fransa; 1912 yılında Viyana, Tübingen, Hamburg, Lubec; 1913 yılında İsveç, Norveç; 1914 yılında İsveç, Danimarka, İngiltere, Gibraltar, Tolon, İtalya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya'ya giderek araştırmalarda bulundu.²⁹

Barthold Şarkiyat sahasında Türkiye'de ve batıda XX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra meşhur oldu. Bolşevik ihtilâlinde sonra bilimsel ve sosyal faaliyetleri daha da ileriye götürdü. İlimler Akademisinin Doğu Bilimcileri heyetinin daimi başkanı idi. Taşkent'te Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin kurulmasında görev alanlardan biriydi. Bu sırada Bütün Doğu bilimcilerini birleştiren V.V. Radloff Derneği'nin yöneticiliğini yapmıştır. Daha sonra Türkoloji Merkezi'nin başkanlığına da getirilmiştir (1928–1930).³⁰ Aynı zamanda Maddî Kültür Tarihi Devlet Akademisi başkanının yakın dostlarından biriydi. İran isimli bilimsel derginin, İlimler Akademisinin yayınladığı dergilerin ve daha birçok derginin redaktörlüğünü yürütmüştür. Barthold Sovyet yönetimi tarafından Doğu Sovyet ülkelerinde kurulan Doğu Tarihi Kürsüsü'nde, kütüphanelerde, el yazmaları arşivlerinde ve müze açma faaliyetlerinde aktif rol almıştır.

1920'li yıllarda yeni açılan Leningrad Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü ve Leningrad'ın diğer yükseköğretim kurumlarında hocalık faaliyetlerini sürdürmüştür. Barthold 1920, 1927 ve 1928 yıllarında da Orta Asya'ya bilimsel geziler yapmıştır. Ekim İhtilâli'nden sonra da araştırmalarına aktif bir şekilde devam etmiştir.

1892–1930 yılları arasında Barthold'un 400 den fazla bilimsel çalışması yayınlanmıştır. Birkaç araştırması da ölümünden sonraneşredilmiştir. Barthold'un 247 madde yazdığı Encyclopedia of İslam'a katkısı dikkate değerdir. Bu maddelerin 113 tanesi 1913 yılında yayımlanan ilk ciltte bulunmaktadır. Bunların çoğu Barthold'un Rus dilinde yayımlanan araştırmalarının sonuçlarını çok yoğunlaştırılmış bir şekilde içermektedir. Barthold'un baş eseri olan Moğol İstilasına

²⁹ Hüseyinov, a.g.e., s. 8.

³⁰ Hüseyinov, a.g.e., s. 8.

Kadar Türkistan'ın İngilizce versiyonunun Gibb Memorial Series arasında yayımlanması özellikle ifade edilmelidir.³¹

Barthold'un çalışmalarının dokuzu Batı dillerinde on sekizi Doğu dillerinde neşredilmiştir. 19 araştırması ise bizzat kendisi tarafından Batı dillerinde özellikle Almanca kaleme alınmıştır. Vefatından sonra diğer dillere tercüme edilen çalışmaları daha çoktur. Özellikle Umniakov'un bildirdiğine göre Batı dillerinde 24, Doğu dillerinde ise 20 çalışması bulunmaktadır.³² Barthold'un bütün çalışmalarının içerdiği 283 çalışmadan 43'ü (İslam Ansiklopedisi'nde bulunan makaleleri dışarıda tutulmak kaydıyla) orijinal olarak Batı dillerinde neşredilmiş veya bu dillere tercüme edilmiştir. Bununla birlikte onun en önemli eserlerinden altısı sadece Rusça olarak yayımlanmıştır.

1.4. Eğitimciliği

Vefatından sonra tertiplenen bir anma toplantısında kendisini yakından tanıyan Nicholas Yakovlevich Marr'ın ifadelerinden³³ Barthold'un hocalığına, ders anlatış tarzına ve öğrencileriyle olan ilişkilerine dair ipuçları yakalamak gayet tabiidir. Marr'a göre Barthold, bilime bağlı bir kişidir. O, bilim insanlarında içtenlikarar ve samimiyeti kimde bulursa ona son derece saygı duyardı. Ahlaksızlığı ve samimiyetsizliği kardeşinde bile olsa asla kabul etmezdi. Riyakârlıktan hoşlanmadığı için bu kötü alışkanlığın yaygın olduğu ortamlardan her zaman uzak durmuştur. Bu sebeple çok sakin bir sosyal hayata sahip olmuş ve adeta yalnızlığa mahkûm bir inziva hayatı tercih etmek zorunda kalmıştır.³⁴

Barthold, ilmi kuruluşların kurucularını, gençleri, öğrencileri, yerli araştırmacıları ve bilimlemeşgul olan herkesi kendine çeken bir özelliğe sahipti. İnsanlara saygı gösterir ve onlara önem verirdi.

Bağımsızlığına düşkün olmasının yanı sıra, önyargılardan uzak ve ilmi dürüstlüğe uygun davranılmasından yana idi. O, akademik hayatta dalkavukluk, makam hırsı ve riyakârlık gibi olumsuz davranışlara karşıydı ve bunlardan uzak

³¹ Hüseyinov, a.g.e., s. 9.

³² Hüseyinov, a.g.e., s. 9.

³³ Hüseyinov, a.g.e., s. 10.

³⁴ Hüseyinov, a.g.e., s. 10.

dururdu. Söz ustalığı yapmakla uğraşmaz, son derece sâde bir konuşma tarzını yeğlerdi. Dersleri veya konferansları sırasında âdeti salonla sohbet eden bir yapısı olan Barthold, söz konusu onun dersleri yahut konuşmaları, titiz metodolojik hazırlıkları, ince tahlilleri ile eski tarihi kaynakları ve eski görüşleri olunca keskin tenkidi yapısı ön plana çıkardı. O, ülkesine ve akademik dünyaya bıraktığı zengin ilmi mirasın yanında iyi bir hocanın nasıl olacağına dair de önemli ipuçları vermiştir.³⁵

Barthold, büyük ilim adamlarının genelinde rastlandığı gibi kendi yerine halefi olarak gönül huzuruyla bırakabileceği gayet iyi yetişmiş bir öğrenci bulamamaktan şikâyet etmiştir. Çocuğu olmayan bir akademisyen olması hasebiyle o bu eksikliğini sadık öğrencileri aracılığıyla gidermek istemiş fakat aradığı nitelikte bir öğrenci bulamamıştır.³⁶

Barthold hocalık deneyimine ilk defa 21 Ağustos 1896 yılında Petersburg Üniversitesinde “Cengiz Kağan’ın Göçebe İmparatorluğu ve Bu İmparatorluğun Daha Sonraki Yönetiminin Anahatları”nı konulu dersi anlatarak başlamıştır.³⁷ Barthold yaşam süreci içerisinde Petersburg Üniversitesinde çok kez ders vermiştir. Barthold, bu derslerde hem kendi yazmış olduğu “Avrupa’da ve Rusya’da Uzak Doğu Eğitim Tarihi”, “Halife ve Sultan”, “İran’ın Tarihi ve Coğrafi Kısa Öyküsü” isimli kitapları, hem de Rus ve yabancı bilim adamlarının yayımlarını kullanıyordu. Bu tez çerçevesi itibariyle bu eserlerin hepsini tespit etmek mümkün görülmemektedir. Fakat onun teoriye dayalı derslerin yanı sıra pratiğe de önem veren bir yapısının olduğu da anlaşılıyor. Doğu Tarihi Alanında Pratik Alıştırmalar isimli ders buna kanıt olarak gösterilebilir.³⁸

1.5. Politik Duruşu

Vasiliy Vladimiroviç Barthold’un resmi ideolojiye ve yöneticilere karşı hür duruşu, kaçınılmaz olarak Komünist Parti üyelerinin saldırı odağı oldu. İhtilalden önce, 1912 gibi çok erken bir zamanda, yöneticilerin akademisyenliği idari

³⁵ Hüseyinov, a.g.e., s. 11.

³⁶ Hüseyinov, a.g.e., s. 11.

³⁷ Hüseyinov, a.g.e., s. 11.

³⁸ Hüseyinov, a.g.e., s. 11.

işlerin hizmetine verme girişimi Bartold ve İçişleri Bakanı arasında keskin bir çekişme olmuş ve sonuçta Barthold “Mir İslama” dergisinin editörlüğünü bırakmıştır. İhtilal sonrasında da kendisine gelen teklifleri kabul etmemiştir.³⁹

Sovyet erkine ve Marksist anlayışa karşı olumsuz tavrına rağmen, ihtilal sonrası bilimsel organizasyonlarda aktif bir rol alması ve birçok ilmi komite, konsey ve çalışma grubuna üye veya başkan olması onun Sovyet anlayış için değil de bilim ve kültüre yönelik vazife prensibi için çalıştığının bir kanıtıdır.

Sovyet medyasında Barthold’a yönelik ilk saldırılar onun araştırmalarının muhtevasıyla değil, bunların neşir yeriyle ilişkilendirilmiştir. “X. Asır Başlarında Roma’dan Bağdat’a Gönderilen Elçilik Heyeti” başlıklı makalesi 1928 yılında Prag’daki Rus göçmenler aracılığıyla yayımlanan “Seminarium Kondakovianum” un II. cildinde basıldı. Barthold’un haricinde Leningradlı birkaç bilim de makalelerini bu ciltte yayımladılar. Bu cilde destek veren Sovyet alimlerinin suçlarını itirafa mecbur kalmalarından sonra Moskova’da İzvestiya gazetesinde öfkeli bir yazının neşredilmesine sebep oldu. Aynı sene yayımlanan “Türkistan’ın Kültürel Hayatının Tarihi” adlı çalışmasıyla Barthold daha çok eleştiriyi üzerine çekti. Bu kez partili eleştirmenleri sinirlendiren Barthold’un Çarlık Rusya’nın emperyal siyasetini ve diğer birtakım yanlışlarını meşrulaştırma eğilimi olmuştur. 1930 yılında Novı Vostok yayım kurulu Barthold’dan İran’daki feodalizm ile alakalı bir yazı yazmasını talep etti. Birkaç kez gelen tekliften sonra yazıyı yazan Barthold’un yazısının sonuna Marks’ın görüşlerini değiştirdiği konusunda itham edici ifadeler ilave ettiler. Bu konuda 18 Nisan 1930 tarihli mektubunda Barthold şöyle ifade ediyordu: “Benden birkaç kere böyle bir yazı yazmamı talep ettiler, Novı Vostok için. Her seferinde reddettim fakat sonunda kabul ettim ve bunun yanlış olduğu ortaya çıktı. Ne pahasına olursa olsun bir yazı talep etmek ve sonra aynı sayıda onu tahkir edici bir şekilde eleştirmek, bu şüphesiz nevi şahsına münhasır bir usul.”⁴⁰

Barthold vefatından önce 2 Haziran 1930 tarihli mektubuyla Novı Vostok’a bir eleştiri kaleme aldı: “Çok kızgın olmama rağmen bu, zihnime üzüntü veya kalp

³⁹ Hüseyinov, a.g.e., s. 13.

⁴⁰ Hüseyinov, a.g.e., s. 14.

kırgınlığı şeklinde yansımıyor. Şimdiye kadar azarlanmaktan ziyade övgüye mazhar oldum, hatta bazen mahçup olacak şekilde övülüyorum. Yetkili ve dürüst birinden bile gelse aşırı övgüyü, ekseriya, aşırı bir yerginin takip ettiğini biliyorum. Henüz buna maruz kalmadım. Eğer bu vaki olursa zihnimde felsefi bir huzur elde edeceğimi umuyorum”.⁴¹

Barthold’a yönelik asıl tepkiler ve saldırılar vefatının ardından başladı. 1931 senesinde Aşkabat’ta “Türkmen Araştırmaları” dergisi Barthold’un Türkistan’ın Kültürel Hayatının Tarihi üzerine nahoş bir eleştiri yaptı. 1933 yılında Taşkent’te Profesör Iarotsky Barthold ve Orta Asya Tarihi Görüşü adlı yazısıyla eleştirileri sürdürdü. 30’lu yılların ortasında M.N. Pakrovsky’nin ilk tarihsel okulu mahkûm edildi ki mahkûm olunanlar arasında Barthold’un partili eleştirilenleri de bulunuyordu. Bu vakıadan sonra Barthold’a yönelik eleştiriler son buldu. Barthold’a yöneltilen eleştiriler bir süre yapılmamış olsa da 40’lı yılların sonlarına doğru Sovyetler Birliği’nin ideolojik rejim muhaliflerini tespit etmek kampanyasından dolayı tekrar hayata geçti. 1949 yılında Taşkent Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Bölümü’nde tertiplenen bir toplantıda Barthold Pan-İrancılıkla ve Türklerin özellikle de Özbeklerin geçmişe dair değerlerini azaltmakla suçlandı.⁴² 50’li yılların ortalarına doğru ise yazılı veya sözlü bir duyuru olmamakla birlikte genel olarak Barthold’a dair konuşmak, onun çalışmalarından faydalanmak ve alıntı yapmak yasak gibiydi.

Barthold’a yöneltilen eleştiriler ne yazık ki Orta Asya ülkelerinden yani Barthold’un tarihini incelediği Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi coğrafyalardan geliyordu. Bölgede yaşayan eğitimli tarihçiler Barthold’un yaptığı araştırmalardan dolayı ona minnet duygularını iletecekleri yerdesiyasi rant elde etmek amacıyla bu tür faaliyetler yapıyorlardı.

Stalin sonrası ortamda ise Barthold’a yöneltilen eleştiriler tamamen son buldu. Hatta 1963- 1977 yılları arasında Barthold’un tüm çalışmaları Moskova’da on cilt olarak neşredildi. Birinci cilde önsöz yazan İ.P. Petruşevski Sovyet tarihçilerin,

⁴¹ Hüseyinov, a.g.e., s. 14.

⁴² Hüseyinov, a.g.e., s. 15.

yalnızcainceledikleri problemler hususunda değil kullandıkları eleştirel yöntemlerle deBarthold'un takipçileri olduklarını öne sürdü.⁴³

1.6. Vefatı

Barthold'un yaşamının son yıllarında kıymetli eşi Mariya Aleksiyevna vefat etti (Mayıs 1928).⁴⁴ Kişisel hayatı eşi ile sıkı sıkıya bağlıydı. Eşinin ölümününardından fazla yaşamadı ve Leningrad (Petersburg) yakınlarındaki sanatoryumda 19 Ağustos 1930'da 61 yaşında böbrek yetmezliğinden yaşamını yitirdi.⁴⁵ Börıbay Ahmedov'un ifadesine göre gençliğinden itibaren böbrek hastası idi.⁴⁶ Cenaze merasiminin ardından Leningrad'daki Smolensk mezarlığına eşinin yanına defnedildi.

2. WilhelmBarthold'un Eserleri

Değişik kitap, makale ve Encyclopaediaof İslam'a yazdığı 247 maddeyle takriben 700'e yakın çalışması bulunan Barthold'un hayatta iken dokuz çalışması Batı lisanlarına,18'i de başta Türkçe olmak üzere Doğu dillerine tercüme edilmiştir.Yazdığı ansiklopedi maddeleri, bibliyografik değerlendirmeler ve kısa notları haricinde on dokuz önemli çalışması geneli Almanca olmak üzere bizzat kendisi tarafından Batı dillerinde yayımlanmış, 50'ye yakın çalışması da vefatından sonra farklı dillere çevrilmiştir. Barthold'un 228'i ansiklopedi maddesi olmakla birlikte 511 çalışması bir külliyat şeklinde yayımlanmış olup önde gelen eserlerinden bazıları şunlardır⁴⁷:

1. Moğol İstilasına Kadar Türkistan (St. Petersburg 1898- 1900). Barthold'un doktora tezi olarak kaleme aldığı bu çalışma müellifin kaynaklara hakimiyeti, sağlam metodolojisi ve sağlıklı analizleriyle yayımlandığında ilim aleminin dikkatini çekmişti. Bu alanda icra edilen araştırmaların başında gelen eserin 1. cildi İslami devir Türk tarihinin başlangıç dönemiyle alakalı temel kaynak mahiyetindeki metinlerden teşekkül etmektedir. 11. cilt ise temel araştırma konusunu

⁴³ Hüseyinov, a.g.e., s. 15.

⁴⁴ Hüseyinov, a.g.e., s. 15.

⁴⁵ Inayatullah, a.g.e., s. 82.

⁴⁶ Hüseyinov, a.g.e., s. 15.

⁴⁷Eyice, "Barthold", 85-86.

oluşturmaktadır. Bu cilt,yazar tarafından düzeltme veeklerle, H. A. R. Gibb'in yardımıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir. (Turkestan down to the Mangol inuasion, E.). W. Gibb Memorial Series, V, London 1928). Fatih Kerimof aracılığıyla Özbek Türkçesi'ne çevrilen eser (Monquilar daurida Turkistan, Moskova-Semer kand 1931) Kerim Kişaverz tarafından Farsça'ya (Türkistanname, Tahran 1349 hş.), Selahaddin Osman Haşim tarafından Arapça'ya (Türkistan mine'l-fethi'l-Arabi ile'l-gazvi'l-Mogoli, Kuveyt, 1981), Hakkı Dursun Yıldız tarafından da Türkçe'ye aktarılmıştır. (Moğol istilasına Kadar Türkistan, Ankara 1981)⁴⁸.

2.İslam Medeniyeti Tarihi:(Petrograd 1918}. Bu eser Fuad Köprülü'nün ek, tashih ve notlarıyla çok genişletilmiş bir tarzda İslam Medeniyeti Tarihi (İstanbul 1940) adıyla Türkçe olarak da basılmıştır. Çevirenin “Başlangıç” kısmında ifade edildiğine göre bu kitap Cemal Velidinin Tatarca tercümesinden (Kazan 1922) Ahad Ural tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış, Fuad Köprülü tarafından da Tatarca tercümesi, Gazi Yunus'un Özbek Türkçesi'ne tercümesi {1927) ve Sh. Suhrawardi'nin ingilizce tercümeleriyle (Mussulman Culture, Calmtta 1934) karşılaştırılmak suretiyle hazırlanmıştır. Eser Tahir Hamza tarafından Tarihu'l-Hadarati'l-İslamiyye, Kahire, 1958) adıyla Arapça'ya da tercüme edilmiştir.⁴⁹

3.Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (İstanbul 1927, yeni harflerle tekrar basımı Ankara 1975) 1926 yılında Türkiyat Enstitüsü'nün misafiri olarak geldiği istanbul'da Orta Asya Türk tarihi ile ilgili verdiği on iki konferanstan teşekkül etmektedir. Ahmed Said Süleyman'ın Arapça'ya tercüme ettiği (Tarihu't-Turk fi Asya'l-Vusta, Kahire 1956) bu eser ayrıca Zwölf Varlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens Berlin 1935) adıyla Almanca olarak da basılmış, bu dilden de M. Donskis tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. (Histoire des Turcs d'Asie, Pais 1945).⁵⁰

4.Asya'nın Keşfi, Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm tarihi (St. Petersburg 1911; Letüngrad 1925). Rusya'da Doğu araştırmaları tarihi ve Avrupa'yla alakalı olan bu eser· Almanca'ya(Die geographische und historische Er{orschung des

⁴⁸Eyice, “Barthold”, 86.

⁴⁹ Eyice, “Barthold”, 86.

⁵⁰Eyice, “Barthold”, 85-86.

Orients mit besonderer Berücksichtigung der russischen Arbeiten, tre. E. Ramberg-Figulla, Leipzig 1913) ve Fransızca'ya çevrilmiştir.(La Decouverte de l'Asie, Histoire de l'Orientalisme en Europe et enRussie, tre. B. Nikitine, Paris 1947).

5. Muhammet Hanedanları (St. Petersburg 1899). St. Lane-Poole'un The Mohammadan Dynasties (London 1894) isimli tanınmış çalışmasının Rusça tercümesi olup yapılan ek ve düzeltmelerle adeta yeni bir eser hüviyeti almıştır.

6.İran'ın Tarihi Coğrafyası (St. Petersburg 1903). Eser P. Soucek tarafından ingilizce'ye tercüme çevrilmiştir. (An Historical Geography of Iran, Princeton I 984).

7.Uluğ Bey ve Zamanı (Petrograd 1918). Akdes Nimet [Kuratlı tarafından Uluğ Bey ve Zamanı (İstanbul 1930) ve İsmail Aka tarafından Uluğ Beg ve Zamanı (Ankara 1990) isimleriyle Türkçe'ye, Uluğ Bey und seine Zeit (Leipzig 1935) ismiyle de Almanca'ya çevrilmiştir.

8. Türkistan Tarihi (Taşkent 1922). Barthold'un 1912'de basılan "Chalif-i Sultan" (Mir Islama, 1, 203-226, 345- 400) başlıklı hacimli makalesi ilim dünyasında çok kıymetli bulunmuş ve C. H. Becker tarafından biraz kısaltılarak Der Islam dergisinde (VI 1914], s. 350- 412) Almanca olarak yeniden neşredilmiştir.⁵¹

Barthold, Christianskij Vostok dergisinde (VI 1912L s. 203-204) yayımlanan "Karl Velikij i Harun ar-Rasid" isimli makalesinde ise Büyük Karl (CharlemagneŞarlman) ile Harunürreşid arasındaki ilişkiler üzerinde durarak bu iki hükümdar arasında zannedildiği gibi elçi alışverişi olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Barthold, gerek Türkistan'daki topluluklar ve bunların tarihleri, gerekse Türk medeniyetinin buradaki varlığı ile ilgili geniş bilgisi olan bir araştırmacı sıfatıyla büyük bir üne kavuşmuştu. Bakü'deki islam el yazmalarını 1925'te, Türkistan'da karşılaştıklarını 1926'da neşredilen makalelerinde tanıttığı gibi ömer b. Abdülaziz'in karakteri hakkında yeni fikirler ortaya attığı bir makalesi 1920'de basılmış Mesleme (Maslama) adından doğduğunu ileri sürdüğü "Müsejlima" (fzuestija Rossilsko'i Akademi Nauk, s. 483-512) başlıklı makalesini de 1928'te yayımlamıştır. Bu makale

⁵¹ Eyice, "Barthold", 86.

1928'de Kahire'de Arapça olarak da basılmıştır. “Koran-i More” adlı makalesi Ritter tarafından Almanca’ya tercüme edilmiştir.⁵²

Barthold’un bazı küçük risaleleri de Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmıştır: “Orta Asya’da İslamiyet’in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide”; “Radloff'un Lugatını Yeniden Neşr Meselesi”, “Orta Asya Türkleri” bunlardan bazılarıdır. Buna ilaveten Ali Şir Nevai hakkında da geniş bir çalışması vardır. “Mir Ali Sir Politiceskaja Zizn” adlı bu çalışma W. Hinz tarafından Almanca’ya Ahmet Caferoğlu tarafından da Türkçe’ye aktarılmıştır (“Mir-Ali Şir ve Siyasi Hayatı”, Ülkü, nr. 56 IAnkara 19371. s. 160-167; m. 58, s. 356-365; m. 59, s. 517-528; m. 61 119381. s. 43-50; m. 62, s. 145-156).

Ayrıca, Encyclopaedia of Islam’ın Leiden’de yayınlanan birincibaskısında birçok maddesi yayımlanmış olan Barthold’un Orta Asya Türk tarihi ve coğrafyası ile alakalı yazıları bu ansiklopedinin genişletilmiş Türkçe neşrinde de yer almıştır. Barthold buna ek olarak 1898’den 1903’e kadar “Berlin Doğu Araştırmalar Semineri”nin yıllığında da (MSOS) Orta Asya ve Uzakdoğu ile ilgili Rusya’da çıkan yayınları tanıtmıştır. Barthold 1896’da, ilk dönemlerde Kazan Üniversitesi’ne ait iken daha sonra Petrograd Üniversitesi’ne taşınan eski sikkeler koleksiyonuna muhafız (kustos) olmuş ve katalogları 1834 ve 18SS’te neşredilen Rusya’daki en zengin islami paralardan teşekkül eden bu koleksiyandaki bazı nadir örnekleri de yayımlanmıştır.⁵³

Bunlar arasında özellikle 663’te (1264-65) Semerkant’ta basılan bir bakır dirhem ile Samanoğulları’na ait 303 (915-16) tarihli sikke ve birtakım Emevi sikkelerine nazaran yayımladığı notlar bu konunun uzmanlarınca çok önemli bulunmuştur. Buna ilaveten Hüseyin Baykara’nın sikkelerinde karşılaşılan Behbud isminin anlamını da çözmüştür. UluğBey sikkelerindeki bazı ifadelerin en doğrubüçimde onun tarafından netliğe kavuşturulduğuda bilinmektedir. Barthold İslami metinlerin yardımıyla Moğol hanlarının sikkelerinin değer ölçülerini de tesbit edebilmiştir. Vasmer’in ifade ettiğine göre, ancak tarihe çok iyi hakim olan, Doğu

⁵² Eyice, “Barthold”, 86.

⁵³ Eyice, “Barthold”, 86.

dillerine aşına ve azimli bir eski sikkeler uzmanının başarabileceği araştırmalar yapan Barthold, yayımlarında kaynak olarak eski sikkelerden de geniş ölçüde yararlanmıştır.⁵⁴

Barthold'un Türkçeye çevrilen bazı eserleri ise aşağıdaki gibidir;

1. *Asya'nın keşfi, Rusya ve Avrupa'da şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. K.Bayraktar- A. Meral, İstanbul 2004.

2. *Halife ve Sultan: İslam'da İktidarın Serüveni*, çev. İ. Kamalov, İstanbul 2012.

3. *İlk Müslüman Türkler*, çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul 2008.

4. *İslam Medeniyeti Tarihi*, başlangıç, izah, düzeltme ve ilaveler M.Fuad Köprülü, İstanbul 2004.

5. *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya 2002.

6. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1990.

7. *Müselman Dünyası Tarixinde Xezer Sahili Dövlletlerin Yeri*, çev. Z.Bünyadov – E. Ağayeva, Bakü 1999..

8. *Müslüman Kültürü*, çev. M. Fatih Karakaya, İstanbul 2013.

9. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2010.

10. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. Hazırlayan Kazım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, Ankara, 2006.

11. *Tarihte Türk dünyası*, çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul 2008.

12. *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, çev. H. Eren, Ankara, 2006.

13. *Uluğ Beg ve zamanı*, çev. İ. Aka, Ankara, 1997.

⁵⁴ Eyice, "Barthold", 86.

3. Eseri Tercüme Eden Taşköprülüzade Ahmed Cemal Bey

Ahmet Cemalbey 1871 yılında Kütahya’da dünyaya gelmiştir. Halk arasında “Hapcızâde” şeklinde ifade edilen “Hatipzâde” ailesine mensuptur. Babası Hacı Hasan Fevzi Efendi mülkiye kaymakamlıklarında görev yapmış bir kimsedir. Cemal Bey eğitiminden sonra Temmuz 1897 senesinde Mülkiye Mektebi’nden mezun olarak İzmir’de Kâmil Paşa’nın valiliği döneminde maiyet memurluğu ve İzmir İdâdîsi tarih öğretmenliği görevlerini ifa etmiştir.

Ahmet Cemal Bey Divriği, Hamidiye, Ahtapolu gibi yerlerde kaymakamlık yaptıktan sonra Aynoroz kaymakamı iken 1908 senesinde Kütahya’dan milletvekili seçilmiştir. Akabinde Yusuf İzzeddin Efendi’nin teşrifat müdürlüğüne atanmıştır. Bilecik ve Isparta mutasarrıflıklarında da görev yapıp 1917’de Edirne vali vekâletinde bulunmuştur. 1918’de Kastamonu valiliğine gönderilen Ahmet Cemalbey oradan da Sivas’a tayin edilmiştir. Daha sonra Edirne ve Trabzon valiliği görevlerini yerine getirmiştir.

Ahmet Cemal Bey’in son hizmeti Trabzon valiliği olmuştur. 1924 senesinde Trabzon’a veda ettikten sonra emekli olmuş, son zamanlarında kendisini bazı psikolojik sorunlar kaplayarak sağlığı bozulmuştur. Hiç çocuğu olmayan Ahmet Cemalbey, 1928 senesinde memleketi Kütahya’da vefat etmiştir. Cesur, azim sahibi ve gözü pek bir kimse olarak anılan Ahmet Cemalbey’in kabri Musalla Mezarlığı’nda ailesi yanındadır.⁵⁵

⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1932, s. 27.

İKİNCİ BÖLÜM

“MOĞOL FÜTÜHATINA KADAR ORTA ASYA’DA HİRİSTİYANLIK” (TRANSKRİPSİYON-İNCELEME)

1.Eserin Transkripsiyonu

“Orta Asya’da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık”

V.V Bartholdt;

“Rodolft Şatube” tarafından 1901’de neşir edilen Almanca tercümesinden Türkçe’ye nakil edilmiştir.

Mütercimi: Köprülü Zâde Ahmet Cemal

Almanca tercümesinin mukaddimesidir.

Bu eser, her şeyden evvel mevzunun ilmi ehemmiyeti dolayısıyla neşir ediliyor. Garbi Asya memleketlerinin medeni hayatı için garp fütühatına kadar hıristiyanlık ihtimal ki en mühim bir mevcudiyet teşkil eder. Hristiyanlığın intişârını târihin umumi münâsebetleri dâhilinde telakki etmek hususundaki ihtimamdan dolayı eserin intişarı tehhür etti.

Nesturilik, Şark Hristiyanlığı dâhilinde kuvve-i hayatiye-i hâiz bir mevki-i hâkimiyette bulunduğu müddetçe, coğrafi saha; itibariyle Suriye ile civarındaki hem hudut havâliyi istîlâ etti. Doğu ve Batı Asya'nın medeni mübadelesine hizmet eden yollar Hıristiyanlığa da hâdim oldu. Bu yollar gittikçe Doğuya doğru ittisa’ peydâ ederek İran ve Türkistan ortasından Çin’e kadar imtidat eder. İşte asıl İç Anadolu ile Çin’de’dir ki Süryani Hıristiyanlığının bu en uzak şubesi için uzun ve tarihen muhtelif tesirlere ma’ruz bir hayat mukadder bulunmuştur.

Doğu orta karnını karnı evvelden tefrik için zaman haddi fâsılasına çoktan tecâvüz ediliyor. Doğu Asya Hıristiyanlığının intişar ve ehemmiyeti hakkında Marko Polo'nun şayanı hayret tasviri takriben sekiz asrı kucaklayan bir tekâmül'ün neticesini gösteriyor. Bilâhare Moğol devri ile berâber tam bir inkılap vukua geliyor; bununla bir devre kapanıyor ki bu devreyi şark orta karnının ilk nısfı olarak işaret edebiliriz. Bu devre tarihi hayat itibariyle birçok zenginlikleri ihtiva eder. Muhtelif medeniyet yollarının karşılaştığı saha ise Türkistan'dır. Bu sahanın tarihi ehemmiyeti coğrafya itibariyle merkezde bulunmasındandır; burada süryani, çin, hind ve acem harsı nüfuzları meydana çıkmış ve muhtelif tesir ve aksi tesirleriyle fevkalâde hususi ve müşevviş hırsı münâsebetler yaratmıştır. Seven hedi nin keşfiyyâtı merkezi asya nın hırsı münasebetlerinin tamâmıyla şâyânı hayret ve aynı zamanda zati mesele itibariyle zengin tasvirlerini meydana çıkarmıştır. Burada çarpışan tarihi râbitalar çok olduğundan, tettebbuat için pek muhtelif ilimlerin mütevâziyen vücuduna lüzum vardır. Bu saha dâhilinde yapılan târihi tetkikâta iştirak edenler arasında ilk merhalede olmak üzere bu esâsâtı tesbit edenler; sinologlardan stan julien, pauthier, henri yul, fridr hirtli ve coğrafyacı ferdinand kon tihufen dir.

Bunlardan başka, son zamanlarda merkezi asya yı tanıtan kıymetli eserleriyle rus âlimleri gelir. Biraz evvel bahs edilen tarihi tetkikât ile alakadar olan muhterem dostum petersburglu doktor vilhelm bartuld'un tetkiki benim için bihassa pek kıymettardır. Bu tetkikten iki sebepten dolayı, yalnız pek az alman âlimi haberdar olabilmiş idi. Bu eser rusça yazılmıştır. "Türkistan da moğol devrinde evvelki zamana âit Hristiyanlık ünvanını taşır Baron Fun Rojen" tarafından rus arkeoloji şark kısmı neşriyatı meyanında sâha-i intişara konulmuştur. (c.8, sen petersburg, 1894,s. 32-1) esasen rusça yazılan bu eserden istifade pek çoklarınca mümkün olamamıştır. Bundan başka bu eserin bizce elde edilmesi pek müşkildir. Çünkü mezkur arkeoloji neşriyatı, almanya da pek az kütüphane de mevcuttur.

Bu eser zengin malzeme ihtiva ediyor. Bu sebepten müverrihler ile diniyyat âlimlerinin bu eseri pek kolay elde etmelerini temin etmek boş bir emel telakki edilmez sanırım. Doktor barthold bu husustaki talebime muvafakat lütfunda bulundu. Maa mâ fi h eserinin almancası rusça metnine nazaran bir miktar ehemmiyetsiz tashihat ile pek ehemmiyetsiz telakki edilemeyecek tevsiatı ihtiva ediyor. Hatta bazı

noktalardan tamamıyla yeni bir tetkik mahiyetinde de görülebilir. Bu tevsiat doktor bartold'un müsveddeleri gözden geçirerek tashih etmesi sayesinde mümkün oldu.

Bartold tercümeyi gözden geçirirken bazı tercüme hatalarını tashih etmekle iktifa etmedi. 1896'dan beri tesis ettiği tetkikatının neticesini de ilave etti. Kısmen yeni elde ettiği malumat ile bazı eski fikirlerini tashih etti ve kısmen de bazı yeni malumat ilave etti. Doktor bartold'a dostane alakasından dolayı en har teşekkürlerimi takdime müsaraat ediyorum. Şurasını kayıt etmeliyim ki bartold moğol fütuhata kadar olan devreyi ihtiva eden mesaisi ile iktifa etmemiştir. Bir eserini takiben "moğol istilası zamanında türkistan" ünvanlı rusça bir tetkik daha neşr etmiştir. (c.1: metinler, c.2: tahariyat, sen petersburg, 1897 ve 1900).

Eserde mevzu bahis bir takım meseleleri hususi mesaim ile kiraren tetkik eyledim. İlave eyleyebildiğim parçaları () işaret ile gösterdim. Bu eser, beni birçok hususlarda tenvir etmiştir. Kariler için de faydeli olmasını temenni ederim. Milli edebiyata malik olan rus lisanı aynı zamanda ilim lisanı halinde yükseldiğinden bu eser rusya ve almanya da ki ilmi mesai arasında bir mutavassıt rolü ifa edecektir.

Rus tetkikatı, bilhassa şarki tettebbu hususunda, ilmin muhtelif sahalarında pek çok kıymettar mesai ile tetevvüc etmiştir. Bu sahadaki malumatımızı, bizce elde edilmesi mümkün olmayan zengin malzemeye sahip Rus âlimleri vasıtasıyla tevsi edebiliriz. Bu malzemenin elde edilmesi hususunda lisanı müşkilat, en askari bir derece de bile varit değildir.⁵⁶

1886 senesinde Semireçensk bölgesinde keşfedilen Nesturi kitaplarından bugüne kadar 206 tanesi incelenerek Prof. Dr. Hvolson ile akademi üyelerinden V. V. Radlov tarafından dilsel ilişkisi tespit edilmiştir. Bu esere Prof. Hvolson'un Orta Asya'da Nesturilerin yayılması hakkındaki bir makalesi ilave edilmiş olup, bu alanda tüm Avrupa bilim adamları tarafından çalışılan bütün mesaiyi hemen kâmil ihtiva etmektedir. Bununla birlikte, Avrupa âlimlerinin araştırmaları, Doğu yazarlarında bulduğumuz malzemeyi tüketmekten henüz hayli uzaktır. Orta Asya'da Hristiyanlık hakkında bazı monografilere sahibiz; fakat bunların hepsi ya teoloji veya sinoloji

⁵⁶Layipetriğ, teşrinini sani 1900.

itibariyle vücuda gelmiş veya daha ziyade Doğu Asya'yı ilgilendirmekte olduğu görülmüştür.

Müslümanlara ait haberlere gelince, bu güne kadar hiç kimse bu haberleri toplamamış olup Reşidüddin'in Keraitler hakkındaki ifadeleri istisna edilecek olursa⁵⁷, pek nadiren zikir edilmiştir. Vaziyet bu konumda olduğuna göre, bu husustaki malumatı toplamak ve bunları o ahvalde yerleşmiş olan diğer kültürel nüfuzlara ait malumat ile birleştirmek, bize pek ehemmiyetsiz bir şey gibi görünmüyor.

Semireci sahasına ait en eski malumat Çinliler de mevcuttur. Batı Türkistan'a gönderilen ilk Çin elçiliği milattan önce 140 senesine tesadüf eder; bu zamandan beri Çinliler ile Türkistan halkları arasındaki münasebât milattan sonra ikinci asrın ortalarına kadar devam eder ki bu münâsebât tam üç asır müddetle kesintiye uğramıştır. Bu zamanlarda Semireci de Usun göçebe kabilesi yaşıyordu. Usun kabilesinin kültür olarak gelişme derecesinin diğer Şamani göçebelere farklı olmadığı, bu kabile hakkında ki Çin malumatından anlaşılmaktadır. Bunların ikamet ettikleri havalide zengin meralar ve çam ormanları vardı. Fakat bu havali pek yağmurlu ve soğuk idi.⁵⁸ Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'a⁵⁹ uzanan ana ticaret yolu Kaşgar üzerinden ve Fergana dan (Hokand) geçtiğinden semireçi medeniyet yolundan hariçte ve sapa kalır.⁶⁰ Milattan sonra ikinci asrın ortalarında Çinlilerin

⁵⁷ Keraitler Moğolstanda Orhun'un şarkında mukim idiler. Bunların hıristiyanlığı ne suretle kabul ettikleri aşağıda görülecektir. Reşidüddin'in kerayetler hakkındaki sözleri "Saint Martin" tarafından zikredilmiş (Memoires, II: 280) ve o zamandan beri sık sık tekrar edilmiştir.

⁵⁸ Rahip hayesnet (biçor)in eski zamanlarda orta asya da yaşayan akvam hakkında malumat koleksiyonu, sent petersburg 1851, c.3,s.64 fıkra en eski han olan tsien-han-su tarihinden iktibas edilmiştir. beyçuri nin tercümesine nazaran aynen şöyledir: "arazi düz olup ot ile mestur dur, memleket yağmurlu ve soğuktur. Dağlarda pek çok çam ağaçları bulunur, Usunlar arazi ve bağçe ile asla meşgul olmazlar, sürüleri ile semt semt dolaşarak kafi miktarda su ve ot bulurlar. Adetleri hüynuğ-nu (hun) ların adetine müşabihdir. Bu havalide çok miktarda at bulunur. Buranın zenginli 4000-5000 aralığında hayvana maliktirler. Halk, zalim, haris, sadakatsız olup çapulculuk için memnuniyetle akın yapmağa meyillidirler. Usunlar eşkali hariciyeleriyle garbın diğer yabancı milletlerinden şayanı ehemmiyet bir sirette ayrılırlar. Mavi gözlü, kırmızı sakallı, maymuna benzeyen türkler bunlardan gelmişlerdir. Viv'yen de S.-Martena'in (*Le Huns Blancs*, 312): tercümesinde ise başka türüdür. Mavi yahut yeşilimsi gözlere, kestane sakallara maliktirler. Neşet ettikleri maymuna müşabihdir. F.Hirt tarafından yapılan almanca tercümesi: (Ueber Wolga Hunnen raporu 1899, c. 2-defter 2, s. 276) Biçuri' nin tercümesi ile tevafuk etmektedir.

⁵⁹ Heya sent,65 III. c.1. Tesien-han- su dan: büyük yol sürüle (kaşgar) arasından tayuen, (dorvan, fargana) kanğ-ku vuyoyun yueçileredoğru imtidat eder.

⁶⁰ Vu-sun lar en nihayet beşinci asırda zikir edilmektedir. Grigoryev, Sitlere mensup saklar hakkındaki Rusça eser de (Sant Petersburg 1871,s.183) çunarya da oturan Kırgız kabailinden "oysun" ları

“Batı memleketi “ ile kesintiye uğrayan münasebeti ancak beşinci asırda yeniden teessüs etti. O zamandan beri o bölgede meydana gelen inkılabat/yenilikler pek mühim idi. Kuzey Sülalenin tarihine nazaran bu devirde batı hükümdarları karşılıklı olarak birbirleri aleyhine giriştiler. O zamanın yaşanan olaylarını açıklamak ile tasavvur etmek gayri mümkündür.⁶¹

VI. - X. asırlarda yaşayan Çin tarihçileri Orta Asya halklarının kültürleri hakkında seleflerinden çok daha zengin malumat veriyorlar. Bu malumata göre iki medeniyet merkezi tanıyoruz: biri Mâverâünnehir'de diğeri Uyguristan⁶² da ki, orta karnın nihayetine kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Semireçi de- bilâhare göreceğiz. Mâverâünnehir medeniyeti Uygur medeniyetinden çok evvel intişar etmiştir. Usun'ların kuzey batısında ikamet eden Yue-han'ın göçebe halkı hakkındaki malumatta medeniyet tarihi önemi açısından istifade edicidir. Çinliler bunları Hun'ların torunlarından olarak kayıt ile adet ve lisanlarının Gaogyular'ın (Uygurların) adet ve lisanlarına uyduğunu söylediklerinden, bunların Türk oldukları anlaşılıyor. Fakat bunlar diğeri göçebe halklardan temizlikleri ve günde üç kere yıkanmalarıyla ayrılır.⁶³

Her ne kadar Ferğana'dan Kaşğar'a giden yol daha kısa ve daha elverişli ise de, VII. asır da olan Doğu Türkistan dan ve Semireçi ortasından Batı Türkistan'a uzanan yeni bir yoldan bahsedilmektedir. Ticaret yolunun değiştirilmesi muhtelif nedenler ile izah edilebilir. Evvela Semireçi, hakimiyetleri bütün orta Asya ve Doğu Avrupa nın bir kısmı üzerinde uzanan Türk hanlarının (Altay etrafında) hakimiyetlerine ulaştıran yol üzerindedir. Bu nevi göçebe hükümdarların çadırlı ordugahları ticaretin nokta-i istinadı mevki ve ehemmiyetini haizdir.

bunların bakayasından ad ederler. Bunların bir şubesi olan “sarı oysun” lar kendilerini bir zamanlar büyük ve kuvvetli bir devletin bakayasından telakki ederler. Petroviski, Zapiski nin aynı cildinde c.48,s. 150 üç Kırgız zümresinin bugün “Elçin, Argın, Usun” ismini taşıdıklarını söylüyor. Radlof (Kutatku bilik, medhal s.58, 81) Usun ları “ Batı Türkleri zümresinden bir kabile “ olarak telakki ediyor; Aristovun görüşünde (Doğu Dilleri Semineri semineri neşriyatı dahilinde şarki Asya tetkikâtı, c. 1, s. 20) de ki mutalaatını tetkik ediniz. Ve buna karşı bakış açısı olarak E.C. Parker (Tataristan da bin sene - AThousand Years ot Tartars, Londra, 1895, 254) adlı eserine de bakınız.

⁶¹Biçurin, Sobraniye svedeniy, 437 ve III. c. I.

⁶²Biçurin, Sobraniye svedeniy; 189-181 ve 158-149 ve III, c.I

⁶³Biçurin, Sobraniye svedeniy, aynı eser,c. 2,s. 163, daha kısa çerçeve dahilinde olan Radlof'un aynı fıkrasına bakınız.: (Kutatku bilik, medhal, s. 61); Hirt- 274 p. c. I. Çinlilerin Yue-han olarak yazdıkları kabile isminin aslı şekli bu güne kadar meçhuldür.

581 senesinden sonra Türkler'in hakimiyeti iki kısma ayrıldı. Batı Türklerin hanları, tercihen o zaman ki Usun sahasında yaşadılar. Bundan dolayı semireçi tacirler üzerinde daha ziyade kuvve-i cazibeyi haiz oldu. Nihayet burada, yedinci asırda Ferğana da zuhur ederek Heyuen-çanğın ifadesine nazaran müteaddit seneler devam eden kargaşalığın etkilerine nazarı dikkati celp edelim.⁶⁴ Yeni ticaret yolunun işletilmesi Uygarlık ve medeniyetin genişlemesi için icrayı tesirden hali kalmadı.

Batı Türkistan medeniyeti hakkında en şayanı itimadı malumatı, 629⁶⁵ senesinde bu havalide bulunmuş olan Heyuen-Çangı (Syuan Szan) veriyor. Bahsi geçen kişi Aksu'dan itibaren büyük sorunları yenmeksuretiyle Teyen-şan'la ve aşikar olarak bedel geçidinden⁶⁶ geçti; Issık göl suyunun güney sahiliboyunca uzayan mesafeyi kat ettikten sonra, su-ye(çu) nehrine vasıoldu. Burada bir şehir buldu ki⁶⁷ tacirler muhtelif mahallerden gelerek içtima ediyorlardı.

Bu şehrin batısında bir takım müstakil şehirler bulunuyordu. Bu şehirlerin her biri diğerinden müstakil reislere malikti. Fakat bütün bu reisler Türklere tabiydiler. Çu nehri kenarındaki çu şehriden Geşuanna hükümdarlığına kadar olan havaliye "Su-li" olarak adlandırılır. Sekine, yazı ve lisanlarının da delalet ettiği aynı ismi taşır. Elifbası 32 işaretten mürekkeptir. Bu işaretler meyanında tarihi şekiller de vardır ki bir birlerinin yazılarını izah için kullanırlar. Kitaplar yukarıdan aşağıya doğru okunur. Ahalinin eşkalı hariciyesi hakkında verilen malumata göre bunlar yüksek boylu imişler, elbiseleri pamuk, yün ve deri imiş; bu büyük bir ekseriyeti saçlarını örerler ve örgüyü salıverirlermiş; seciyelerinin gevşekliği, yalana inhimak, hile, ihtiras ve her nevi tesvilat ile temayüz etmişlerdir.

⁶⁴ Jyull'ena tarafından mütercim" garp havalisi hakkında muhtıra" Memeires sur les contrees occidentales.

⁶⁵ Rusça metinde seyahatnamenin tarihi tahriri sehven 648 olarak gösterilmiştir. Heyuen-çanğın seyahatı 16 sene imtidat etmiştir. (629-645) seyyah bu müddetin büyük bir kısmını Hindistanda geçirdi. Bakınız: Sitanıslas Jölyen, Heyuen- çanğ, hayatının tarihçesi, Paris1853,mukaddime s. 8.

⁶⁶Bu geçit o zamanlar aynı ismi taşıyordu. (Çinliler arasında " pa-ta silsilesi") değini, (Hunlar tarihi c.1, kısım 2, s.65) , Han sülalesinin bidayeti hakkındaki Çin coğrafyacılarının ifadelerinden bahs ediyor.

⁶⁷Bu şehrin yerli ismi "suyab" dır. (aşağıya bakınız).

Zenginleri kendi aralarında yüksek itibardan yararlanırlardı. Fakat haricen zenginler fakirlerden hiçbir veçhile tefrik olunamazdı. Halkın yarısı ziraatla meşgul olurlardı. Diğer kısmı ise ticaret ederdi.⁶⁸Genuanna (Müslümanlarca “Saganian”, “Çinlilerce bazan sadece “ şey “⁶⁹hakimiyeti, Semerkand’ın⁷⁰güneyinde idi. Heyuen-Çanğın verdiği malumat, amu-derya ile “çu” nehirleri arasındaki havalinin kültürelbirliğinesahip olduğunu kabule icbar ediyor. Bu kültür merkezi, büyük bir ihtimal ile “Semerkand “ a doğrudur. Heyuen- Çanğın ifadesine göre, Semerkand ahalisi komşularının adap ve ahlakına ilişkin kurallar hususunda sahibi salahiyet idiler.⁷¹ Çin yazarlarının verdiği malumatta gösteriyor ki Semerkand ehemmiyeti haiz siyasi bir nüfuz icra ediyordu.⁷²

“Heyuen-çaniğ” in takip ettiği seyahat yolu Taniğ sülalesinin tarihindeki yolun aynı olduğu âşikardır.⁷³ :

Issık Göl den (Batıya doğru) oradan 40 lı mesafede Toruğ şehri,

... 110⁷⁴ lu mesafe de Hola şehri,

30 lu mesafe de Peçi şehri,

Vadinin ortasından geçilince sui-şeh- Çuen nehrinin ağzına varılır.⁷⁵

oradan 80 li mesafe de fi-lo-tsian-kiun⁷⁶ şehrine.

⁶⁸Syuan Tszan, per, Jyull'ena, I: 12-13.

⁶⁹ Biçurin, Sobraniye svedeni, III: 246-247; Tomashek, Sogdiana, 119.

⁷⁰283 p. 11. T Memoires sur les contrees orientales bu havalinin orta karındaki “keş” ve bu günkü “hisar” ile ayniyeti beyan ediliyor. Bu hatalı tasrih esasen “Zapeski” de (c. 8, s. 150) petrovski tarafından tashih edilmiştir. Malumdur ki “kesen” bu günkü “şehri sebez’in” aynı olup “hisar” değildir. Sağanyan veya çağanyan hakkında bakınız: tumaşek, sağdayana s. 38, “keye-çavaniğnayahot “keş” (eski şekli keys) hakkında markovarta bakınız.

⁷¹Bakınız: batı havali hakkında muhtıra, c. 1, s. 19.

⁷²Heya-sent, c.3, s. 182: metin (“ şimali sülale” tarihinden) şöyledir. Kaniğ bir devlet şenkime dir. Ho-tsao-si-mi. Küçük su (sian-au) mu- wu-na-o- po-so, gibi garp hükümdarlarının kısmı azamı ona tabi olmuşlardır. Bu havali hakkında daha fazla tafsilat almak için bakınız. Markorat, eski Türk kitabelerinin kronolojisi, s 58-74.

⁷³Dekeyni, Hunlar tarihi, c. 1, ikinci kısım, s. 66 da takip eden izahat meyanında layıkıyla tasrih edilmiştir. Hirt’in merhale namesine bakınız. Tonyukok kitabesinin hatimesine bakınız. s. 72-73; (Radlof Moğolistan da eski Türk kitabeleri, ikinci silsile).

⁷⁴Hirt’e göre 130.

⁷⁵Hirt’e göre geçitten sin-ye vadisinin ağzına varılır.

⁷⁶Hirt’e göre “ çezal pei-lo şehri olup bulunduğu mevkiin bu günkü Tokmak havalisine tevafuk etmesi icap eder.

oradan 20⁷⁷ li mesafede Suy-ye evvelkinin batısında kairindir. Bunun kuzeyinde suy-ye schui nehri akar. Bunların kuzeyinde 40 lı mesafede Türk hakanlarının⁷⁸ ikamet ettikleri keyetan cibal silsilesi vardır.

Suriye'den garba doğru 10'lu mesafe de⁷⁹ mi-kou⁸⁰ şehri vardır.

Oradan 30 lu mesafe de sin şehri vardır.

Oradan 60 lı mesafede Tun-kien şehri vardır.

Oradan 50 li mesafede a-schi-fou-lai vardır.

Oradan 70 li mesafede kü-lan şehri vardır,

Oradan 10 lu mesafede To-kien⁸¹ şehri vardır,

Oradan 50 li mesafede To-la-si (talas veya daraz) vardır.

İleride bu seyahat yolundan bahis emek fırsatına tekrar nail olacağız.

Çin tarihçileri Mâverâünnehir ahâlisinin Budi⁸² olduğunu işaret ediyorlar. Mea heza diğer akvâmın dinleri hakkında Çinlilerin verdiği malumat, bilhassa pek az ehemmiyetle telakki edilmelidir; zira bazan Çinliler aralarında hiçbir müşâbihat noktası bulunmayan dinleri yekdiğerine karıştırıyorlar.⁸³ Bununla birlikte Mâverâünnehir de Budizim hakkında ayrıca malumata da malikiz; İbn-Nedim'in ifadesine göre buradaki Budistler Maniheistlerinselefleridir.⁸⁴ Fihristin diğer bir

⁷⁷Hirt'e göre 40.

⁷⁸Hirt'e göre on kabilenin kaanı kumandan intihap edilmek mutattır.

⁷⁹Hirt'e nazaran 40.

⁸⁰Hirt'e göre mi hükümetinin şehri imiş.

⁸¹Hirt'e nazaran schui-kien.

⁸²Heya sent, c. 3, s. 183: buda yı takdis ederler. (Kaniğ memleketi ahâlisi hakkında) “şimal sülalesi tarihinden”

⁸³E. Bretschneider, merdiaeval besearches from east rn asiaie sourees lonra 1888, c. 3, s. 294 (garbı Asya nın Müslüman sahasına ve mesela azribayicane tealluk eden ming-shi deki Çin beyanatında “ ahâlinin buda ya prestiş ettikleri” sık sık tekrar edilmektedir. Hatta bir defa da “Ku'an” , fu- king yani “ buda nın kitabı” olarak gösteriliyor; Hirt, girina and the roman Orient s. 284).

⁸⁴Floğal, mani, nazariyesi ve yazıları. Laypeziğ, 1862, s. 105 (mayinçestler acem krallarının takibatına maruz kaldıklarından Türkistan'a iltica etmişlerdir. Bunlardan evvelsamanaer ler yabancı muhacir olarak zikir edilmektedirler... yahut... ismi clem alex strom. 1,15 riyazat sahibi, dilenci rahip ve bil hassa budi rahip manasına olan sansakritçe s'raman kelimesinin iştikak ettirilirse, bu sokniciler budi derler. Bunların üstatlarının “ budasef” tesmiye eylediği hakkındaki mesudinin beyanatıda bu

fıkrasında şöyle deniyor: Mâverâün-nehriñ ekseriyet halkı İslâmiyetten evvel bu dine (budi) sâlik idiler.⁸⁵

Budistlik'in doğrudan doğruya Arap fütühâtından evvel mâverâün-nehirde hâkim din olduğunu bu sözlerden isrintaç etmekte isti'cal etmemeliyiz. Heyuen-çâniğ seyahat etmiş olduğu bütün ülkede Budi Sutupa'larında (taş âbidâtı) manastırlarda vesâirede tevakkuf etmiştir. Bununla berâber Amu-Derya ya doğrudan doğruya marbut olan havâli istisnâ edilirse, mâverâün-nehirde bir kelime ile olsun budistlikten bahsedilmiyor. Heyuen-çâniğ⁸⁶ in Çince biyografisinde Semerkant hükümdarı ile halkının buda dinine sâlik olmayıp ateşperest oldukları tahsisen zikir edilmektedir. Vâkıan burada iki budist manastır mevcuttu; fakat tamamıyla ğayri meskûn idi.

Yabancı muhâcirler bu manastırlar dâhilinde sığınma aradıkları zaman ahâli onları yangınlar ile def ve teb'it ederdi. Bununla birlikte heyuen-çâniğ bu ülkede budistliği nihâyet tesise muvaffak oldu; bizzat hükümdar budistliğe taraftar oldu; her iki manastır yeniden râhipler ile doldu. Fakat hükümdarın pek az devam eden faaliyeti, hemen hemen hiçbir iz bırakmadı. Aşağıda budistliğin îzâhâtı esnasında anlaşılacaktır ki, Doğu Türkistanda Hind yazısı, batıda ise her hangi bir elif-bâ⁸⁷ taammüm etmişti (yayılmıştı). Çin tarihçileri Doğu Türkistanda ve Afganistanda

esasa istinat ediyor. Kitabul fihrist; kaluğal, c. 1, s. 345 (bakınız: c. 2, s. 180) budasef- neyi- essemniye diye zikir edilmektedir. "budasef" yahut "budasep" den buda anlaşılmalıdır.

⁸⁵Kitâbu'l-fihrist, nâşiri Faloğal, c. 1: metni ile birlikte olarak Dr.Joche. Roediger tarafından neşir edilmiştir. Laypetriğ, 1871, s. 345, satır 14: (kablel-İslam ve fil-kadim).

⁸⁶Satanbilas Jolyen tarafından mütercim Heyuen-çâniğ'in tarihi hayâtı ve Hindistan'a seyahatleri, Pâris 1853, s. 59-60.

⁸⁷Şarki Türkistan da budi medeniyeti hakkında daha fazla malumat Abal Ramoza tarafından Histoire de la ville khotan hatan şehrinin tarihi ismi nâmiyla tercüme edilen Thai- tsching-jih tung-ischi tarihinde mevcuttur. Hatan ile Çin arasında takriben kable'l-mîlât yüz senesinden beri münâsebât mevcuttur. Milattan sonra 73 senesinde Hatan Çin hükümetine ilhak edilmiş olup, dört yüz senesinde bu şehir, bütün manasıyla, inkişaf etmiş bir budi memleketi idi. Suen-hadi ninTakla- makan çölünde keşf ettiği her iki budi şehir harabesinin isbat ettiği gibi hatan'ın budilik ile alakasının Çin ile münasebetinden çok daha eski olduğu muhakkaktır. (Asya çöllerinde c. 2, s. 59-79) bu medeniyetin Çinliler zamanında kumlar altında kalmak suretiyle mahv olduğu anlaşılıyor. Çin menabii mahiv ve munkarız olan tu-ho-lo (takla) hükümeti hakkında malumat verdikleri gibi kumda gömülen "Haleu-lo-kaya " şehrinde de bahs ediyorlar. Seven-heden tarafından hatan da keşf edilen el yazıları tamamıyla hususiyeti haizdir. Bu el yazılarının eşkali her halde Hind eşkali meyanında tadat edilemeyeceği gibi mahiyeti de bu güne kadar tayin edilememiştir. Bakınız: seven- he den c. 2, s. 52 badel milat 632 senesinden itibaren şarki Türkistan da artık budi lik ten bahis edildiğini istemiyoruz. Arap fatihler artık Kaşgar dan daha ilerilere gitmemişler. Ve bu havalide yalnız bir çapulcu alayı tarafından (milattan sonra 715) tahrip edilmiştir. (bakınız: taberi c. 2. s. 1275- 1279). Memlekette hakimi asır

Hind yazısının yayılmasından bahis ediyorlar; fakat Mâverâün-nehir ve Uygur yazısını göstermek için başka bir kelime isti'mal ediyorlar: HU-su (barbar yazısı).

Mâverâünnehir yazı şekilleri hakkında elimizde "İbn-Nedim" in verdiği malumat vardır; bu malumata göre Mâverâünnehir ve Semerkand halk kitaplarındamanı yazı şekillerini istimal ederlerdi.⁸⁸ Çeşitli dualizm mezhep taraftarları gerek Roma hükümeti dahilinde gerek Acemistan (İran) da aynı takibata maruz kaldıklarından, bunlar, üçüncü asırda Mâverâünnehir de yerleşmeğe başladılar. Bunlar meyanında bulunan Manihayistler diğer mezhep saliklerinden adeden kesir idiler. Bunların aralarındaki teşkilatın sıklığı da ayrıca faikiyet bahş ediyordu. Bütün bu şerait tahtı tesirinde olarak manihayistler tedricen hakim mevki işgal ettiler. Diğer senai mezheplere gelince, "Deysaniler" Horasan ve Çin'e kadar yayılmışlardı. Fakat bunlar dağınık yaşadıkları gibi mabetleri de yoktu.⁸⁹

Mazdakiler, "Şehristani"⁹⁰ nın ifadesine göre Semerkand, Şaş ve İlak da yerleştiler. Bunlar Sir derya ile Çu arasındaki saha dahilinde ilk kültür amilleri olup, bunlarda diğerleri gibi sayı olarak pek az buldukları Manihayistlerin nüfuzları altında kalmış olmaları pek muhtemeldir. Buna mümasil misale İslam devrinde de tesadüf ederiz. Samanilerin bulunduğu saha dahilinde hanefilerin mezhebi hakim idi. Halbuki bu sahanın kuzey hududundaki memleketlerde Şafiler⁹¹ sakin bulunuyorlardı ki, görünüşe nazaran komşu Türkler arasında Hanefiliğin hakimiyetine mani olmadı. Bundan başka ileride de göreceğimiz gibi Mazdaki düşünceleri Mâverâünnehir ahalisi üzerinde de kuvvetli ve devamlı bir tesir icra etmiştir.

olan Türkler'in ekseriyetinin islamiyeti 249 da (milattan sonra 960 tarihinde) kabul ettikleri zan olunuyor. Bakınız: İbnül esir tarihi, c. 8, s. 396 ve Bartold'un eski Türk kitabeleri ve Arap menbaları, s. 28 (Radlof, Moğolistan da eski Türk kitabeleri ikinci silsile) borasan- hatan- ve çöldeki harabelere ait arkeolojik abideler, tarihi tekamül sırasıyla tertip edildiği halde, palaoğrafik keşfiyat, tarihi münasebetleri itibariyle henüz katiyetle tayin edilemez).

⁸⁸ Mani, 67-166. (Buna nazaran mani, kitabelerini acemce ve Süryani lisanından iştikak ettirilen yazı ile yazmıştır. Manihayestler bu yazı ile kitabı mukaddesleri ile kanunnamelerini yazmışlardır. Mâverâün nehir ve Semerkant ahalisi dini kitaplarında bu harfleri istimal etmişlerdir ki bu sebepten "kalemüd din" olarak tavsif edilmiştir.)

⁸⁹ Foloğal, 161-162 c. 1.

⁹⁰ "Ebul fetih Muhammed Eşşehristânî " nin dînî fırkalar ve felsefe meslekleri, Teodor Her Burukker tarafından tercüme edilmiştir., hâ lilleh 1850, birinci kısım, s. 393.

⁹¹ Makdisi, Arap coğrafyacılar külliyyâtı, Doho ya tab'ı, c. 3, 323.

Evvelce bir takım misyonerlerin doğuya gitmeleri dolayısıyla Hristiyanlık IV. asırda keşif kitlelerle doğuya dâhil olmaya başlıyor. 332 senesinde “ Merv “ de Hristiyan bir Piskopos’a tesâdüf ediyoruz. Fakat Hristiyanlığın yayılması, senâil dualist dinlerin yayılması karşısında pek geride kalır. Fars kralları tarafından icra edilen ta’kibât, ancak Hristiyanlık Roma da hâkim din mevkiine yükseldikten sonra başladığından, doğu hududu ülkesinde bulunanlara nazaran doğal olarak adeden daha kesif olan İran’ın batıbölgelerindeki Hristiyanlar, Roma hükümeti hududu dâhiline kolayca geçerek kendilerini takip edilmekten kurtarmışlardır.

Bundan başka mezhepler sapkın, her yerde olduğu gibi, yabancı din için yapılan propakandadan daha ziyâde kuvvetle ta’kip edilmiştir. Budî Hristiyan ve Marsionitler, Horasan da⁹² sığınacak bir melce’ buldular. Deysaniler, Maniheistler ve Mezdekiler, Sâsâni hükümeti hudutları dışında yerleşmeğe mecbur oldular. “Heyuen Çâniğ”, Mâverâün-nehir yazısına “su-li” isimlendirildiğini söylüyor. Bundan Süryani yazısının kast edildiği kuvvetle ihtimaldir.⁹³ İran da yayılan dînî teşkilâtın hepsinin kendisine mahsus ayrı Elif-bâ’ları mevcut olduğu ma’lumdur. Bunlara model ve esas vazifesini Süryânî yazısı görmüştür. Arap kaynaklarından biliyoruz ki Manihaistlerin mukaddes kitapları çoğunlukla süryânî lisanıyla yazılmış idi.⁹⁴ “ Heyuen Çâniğ” tarafından bildirilen harflerin adedi de Hristiyanlıktan ziyâde Manihaistliğe delâlet etmektedir. Ma’lum olduğu vecihle Hristiyan Suriyelilerin Elif bâ sı 22 harften müteşekkildir. Yalnız, “İlya/Elias von Tirhan/Tirgan” ın grameri 30 harfe sahiptir ki, altı sadâlı harf ile Rumcağ ve πharflerini ayrı sesler olmak üzere birlikte hesap etmektedir.⁹⁵ Buna mukâbil, Manihaistlerin Elif bâ sı daha zengin idi. Bu Elif bâ, “

⁹²Budi lik hakkında ma’lumat almak için “ Baron Rojen”in Rus arkeoloji cemiyetinin şark şubesi yazılarındaki makâlesine bakınız. Baron Rojen burada Bîrûnî ye istinat ediyor. El Bîrûnî nin indiyasına bakınız: in the arabie original by Dr. Sachau,p 10-11 El Bîrûnî nin indiyası İngilizce tab’ı, Doktor Sahav; (in Trubners oriental Series) Londra 1888,c. 1, s. 21. Burada fazla olarak, Budilerin “Belh’in şarkında ki” havalie çekilmek mecburiyetinde kaldıklarını söylüyor. Marsiyonitler hakkında bakınız; foloğal, mani, 160.

⁹³“Göteşmid” in diğer bir takımları meyanında işaret ettiği gibi bu kelimenin Kaşgar ca “Su-li” ile müşâbeheti (küçük yazılar,c. 2, s. 280) tesadüfidir. Kezêlik “ bunda” Heş” deki “surik” te böyledir.(Tomaşak, merkezi Asya tetkikatı, c1, s 13; Viyana ictima’ raporu 1887, c. 87, s. 77). Markovaran’ın “ eski Türk kitâbelerinin kronolojisi s. 56” suyin- sağd hakkındaki fikri ile Bartold’un makalesine bakınız. (Eski Türk kitâbeleri ve Arap menba’ları, s. 22, nota 1).

⁹⁴Mani ye yedi büyük eser atif edilmektedir ki, altı tanesi Süryani lisanı ile ve acemce yazılmıştır. Foloğal, Mani 102.

⁹⁵Festle Süryani grameri, s. 2.

İbn-Nedim” in ifâdesince Arap Elif-bâ'sından daha fazla harfe yani 28 işaretten fazla işarete sahipti.⁹⁶

Sâsâniler zamanında Mâverâün-nehir de Hristiyanlığın tevsii hakkında târihi araştırmalara esas olacak hiçbir bilgiyesahip değiliz.⁹⁷ İleride ayrıca bahis edileceği üzere yalnız Hristiyanlığın daha VI. asır da Semerkant'ta bir Piskoposa sahip olduğu ihtimâli mevzuu bahis edilmiştir.

⁹⁶Flugel, Mani, 166- 167.

⁹⁷410- 677 seneleri zarfında in'ikad eden sinod meclislerine iştirak eden Nasturi Piskoposları hakkında şarki ahkam rûhâniyelerinde (küeydi tarafından neşir edilmiştir: şark cemiyeti mecmuası 43, s 398-414) mâverâün-nehir'e âit hiçbir teşkilâtı rûhâniye eparchie bulmuyoruz. 577 senesinde bir şehrin Piskoposu (yazma da Musul şehrinde) zikir edilmektedir. “ Küeydi” bu şehrin Smerkand olduğu zannındadır.

VIII.yüzyılda muhtelif Türk kabileleri arasında kesintisiz devam eden savaşlar o ülkenin sükûnetini ihlal ediyordu. Çin kaynaklarına göre Talas şehrine mensup olan çiftçiler zırh giyerler ve yek diğerlerini esir ederlerdi.⁹⁸VIII. yüzyılın sonlarında Araplar Kuteybe'nin fütuhâtı sâyesinde mütemadiyen Mâverâün-nehir'e yerleşiyorlardı; bununla birlikte bu ülkenin kesin olarak tabii olması, daha sonra Halîfe Mu'tasım (m.s. 842) zamanında vuku bulmuştur.⁹⁹ Talas nehrinde vuku' bulan meydan muhârebesi (temmuz m.s.751), Batı Türkistan da Çin nüfuzuna son verdi.¹⁰⁰Bu hâdisâtı ta'kip eden on sene zarfında, Türk-Karluklar (Çinlilerce Gelolu, Araplarca Harlah,, Harlahya) Semireci ile Sir Derya ülkenin¹⁰¹ doğu kısmını işkal ettiler.

Araplar ile orta Asya milletleri arasında ticâri münâsebât daha VIII.yüzyılda başlamıştı. Çine giden eski yoldan başka, evvelce zikir edilmemiş olan yeni bir ticaret yolu buluyoruz. Çin haberlerine göre Arap tâcirleri üç senede bir defa “ Kuça” dan ipek yüklü kervanlar çıkararak “yeniseyi” menba'larına doğru Kırgızların merkezi hükümetine sevk ederlerdi. Tibetliler de aynı yoldan istifâde ederlerdi. Yolda tâcirler Karlukların memleketinde tevekkuf ederlerdi ki, Uygurlar'ın baskın ve hücumlarına karşı muhâfaza için Kırgızlar tâcirlerin refakatine muhâfızlar

⁹⁸Heyasenet, c. 3, s. 245. Bakınız: Alman ca tercümesi, tonyokok kitabesine âit hâtime, s. 71.

⁹⁹Belaz'î dohoya tab'ı, s431.

¹⁰⁰Bu muhârebe ye âit Arap ça ve Çin ce eserlerde ma'lumat mevcuttur. (İbnül- Esir, c. 5, s. 344; Taberi ve bilazri bu muhârebe den bahis etmiyorlar). Kalporur p 213 bakınız.: hiret, tonyokok kitabesine âit hâtime, s. 82; Kara beğın makâlesinde hatâen 755 senesi zikir edilmiştir.(Papirus Aretes Hertuğ raynarak koleksiyonu ta'miryatından, c. 2 ve 3, s. 113.)

¹⁰¹Heyasenet, c. 1, 372; Markovarat. Eski Türk kitâbeleri kronolojisi. s. 25. İbni Esir de (c. 5, s. 152) karlokların daha (h 119- m 737) tarihinde daharistan civarında zuhur ettikleri mezkurdur ki şâyânı dikkattir. Aynı ma'lumata Taberi de de tesâdüf edilmektedir. c. 2, s. 1612; bunlar fil hakikah karlokların hususi bir şu'besiydi. Bakınız: Bartold, eski Türk haberleri ve Arap menba'ları s 27. Aynı mevkilerde, amu- derya nın şimalinde Heyuen- Çanığ (c. 1, s. 26) hi-su veya ho-su Türk kabilesinden bahis ediyor. Tomaşak, (Orta Asya tetkikatı, c. 1. S. 40. Viyana ictimâ' raporları, c. 87, s. 104) bunların “ğaz” lar olması ihtimâlini ileri sürüyor.

verirdi.¹⁰²pek ziyâde muhtemeldir ki muhtelif dinlerin misyonları da aynı ticâret yolundan istifâde etmişlerdir.

Dualist mezhepler Mâverâün-nehir de oldukça uzun müddet berdevam olmuş ve dualistlerin ısyanı ancak büyük müşkilâtla bastırılabilmiştir. Âsîlerin reisleri komşu Türkleri imdâda da'vet ederdi; arasına biz-zat bunlar bu maksatla göçebelere giderler ve bunların arasında mezheplerini neşir ederlerdi.¹⁰³ Düaalistlerin son kuvvetli hareketini teşkil eden “ İbni Makma” ısyanı 780 senesinde bastırıldı. Kadınları müşterek telakki eden mezhebi görünüşte, Mazdaki mâhiyyettedir. Makna'nın vefatından sonra mezhebi devam etti. Taraftarları kendilerini Müslüman saydılar ve isimlendirdiler. Bununla beraber ne ibâdete müteallik ahkâmı İslâmiye ye ve ne de taharet ve oruca ehemmiyet vermezlerdi. Kadınlar daha önce olduğu gibi herkesin malı müşteriki gibiydi.¹⁰⁴

Bunların beyaz elbise geydiklerini ve dîni telakkilerinde “zındık”lara¹⁰⁵ takarrüp ettiklerini “Makdisi” söylüyor. “Narşahi” mütercimi Ahmet bin Muhammed zamanında (tercüme h.522- m.1128 tarihinde vücuda gelmiştir.) , bu mezheb “Keş ve “Nahşeb” ve Buhara köylerinden bazısında yayılmıştı.¹⁰⁶Sonraki seyyahların, Afganistanın kuzey kısmında ve Amu-derya nın üst tarafında müşâhede ettikleri bazı Adât, ihtimal ki Mezdeki düşüncelerini îzâh etmektedir. Alfinston, “Hazarlardan (kuzey Afganistanda bir kabile) bahsederken, karısının kapısının eşiğinde bir çift terlik gören bir adamın hemen oradan uzaklaştığını¹⁰⁷ söylediği gibi, Ahmet bin Muhammed'de Mâverâün-nehir deki sapkınlar hakkında¹⁰⁸aynı şeyi söylüyor.

İslâmiyetin mâverâün-nehirde ne derecede yavaş yayıldığını en mükemmel olarak Narşahi'nin eserinden anlarız. İslâmiyetin en şiddetli düşmanları zenginler idi.

¹⁰²Bundan, Orhun da Otran ve oradan i'tbâren fütûhâtını tâ ğarba kadar tevsî' eden bu milletin şimal şu'besi maksuttur.: ticari münasebetler hakkında bakınız: heyasenet, c. 1, s. 449; kalpron,T bl. H stori s 172; Parker, Thou a. D years of the Tartars s. 259.

¹⁰³Fihrist. C. 1, s. 211- 215. El Bîrûnî, şark milletleri kronolojisi, s. 193- 194.

¹⁰⁴Şafer tarafından neşir olunan narşahi nın Buhâra nın topoğrafın ta'rifâtı, Pâris 1892,s. 73.

¹⁰⁵Kudsi şerif müsteşrikler tarafından” Betül- Makdis” tesmiye edildiğinden (eskisi gibi Beytül- Makdis değil) makdisi, şeklini isti'mal ediyoruz. Makdisi şekli hakkında “ jurnal azyatı nın da intişar eden dohoya nın makalesine bakınız. (9, 14, s. 367); Sem'ânî nin kitâbül- ensâb'ın da

¹⁰⁶Narşahi aynı eser.

¹⁰⁷N. Minâyev, Amuderya menba'ları civarı hakkında malumat, senet Petersburg, 1879- s. 185: An account of the kingdom of Caubul ol Il. P. Elphinstone 102- 214

¹⁰⁸Narşahi aynı eser

Fakirlere, mescide bir defa gelişlerinde Araplar tarafından ikişer dirhem tediye edilir ve bu suretle İslâmiyete celp ve cezb edilirlerdi. Buhara da ilk esaslı câmi Kuteybe tarafından (h. 94- m. 712) tarihinde inşa edilmiştir. (h. 154- m. 771) tarihinde ise, bu ülke de halkın çoğunluğunun müşrik olmasına rağmen¹⁰⁹, ikinci câmi bina edildi. Her halde İslâmiyetin bütün mâverâün-nehir de hâkim olması, bu ülkenin Araplar tarafından kati surette zabt ve ele geçirilmesinden önce gerçekleşmiş, daha evvelde gördüğümüz gibi, ancak IX. asrın ortalarında vukua gelmiştir. İslâmiyetin o zamanlar Türk halkları arasında yayılması hakkında bilgiye yalnız, Yâkut'ta tesâdüf ediyoruz.¹¹⁰ Halife Hişam ibn Abdül-melik'in, (743- 724) Türk Sultânına bir sefir göndererek İslâmiyeti kabul etmesini talep etti. Sefir Sultan'a İslâm inanç esaslarını bildirdi. Bunun üzerine Sultan huzurunda bulunan bir ordu numunesi tertip ettirerek tercümana dedi ki: “ Elçiye söyle, efendisine haber versin ki bunlar arasında ne berber, ne demirci ve ne de terzi mevcut değildir. Eğer onlar Müslüman olurlarsa ve ahkâmı İslâmiye ye tâbi bulunurlarsa, yaşamak için geçimi nereden tedârik edeceklerdir?”¹¹¹

Bu döneme âit olarak Mâverâün-nehir'de Hristiyanlıkla ilgili bilgiye mâlikiz. En-Nedim şâyânı i'timat bir şâhidin (essika) sözlerinden naklen Sogdian halkının düalist ve Hristiyan olduğunu söylüyor.¹¹² Burada Müslümanlıktan hiç bahis edilmediğine göre, bu ifâdenin, Arap hâkimiyetinin ilk zamanlarına tesâdüf ettiği aşikârdır. Narşahi (52 p. C 1) Buhâra da Arap kabilelerinden Benî Hanzala caminin bulunduğu mahallede vaktiyle bir kilise (Kenisay Tarsayan) bulunduğunu yazıyor. Bizzat Nasturilerin kendi kiliseleri tarihi hakkında verdikleri malumat bir

¹⁰⁹Narşahi s. 47, 58

¹¹⁰ Yâkut, coğrafya lügatı ve sneti veled tab'ı, 839.

¹¹¹ Bu bölüm hakkında daha fazlası bk. Marquart, Skizzen, 290-291. -S. K.

¹¹² Fihrist, c. 1, s. 18; edâtı “karnekeş” te râci’ olabilir..” enneseff” (tarihi Semerkant”- seneti Petersburğ da Asya müzesi yazmaları. 574 aa yaprak 8 versu 574. Yaprak 3; her iki yazma da “ferenket” yazılıdır.) bu şehrin tesisini (Katibe) nin muâsırı bulunan “ Semerkant Ğoruk” yine atf etmektedir. (Taberi nâşiri, “Ğozun” tarzı kıraetini kabul etmektedir. Çince u-le-kia imlasının gösterdiği gibi “Ğoruk” okumalıdır; bakınız; Markovart, eski Türk kitâbeleri kronolojisi, s. 8. tumaşaki nazaran: sağdiyana, s. 78) hükümdar bu şehri biraderine hediye etmişti. Pek mümkündür ki Smerkant'ın fethinden sonra İslâmiyeti kabul etmek istemeyen aristokratlar hicret ederek yeni bir şehir tesis etmiş olsunlar. Aynı hal Buhâra da da vukua geldi. (narşahi, şafer tab'ı, s. 47, 62).(Karanket) şehrinin Türkler tarafından meskün olduğu hakkında “ ennedim” in ifâdâtı, Semerkant ta da bir Türk sülâlesinin icrâyı hâkimiyet ettiğine işâret etmektedir ki, bu tarz telakki lehine başka taraflardan da icrâyı şâhâdet edilmektedir. Dâimâ her yerde “karanket” okumak lazımdır. Bu şehir hakkında daha mufassal malumat eski Türk haberleri ve Arap meba'ları adlı “vo Bartold” un eserinde mevcuttur. (s. 22).

çokçelişkiler ve belirsizliklerle doludur. Herat, Semerkant ve Çin metropolitliklerinin tesisini bir kısım tarihçiler Patrik Salibzaha (30/ 729- 7072) ye atf ediyorlar; diğerleri ise Şili (16 / 411-415) diğer bazıları ise Achai (504- 520)¹¹³ mevzu bahis ediyorlar.

Yule Achai marifetiyle Herat'ta bir piskopos (metropolit değil) ve Şila marifetiyle ise Semerkentta da bir piskopos ta'yin edildiğinin bu îzâhâtan anlaşıldığını ve halbuki bu piskoposların Salibzaha tarafından metropolitliğe yükseltildiğini beyan ediyor.¹¹⁴ Guidi'nin neşir etmiş olduğu Doğu- Süryani piskoposları listesinden anlaşıldığı şekilde, Herat'ta esasen 430 senesinde bir piskopos ve 588 senesinde ise bir metropolit bulunuyordu. Nasturi patriği Timotheus (819- 780) Hristiyanlığın, Araplar tarafından tahtı tabiiyete alınmamış olan merkezi Asya milletleri arasında yayılması için fevkal-ade emek sarfetmekte olduğu âşikârdır. Misyoner Subchaljesu mezkur patrik tarafından bahrı hazar sahilindeki ülkeye gönderilmişti.; müşârun ileyh oradan iç Asya ya dahil olarak Çine kadar ilerledi. Malumdur ki Çin de daha milattan sonra 636 tarihinde A-lo-ben tarafından tesis edilen Nasturi cemaatı bulunuyordu.¹¹⁵ Süryani raporlarına i'tibar caiz ise, patrik Timotheus, Hristiyanlık lehine imâleye muvaffak olduğu Türk hakanı ile diğer hükümdarlardan nâmeler alıyordu.¹¹⁶

Orta Asya da Hristiyanlığın harsi ehemmiyeti hakkında bir fikir hasıl edebilmek için,Süryani kilisesinin temel özelliklerini ele almak lazım gelir.

Milattan sonra V. asır sonuna doğru, Sâsâniler Nasturileri himaye ederek Nasturiliğin Hristiyan Farşlar arasında yayılmasınaaskeri güçler ile katkıda bulunmuşlardır. Nasturiliğin İran da hakimiyeti, Yakubîlerin Bizanstaki hakimiyetleri ile aynı zamanda nihâyet buldu. Kayser birinci Jüstün (518 - 527) Halkedon/Kadıköy ruhban meclisininin mukarrarâtını mevkii meriyyete vaz ederek,

¹¹³“Asmâni “ şark kütüphânesi c. 3. Kısım, s. 426. Kronoşojik îzâhâtı ta'kiben samy ve albeloos nun ğara ğaryos ebu'l-ferc kilise tarihi tab'ında ki ilâvât: Gregorii Barhebraei chronicon ecclesiaticum l-I /I lovenii, 1872-77.

¹¹⁴Yule. Cathy and the way tl ither; being coliection of mediavai notices o Chana London, 1866 vol. 1. Preliminary Essay, p, xc.

¹¹⁵Asmâni bibliyotek ortantal, c. 3 ve 2, s. 478 ve müteakip. (Hiret Çin ve şarki Roma; menba'lar arasında bilhassa “ si-nağan- fo” kitabesi mühimdir. Bakınız: yue markopolo, c. 2, s. 22 ve müteakip- Pan hier. De Tauthen ricile de lins ciription Ne torienne (1857. Lins eription ayro- chinoise de si- ngon- fou. 1858).

¹¹⁶Aynı esr, s. 48

Yakubîleri uzaklaştırdı. O zamandan beri Pers hükümdarları onları ta'kip etmek ihtiyacını his etmediler. Çeşitli üstünlük koşullara bağlı olarak, bazen Yakubilerin yanına bazen ise Nasturilerin tarafına kaymıştır. Orta Asya da Ya'kubîlerin piskoposları ancak Sicistan ve Herat piskoposlarını tayin eden¹¹⁷ patrik Maruthas zamanından beri meydana çıkmışlardır.

Ortodoksluğun son izleri İran da II. Hüsrev (590- 628) zamanında¹¹⁸ gayb oldu; ancak Arap fütühâtından sonra Ortodokslar (Melkit) yeniden İran Orta Asya'ya akın etmeğe başladılar.El-Birûnî zamanında “Merv”de¹¹⁹ bir Ortodoks metropolide tesâdüf ediyoruz. Kiliseye mensup muhtelif fırkalar arasındaki mücadeleler, Arap hakimiyeti zamanına kadar devam etti. Araplar ekseriya Nasturiler tarafını iltizam ediyorlardı. Nasturi patriği üçüncü “Sabareşu” (1062-1072) zamanında halife tarafından ısdar edilen emirnâme de, Ya'kubi ve Melkit piskoposlarının Nasturi katolikosuna marbut olduğu ve onun emirlerini îfâ ile mükellef tutulduğu bildiriliyordu.¹²⁰ Fakat o zamanlar Nesturilik hükümet tarafındandiger Hristiyanlardan daha ziyâde ciddi ve ihtimamkar bir kontrole tabi tutuluyordu. 987 senesinden beri Ktolyokus, halife tarafından – hatta piskoposların arzuları hilafına olarak - tayin ve himaye edildi.¹²¹ Ancak 1142 senesinde katolyokus üçüncü Ebedeşu ile Maphrian Dionysius arasında îtilaf hasıl oldu ki, bu suretle, Nasturiler ile Ya'kubiler arasındaki mücâdelât nihâyete ermiş oldu. İşte o zamandan beri, her iki kilise başkanları arasında yek diğerlerine karşı saygı belirtili muâmelâtta bulunmaktadır. Kezâlik Moğollar zamanında da Nasturiler, Katolikler muvâcehesinde, diğer Hristiyan cemaatlerine karşı hoşgörü ile kesbi temâyüz ederler.¹²²

Süryani medeniyetinin esas âmillerinin İran kökenli olduğu hakkındaki hakikate şimdiye kadar pek az önem verilmiştir. Bu keyfiyet kısmen ismi haslar ile kâbili isbat olduğu gibi, kısmen de doğrudan doğruya Süryani tarihçiler tarafından

¹¹⁷Barhebraeus, Chron. Acles.III, 126 f.

¹¹⁸ Barhebraeus I. C.4. 266-268.

¹¹⁹ElBirûnî, kronoloji, zahav tab'ı s 289- zahav tercümesi, s. 283.

¹²⁰Asmâni, bibliyotek oryantal, c. 2 ve 3

¹²¹Aynı eser, c. 3, s. 332.

¹²²Moşe mayus, historya tartarorum akle siyasrgahhelmeştat 1741, zeyil 12, s. 48. Dominik'in andeası doluncyumallo (f 51, s. C.1) tarafından Latinceye mütercim- piskopos Türkiyat mecmuası-5.

te'yt edilmektedir: katolikuslar arasında Şu acem isimlerine tesâdûf edilmektedir: bunlar altı isimlerdi. Papa, Őahdost, maanas yahut magnas, maraboht, Babuye/Babuaeus (ki ortodoksluĒun başlıca mûdâfiidir.) Ve I. Aba (ki Sasaniler zamanındaki katolikusların en mûhimmidir.) Bu son iki zat, HristiyanlıĒın kabulüne kadar, Magam idiler; bundan başka “ Ferhad" veya Aphraates dördüncü asrın en mûhim Sûryani yazarlarındandır. Bundan sonra Narzes/Narses nezib Nesibis mektebinin müessisidir. Kutsal kitapların mütercimi ve Sûryani- Ya'kubi mezhebinin başlıca müessisi “filoksanus” ve nihayet filozof Pavlus.¹²³ (VI. yüzyıl) Nasturi kültürünün başlıca merkezleri Nesibis, CündiŐapur¹²⁴ ve Merv dir. İlk zikir edilen mahallede ilâhiyat mektebi vardır ki, müessisi, evvelce gördüğümüz gibi bir Farsça ismi taşımaktadır. CündiŐapur 'da tıp mektebi Arap tıbbının inkiŐafında pek büyük bir ehemmiyet kazanmıŐtır; Taberinin de bildirdiği gibi Nasturiler bunuda doĒuya medyundurlar. İkinci Őapur zamanında (279- 309) meşhur bir Hind tabibi Suz'a geldi; halk bu doktorun sanatını öğrendiğinden İnan da en iyi uzman tabipler zuhur etti;¹²⁵ “Merv” in ise Sasaniler zamanında en mûhim kültür merkezlerinden biri olduğu malumdur.¹²⁶

Sûryani kültürü Arap zamanında da devam etti. Teologlardan başka burada filozoflar, doktorlar, hukukçular, tarihçiler ve dil bilimciler mevcuttur. Malum olduğu üzere Nasturi tabipler büyük Arap tabiiyyaççuları ile filozoflarının hocaları oldukları gibi, Araplar Yunan edebiyatı ile istinaslarını da Sûryani tercümelerine medyundurlar. Hatta halifenin Nasturi tabipleri bir dereceye kadar siyasi nüfuza da mâliktiler. Bunun neticesi olarak halifeler bazı mâdûn memuriyetleri Hristiyanlara da tevdi ettiler. Ancak kilisenin ahlaki durumu pek zayıf bir halde idi. Kaba ahlaksızlıklar ve âdi ihtirâslar, yüksek mertebeleri (papazlara) işkal edenler arasında bile, sıradan bir hareket oldu.

¹²³Bütün bu îzâhât “ barhabaros” un “kronoloji akale siyasetinden alınmıştır.

¹²⁴Susa nın Şarkında kâin olan suzyana (Hozistan) Şehri mûhimminin Sasani ismi Sûryanice bth ı âpâth ki Nasturi Suzyana metropolidinin makarrı olarak zikir ediliyor- ile aynıdır. Arap menba'ları kend Őapor diyorlar ı.rocop, bell, goth. 4 10. Şehrin tarihi hakkında noldaki ye bakın, taberi s. 41. Hofman, acem Hristiyan Őehitleri hakkında Sûryani dosya dan hülâsa, s. 41, bu Şehrin vaziyeti hakkında: Ravalnason, Londra coĒrafya cemiyeti mecmuası, 9, 72, layarad, aynı eser, sene 16, 64).

¹²⁵Sasaniler devrinde acem ve Arap tarihi, teodor noldaki tarafından mütercim taberi tarihi, s. 67.

¹²⁶Asdahari, Arap coĒrafyacıları külliyatı, c. 1, s. 262.

Burada, orta Asya Hristiyanlığı için pek büyük bir ehemmiyeti hâiz bulunmuş olan Nasturi riyazatçılığına birkaç kelime ile nakli kelam etmek lâzımdır. V. asırda Nasturi kilisesinde riyazatçılığa karşı bir hareket başladı ki, bu hareketin kararlarına nazaran, papazlar nefislerine hâkim olamadıkları takdirde izdivaç etmek hakkını haiz olacaklardı. 499 senesi meclisi ruhanisinde patrikler ile piskoposların bir defaya mahsus olmak üzere izdivaç edebilecekleri takarrür etti; buna mukâbil ael âde papazlara ise iki defaya kadar izdivâca müsâade edildi. Bu sonuncu hak bilâhare yalnız cismâni rahipler için mahfuz kaldı. Buna mukâbil VI. asırda yüksek rütbeli ruhanilere müteveccih olmak üzere izdivaç aleyhine bir aksül-amel başladı. 545 tarihinde in'ikad eden Sinod meclisinde patrik birinci Aba zamanında (517ila 552) evlenmiş olan zevatın pikoposluğa veya patrikliğe intihâbı men eyledi. Aynı asrın başlangıcında Filistind bulunan Filistin rahibi İbrahim Mısıra gönderildi. Memlekete avdet ettikten sonra İbrahim Mısır tarzını numune ittihaz ederek manastırlara daha ciddi düzenleme getirdi ve dahil etti; bundan dolayı “ Papazların Pederi” ünvanını aldı; zaten Kozma Indoplavatel merkezi Asya da ki herşey hakkında bahis etmektedir.¹²⁷

Bilâhare Nasturilerde riyazatçılık kuvvetle inkişaf etmiştir.” Şehristâni” de¹²⁸ tesadüf ettiğimiz fırkaya göre Nasturiler de özel bir âbid/İbadet ehli sınıfı mevcuttur. Bu sınıf tam ve musaffa bir ruhasahip olmak suretiyle semâvâta yükselmek ve İlahinin cemalini seyretmeye malik olmak ve bil-umum esrâr ve gizliyigörebilmenin ümidini beslerler ve bu ümitle bil-umum shehevâni ve nefsâni hazlardan uzak bulunurlar.

¹²⁷Aynı eser, s 92 ...aynı fıkra, s. 872

¹²⁸ Dîni cemaatlarilah, s. 267

IX. asırda İran'dan gelen Müslüman Hanedanları ortaya çıkıyorlar. Horasan ile mâverâün-nehir ve kısmen de Batı İran da hüküm süren Samani Hanedanı (987-999) azami ehemmiyeti hâizdir. Bunlar, hâkimiyetlerinin tarzında Sâsâni hükümdarlarını numune ittihaz etmişlerdir. Lisânı resmi, resmi vesikalarda da Farsça idi.¹²⁹ Bununla berâber İslâmiyet hâkim din olarak kaldı. Bununla birlikte, Dualist mezhepler dâimâ taraftarlara sahip olarak devam etti. Memleket halkı arasında mevcut zındıklar hakkında yukarıda ma'lûmât vermiştik. Sâsânilerin sukutu üzerine Maniheistler kısmen Batı Asya'ya teveccüh ettiler; bunlar halife "Muktedir" zamanında (908-932) yeniden Doğu'ya doğru uzaklaşmağa mecbur edildiler. Bu defa Sâsâniler tarafından aynı tâkîbât ve baskılara maruz kaldılar. Nihayet, Tuguzguzların¹³⁰ hâkânı tarafından kendilerine karşı gösterilen himaye sâyesinde, bu ta'kîbattan kurtulabildiler. Bu zamandan itibaren Maniheistlerin reisleri "Semerkand" ta ikamet ederlerdi.¹³¹

Samanilerin bölge idaresindeki memleketlerde Hristiyanlık hakkında bazı bilgiler sahibiz. Semerkand daki Hristiyanlar hakkında bil-hassa "İbni Havkal"ın¹³² verdiği malumat en mühimdir.

Semerkand civarında kâin "savdar"¹³³ dağı şehrin güneyinde tabiatın feyyazlığı ve havasının saf ve hoşnutluğu ile bil-hassa kesbi iştihar eder; Sugd'un büyük bir kısmı bu havaliden görünür. Dağ, tarlalar ve meyve bahçeleri ile mestur olup sun'î surette erva edilmektedir. Hristiyan müstemlekesi ile manastırhücreleri ve

¹²⁹Makdisi, Arap coğrafyacıları külliyyâtı c. 3, s. 335, satır 12-13; Hamdullah mestüfii kazvini "tarihi güzide" de diyor ki: Ahmed bin İsmâil (IX, 907- 914) sofi olduğu için resmi vesikaların ba'demâ acemce yerine Arap lisanıyla tahririni emir etmiştir. Narşahi, şefer tab'î, s. 151; şefer tab'ında tarihi güzide den iktibas edilen Samaniler hakkındaki mebhâs ilave olarak mevcuttur.

¹³⁰"tağazğaz" lar hakkında ileride îzâhat vardır.

¹³¹Floğal, mani, s. 105-106.

¹³² Arap coğrafyacıları külliyyâtı, c. 2, s. 372.

¹³³Zer ifşan mıntikasının cenup hududunu teşkil eden silsile böyle tesmiye olunurdu; müahhar zamanlarda (on ikinci asırdan itibaren) Semerkand'ın cenubundan bu silsile ye kadar olan bütün havaliye bî isim verildi. Baron Roze nin şerefine neşir edilen nushai fevkal-ade de ki makaleme bakınız: el muzafferiye, s. 15, " Hâfız Ebru" dan hülâsa; Memores of Baber , transi. By Erskine, p;8 (burada şavdar yerine savdar yazılmıştır).

cemaatlarının toplanma yerleri buradadır. “İbni Havkal” burada Iraklı birkaç Hristiyana tesadüf etmiştir. Bu Hristiyanlar iklimin fevkal-adelîği tabiatın bolluğu dolayısıyla bu havaliye gelmişlerdi. Bu müstemlekenin ismi yazmalarda muhtelif şekillerde gösterilmiştir. (zerd gerd, vergerd, vez gerd) . bundan başka “İbni Havgıl”¹³⁴ ve “ yakut”¹³⁵ Taşkent ülkesi hududunda (karyetün lin-Nasara, karyetün-Nasra) isminde bir Hristiyan müstemlekesi zikir ediyorlar. Kezâ bu isimde muhtelif şekillerde gösterilmiştir. (Bk. nota 1 ve 2). Nihayet İstahrî ¹³⁶, Heratta bir Hristiyan kilisesinden bahis ediyor. “Merv” metropolitliğinin ne derece mühim olduğu, “ El Birûnî “ nin Horasan metropolidini birçok defalar katolikos isimlendirmesinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber Hristiyanların icrayı hâkimiyet ettikleri sahada pek çok Mûsevî ve pek az Hristiyan ikamet ediyordu.¹³⁷ Samaniler pek nadir olarak Türklerin memleketlerine sefer icra ederler, genellikle kendi memleketlerinin müdafaası ile yetinirlerdi.¹³⁸ Yalnız birkaç hem hudut şehri işgal etmişlerdir. Nuh bin Esed (halife Mu’tasım zamanında: 833-842) vaktiyle Araplar tarafından fetih edilipdaha sonra tekrar gayb edilen¹³⁹ “İsficab”¹⁴⁰ civarını Türklerden aldı. h 280,m 93/94 tarihinde “İsmail ibni Ahmet” “Talas”¹⁴¹ şehrini, onuncu asırda ise Samaniler “Ferğana” hududunda¹⁴² bulunan” Heftede” mevkiini Türklerden aldılar.

Müslüman milletlerin Doğu Asya halkları ile ticârî münasebetleri, o zamanlar pek ziyade inkişaf etmişti. Semerkand’ın Doğu kapısı” Çin kapısı” ¹⁴³ isimlendiriliyordu. Çin’e giden üç Türk cinsinin yani Guzlar, Karluklar, Tuguzguzların”¹⁴⁴ hâkim oldukları mıntikalardan geçiyordu. İlk kabile yani Guzlar

¹³⁴ Arap coğrafyacıları külliyyatı, s. 374, süt 12: ve nigert, (veyigerd, vigerd, vedger,ve didigerd,didigerim).

¹³⁵Vostenvelt tab’ı, c. 3, s. 234, sütun 8: tenkiret.

¹³⁶Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 1, s. 265.

¹³⁷Aynı eser, c. 3, s. 323.

¹³⁸Aynı eser, c. 6, s. 204 (kadâme).

¹³⁹Bilâ zeri dohoya tab’ı, s. 422.

¹⁴⁰El yevm çimkent şehri civarında sayram köyü.

¹⁴¹Narşahi, şafer tab’ı, s. 84.

¹⁴²Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 2, s 396 (İbni Havgıl).

¹⁴³Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 2, s. 365.

¹⁴⁴ Bu kabile ismi (Arapçası tağazğaz) olan taghazghaz olarak okunmuştur; ğarığoryaf’ tağazğaz-dokuz uygur” şeklinde okunmasını teklif etti ki, birçok âlimler ile beraber “dohoya” (Arap coğrafyacıları külliyyatının 6 ncı cildinde) tarafından da kabul edilmiştir. Aynı külliyyatın yedinci cildinin mukaddemesinde. (s. VIII 9 bu kabile ünvanının “tağazğaz” olmayıp “tağazğaz” okunması hakkındaki” Noldaki” nin mütalaası mevcuttur. Noldaki dokuzuncu asra âit bir Pehlevi metnine istinat etmektedir. (881 tarihinde yaşayan acem başrahibi Menucher in bir mektubu (veset pehlevi metni, c

bahrı hazar civarında İsficab sancağına yani yaklaşık Çimkent etrafına kadar olan yerlerde sâkin idiler; ikinci kabile yani Karluklar Ferğana da ki Arap arazisinde doğuya doğru otuz günde seyahat edilebilen havalide sâkin idiler; üçüncü kabile yani Toguzguzlar ise Çin'e kadar olan geri kalan sâhayı¹⁴⁵ işkal ediyorlardı.

Bit-tabii burada diğer göçebe kabileler de sâkindiler; fakat bunlar ehemmiyetleri itibariyle bu zikir edilen kabilelerden pek çok geride bulunuyorlardı. Doğu Türkistandan giden yolun ayrıntılı tarifi “ İbni Hurdazbih ve Kudâme”¹⁴⁶ de mevcuttur. Arap hattının hususiyeti dolayısıyla şehir isimlerinin kıraeti büyük müşkilat irâe eder. De Gue kıraeti şekliyle bu yolu tarif edelim:

Traz şehrinde aşağı Nurjan3 fersah

Oradankasra-Bas 2 fersah

Oradan kul-Şub 4 fersah

Oradan Cul-sub 4 fersah

Oradan Kulan 4 fersah

Oradan Briki (merki) 4 fersah

Oradan Asbara 4 fersah

Oradan Nûzket 8 fersah

Oradan Harancavan 4 fersah

Oradan Cul 4 fersah

Oradan Sâgır 7 fersah

2- the sacred boo p. 329, XVIII. kes of the east, ed. M. Müller tarafından tab edilen şark'ın mukaddes kitabı c 18, s 329) ki pazind yazısı ile gayet vâzih olarak “tağazğaz” şeklinde yazılmıştır. Arapların tağazğaz lara veya ğaz lara âit her hangi bir kabile ile alâkadar olup olmadığını gösterecek hiçbir malumat, bu zikir olunan metinde mevcut değildir. Maa mâ fih, Orhun kitâbelerinde doğuz Oğuzlar tabirinin istimali, “Noldaki” nin noktai nazarını teyit etmektedir) bakınız: Bartold, eski Türk kitâbelerinin tarihi ehemmiyeti, s. 8; aynı müellifin: eski Türk kitâbeleri ve Arap menbaları, s. 28.

¹⁴⁵ (7) Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 2, s. 11_14.

¹⁴⁶ “kadâme” de bu şehir mezkur değildir.” Gül-sub” tan kulân'a kadar mesâfe, fersah olarak tayin edilmiştir.

Oradan Türk Hakanının Başkenti 4 fersah

Oradan Kirmareve¹⁴⁷ kadar

2 fersah

Oradan Nevâket 2 fersah

Oradan Pyanciket 1 fersah

Oradan Suyab 2 fersah

Karavanlar Suyabtan 15 gün (Türk-posta 3 gün) içinde Üst Nurcana ulaşır.

Bu caddenin hemen kuzeyinde kumlu sitep başlardı; güneyde İskenderiyye dağı silsilesi uzanırdı. “Kasra bas” ta Karlukların kış karargâhı vardı. Bundan pek az mesâfede Halaç'ların kışlakları bulunurdu. Yolun sağ cihetinde “kasra-bas” ile “kulsüb” arasında bir dağ vardı ki, üzerinde yonca, sebze ve meyve verirdi ve nemâ bulurdu. Nevâket'e kadar ehemmiyetli noktalar “kulan” ile “mirki” idi. “Nevâket” büyük bir şehir idi, oradan doğru bir yol yukarı Nurcan'a giderdi. “suyab” şehri iki kısma ayrılırdı: “Kobal” da ve “Sâgur-Kobal” da.

Bu seyahat hattını “Tumaşak”¹⁴⁸ “Dohu” ya hakkındaki tenkitnâmesinde : (De munr van- gog en magog) münakaşa ederek, yukarıda zikir edilen Çin yollarıyla beraber “Tanış sülalesi tarihi” (Tanış-su) dan iktibas etmiştir. söz konusu, bu suretle, şehirlerin gerçek isimlerini tayin etmeğe çalışmış ve ber veçhi âtî netâyici istihsal etmiştir:

1) Taraz: Evliya--atâ'nın 5 fersahın güneyinde bulunan “Talas” tır. (Arapların zamanında burası Şelci olarak gösteriliyor)¹⁴⁹

2) Kasra-bas: şahnâmede iki defa zikir edilen Türk kalesi”kaçar başı” olacak; Evliya--atâ mevkiinde olması ağılebirdir.¹⁵⁰

¹⁴⁷Bu ismin nasıl okunacağı bilinmiyor.

¹⁴⁸WZKM, c. 3, s. 103-108.

¹⁴⁹Arap menbaları vâzihan gösteriyor ki dağlarda kâin” Şilci” şehri “Tarraz” ticaret şehrinde katiyyen ayırdır; bil-hâssa bakınız: Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 3, s. 275-284. “Tarrazın bu günkü” Aûlie-atâ”nın bulunduğu mevkiide kâin olması muhtemeldir. Bunun hakkında ve diğer merhale hakkında: şark lisanları semineri neşriyatından “ğarbi Asya tetkikatına” bakınız, c. 1, s. 167 de miralay” Kallavur”un verdiği tafsilâta bakınız.

3)Gögen –asbara bu günkü “Tartı” mevkiidir; Çinlilerde “kiu-lên” (asbara) ön 70’li ğarbta, “Talusa” dan ¹⁵¹ 140 lı şarkta.

4)Şire (Çince: o-ssi-po-lai) bu gün” Çaldavar” ın bulunduğu şibre deresinde şerefüd-dine nazaran Timur, 1406 tarihinde “gölen” dağının şarkında kâin olan şibre kalesini yeniden inşa ettirmiştir.

5)“Nuzket”-makdisi de “Nûzket”- Çince tunıĝ sekiyen tarzı tahririne nazaran”Tum-ket” okumalıdır; aksu kenarındadır. İhtimal ki bu günkü “aksu” dur.

6)“Çul”: bu günkü “Pispek” e tesâdüf etmektedir.Raşîdüd-dîne nazaran “Çul”¹⁵²şimalde “Nayman” ile cenupta “ Buri-Tibet” arasındadır. “edrisi” nin bahis ettiği yol Ferĝana da “Akhsî- ket” ten başlayarak altı günde yüksek bir geçidi olan Elkesandır silsilesindeki kara-kola oradan üç günde Çula müntehi olur.

7)“Sâriĝ” (Sârigh) Çince “meye-kuye”ye istinaden “Mâriĝ” okunabilir.

8)Karlukların hâkânının makrini “Heyuen- çâniĝ” “Sui-ye-sui tesmiye ediyor ki bil-umum komşu hükümetlerinin tacirlerinin ictimagâhıdır. ¹⁵³ Sui-ye-sui nehri “çu” nehridir.; “Tokmak” civarındaki bu günkü harâbeler bunun mevkiini gösteriyor. Burada Hristiyan Türklere âit müteaddit mezar taşları bulunmaktadır.

9)Suyab (Tomaşak,kebak yerine ketak yahut konak yahut katâk tarzında kıraet ediyor). Issık Gölünbatı eteğinde aramalıdır. ¹⁵⁴

“Nusagan” için Tumaşak” bersahan” tarzında kıraetini tercih etmekte ve “Nâriyn” (yani yukarı sıhun”un menbaĝı ırmaklarından birisinin ismi ile birleştirmektedir. Cıvarda bulunan dağ geçidinin ismidde böyledir. ¹⁵⁵

¹⁵⁰ “Kallavur” a göre achir-tasch harâbelerinin mevkiindedir.

¹⁵¹“Tumaşak” ta bu suretledir;(Çâniĝ-su) da yalnız 60 tır.

¹⁵²Bu” çul” Arapların “çöl”ü ile alâkadar değildir.

¹⁵³Yukarıda zikir edilen Çin seyahat yollarına bakınız. Bundan anlaşıldığına göre sui-ye deki şehir “suyab” olup Türk hâkanlarının merkezi ile aynı değildir.

¹⁵⁴Maa mâ fih “çu” katiyyen işiĝ gulden çıkmaz.

¹⁵⁵Tumaşak’ın bu noktâi nazarı şimdi acem muharriri “ gerdizi” (on birinci asır) tarafından beyan edilen halk iştikakı ile teyit olunmaktadır. İlmi maksat tahtında orta Asya da vuku bulan seyahata âit raporunda mezkur acemce metine bakınız: (resmi) 1897,89: enra bars han nam gerdent yani emir Bars.

Çince isimlerin Arapça ile karşılaştırılması, evvelkilerin büyük bir kısmının- VII. asrın ilk rub'una kadar irca' edilmesine mukâbil sonuncuların IX. asrın nihâyetine âit olması dolayısıyla, kesbi müşkilat etmektedir. İki buçuk asırlık zaman zarfında ise, şehir isimleri değıştikten sonra, kervan yollarının istikâmetleri bile tahavvül edebilir.

Çinliler Kulan'dan Talas'a kadar olan mesafeyi 60 li, Aşpar'a(esire) kadar 70 li tahmin ediyorlar; Araplar ise ilk merhaleyi 17, ikinci merhaleyi 8 fersah olarak beyan ediyorlar. Bu şerâit tahtında Çin imlasına itimat etmek pek müşkildir. Şimdilik en emini “dahoya”nın tarzı kıraetidir. Bu kıraet, sureti katiyyede emin olduğu için değil, belki bu kıraeti kabul etmemk için kâfi esbaba mâlik olmadığımız için, en muvafık telakki edilmektedir. İsmi bu güne kadar muhâfaza eden¹⁵⁶ “mirki” yahut “merke”nin mevkii tamamıyla doğru olarak telakki edilebilir.

Kendi aynı isimdeki nehrin kenarında kâin olan “Esbire” mevkii de muayyen olup bu günkü “Çaldavar”dır.¹⁵⁷ “Çıldivar”den “merke”ye kadar 26 verest mesafe tahmin edilmektedir.¹⁵⁸ İbni Hurdazbih ile Kudâme de bir fersahın takriben 6 “verest”e ($\frac{1}{2}$ 6 kilometre) ye müsavi geliyor. Nuzket mevkiinde vaziyetine göreBelovodsk (Aksu nun Rusça ismi olup “çaldâvar” den 5 verest mesafedir) yeriyle tevâfuk etmektedir. Çol’un Belovodskistasyonundan 40 verest mesafesi olan Pişpek ten biraz daha şarkta yani 8 fersenek daha az mesafede olduğu zan olunmaktadır.¹⁵⁹ Sargy için, “Tokmak” civarı gösterilmektedir; (Tokmak Pişpek ten 58 verest mesafededir). Âlet- Tokmak civarındaki “ belde-i hâkânit-Türki” (Tokmak tan 17 verest mesafededir); nevâket, Cil- Arık civarındadır (Alet- Tokmak tan 1/6 26 verest mesafededir); bu sonuncu şehir ileride geçecektir; İbnül-Esir de bu şehir= 119-737 senesi tahtında zikir edilmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁶“merke” elkesandır silsilesinin cenubunda kâindir. (43 derece arzı şimali) andra, cîb atlası, 131-132.

¹⁵⁷Şetiler, cîb atlası, numara 59-60 “meka” dan biraz şarkta.

¹⁵⁸Mesafeler Rus hükümeti münakalatına âit resmi salnâme den alınmıştır. Sent- petersburg 1888; 1889; 90;91, zeyilleri ile beraber.

¹⁵⁹Bilâhare biz-zat görerek kanaat hâsil ettiğime göre orta karında ticaret yolu bu günkü posta yolundan biraz daha cenupta vâkı’ idi. “pişpek” ten biraz cenupta vâkı olup Hristiyan mezar taşlarının da bulunduğu “alamediyin” köyündeki harâbeler eski “çul” un vaziyetini göstermektedir. Orta Asya ya seyahatim hakkındaki rapor adalı eserime bakınız: s. 25, 31.

¹⁶⁰C. 5, s. 148. Kezâ Tabride (c 2, s 1593)

Arap coğrafyacılarının zikir ettikleri mesâfe doğru olduğu takdirde, “Suyab”ın¹⁶¹ Issık gölden pek ziyade batistikametinde kâin olması icap eder. “çu” nehrinin yukarı mecrası ile Barskaun arasındaki mesâfe on beş günlük bir kervan yolu veya üç günlük posta seyahati için tamamıyla ehemmiyetten yoksundur.¹⁶² Ferğana dan yukarı Bershan'a giden diğer bir yol vardır. Üzkent (ferğana) dan “akaba” ya (dağ geçidi) kadar mesafe bir günde kat edilir; akaba dan yüksek bir tepe de bulunan Atbaş şehrine kadar olan mesafe de aynı miktardadır. Bu şehirden yukarı bershan'a altı günlük yol vardır. Bu şehirler arasında meralar ve kaynaklar mevcuttu, fakat bir tek köy yoktur.¹⁶³ Atbaş şehri aynı isimdeki dağ silsilesinden akan Atbaş Nehri üzerinde bulunuyordu ki, Rus ve Çin sahası arasındaki huduttan uzak değildi. Üzkent” ile “ atbaş” şehri arasındaki mesafe (200 vereste den fazla), özellikle arazinin dağlık olması dolayısıyla iki günlük seyahat miktarından fazladır. Kudâme yegöre “atbaş” ın Tibet ten (yani Tibet arazisinden) “ferğana” ve “bershan”¹⁶⁴dan aynı mesafede olduğuna bakılırsa, burada bir hatanın olması pek muhtemeldir.

Arapların orta Asya halkları ile ticaret ettikleri başlıca maddelerden birisi Tibet ten, Hindistan’dan, Çin den, Tuguzguzlar’dan, Kırgızlar danve diğer mahallelerden ticaret yapılan misk idi. Bunlardan en makbulü is Tibek miski idi. Kırgızlar o zamanlar Tuguzguzların kuzeyinde sakin idiler; bunların sahası, ibni Havkal'a göre, Tuguzguzların¹⁶⁵ Kimakların, Karlukların, Guzların memleketleri ile ve deniz ile hemhudut idi.

Ticaret yolları üzerinde aynı zamanda dini propakandada icra edildiğinden bu yolları uzun uzadıya ta’yin etmek zaruretinde idik. Türklerin, çeşitli düalist

¹⁶¹Tabride, c. 2, s 1441 ½ 72 = 102 senesi vakâyiinde

¹⁶² Arap coğrafyacılarının ifadeleri gerek Tumaşak tarafından ve gerekse tarafımdan yanlış anlaşılmıştır.” Yukarı berahsan” , “ isiğ-göl”ün cenup şarki sahilinde idi. Oraya en yakın yol (bu günkü Tokamktan biraz şarkta) “çu” nehri boyunca buam boğazı arasında ve göl’ün cenup sahili boyunca “ Nevaket” ten geçirdi. Diğer bir yolda “Nevaket” ten “suyab” arasından şimale münthehi olurdu. Bu şehir Çin menba’larına göre “ çu” nun cenubunda bulunuyordu; 758 tarihinde Çinliler tarafından tahrip edilmiş ve gerdizi nin bir rehber de irâe ettiği vecihle bunun şimalinde “kaslak” geçidinin doğrudan doğruya cenubunda tekrar inşa edilmiştir. “suyab” tan yukarı bersahana olan yol kaslak geçidi üzerinden bu günkü “ wjernij” ve oradan “Tschilik” ve “san- Taslı” üzerine olan yolun aynıdır. Kervanların bu yolu Asya ya seyahatim hakkında rapor adlı esere bakınız, s. 18, nota.

¹⁶³Arap coğrafyacıları külliyyatı; c. 6, s. 22, 160.

¹⁶⁴Aynı eser, 160 – “olt baş” tan” arpa vadisi” arasından ve “yassy” geçidinden “çzkent” e vâsıl olan yol Timur tarihinde zikir edilmektedir.Peti dolakaruva, Timur beğ tarihi, c. 1, s. 255- 256; zafernâme, Mevla Muhammed elhaddat tarafından tab edilmiştir, kalkota, 1886, c 1, s 256-258.

¹⁶⁵Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 2, s. 14, süt 17-18.

mezheplerinve bi'l-hassa Manihaistlerin propakandasına pek erken maruz kaldıklarında gördük. Eğer “Mesudi” ye itimat etmek lazım gelirse, X. asırda”Tuguzguzlar” Maninhaizmi kabul etmişlerdir.¹⁶⁶ Fakat bu, diğer malumat ile tevâfuk etmiyor. İbni'l-Fakih Türklerin büyük bir çoğunluğunun zındık olduklarını söylüyor.¹⁶⁷ “ El-Birûnî “ise Doğu Türklerinin çoğunlupunu, Çinlileri, Tibetlileri ve Hindlilerin bir kısmını Manihaist telakki etmektedir.¹⁶⁸ Mesudinin sözleri şu suretle anlaşılmalıdır ki, Maninhaizm tam inkişâfını yalnızTuguzguzlara tabi olan- ve diğer Türklerden daha medeni olduğu şphesiz olan Doğu Türkistanın medeni halk nezdinde olmuştur; göçebeler ise bi'l-akis yeni bir dini kabul ettikleri zaman dâimâ şamanî âdetleri ile dini nazariyelerinin ekserisini muhafaza ederlerdi. Zaten Arap seyyâhı Temim ibn Bahri'l-Muttavvi”nin¹⁶⁹ seyahatnamesinden anlaşıldığı şekliyle, Maninhaistler yalnız Tağazğazların merkezinde çoğunluğu teşkil etmişler ve memleketin diğer kısımlarında ise zerdüştlüğe sâlik bulunmuşlardır. Buna bakılırsa, dini propakandalarının; kavmî yakınlıkları olan diğer milletler üzerine kesin surette hiçbir etkide bulunmamış olması pek vârit değildir.¹⁷⁰

Şimdi Hristitanlığa gelelim: Hvalson, Selçuk'un Mihâil isminde bir oğlu olduğunu ve bunun “Tuğrul” beyin pederi bulunduğunu Prof. V. D. Smirnov'a atfen beyan ediyor. Bundan istinsah edilebilir ki- “simirnov” ta aynı şeyi söylüyor. Hristiyanlık, Selçukîleri meydana çıkaran Guzlar arasında yayılmıştı; çünkü Müslümanlar aslâ “Mihâil” ismini tanımazlar.¹⁷¹Smirnov”un bu tahmini, Kazvini'nin

¹⁶⁶Ç. Faloğal, mani, s. 387.

¹⁶⁷Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 5, s. 379, satır 10.

¹⁶⁸“zahav” tarafından neşir edilen kronoloji, s. 209; “ zahav”tarafından tercüme edilen nüsha, 191. Burada iltibas vardır; bu îzâhât Budiliğe tealluk etmektedir.

¹⁶⁹Yakut, c. 1, s. 840- kezâlik “kadâme” de (Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 6, metin, s. 262; “dohoya” da yanlış tercüme(s. 203).

¹⁷⁰Çâniğ (Çâniğ-su) sülalesi tarihinde “Hayasnet”in tercümesine nazaran c. 1, s. 415 Uygur Manihaistlerinin (Muni) evvela 806 tarihinde Çin'e geldikleri beyan edilmektedir. Bakınız:parker, At onsend years of the Tartars, s. 280. Aynı Çâniğ sülalesi tarihine istinat eden,” palladij” ise Manihaistlerin daha altıncı asırda Çin'e geldikleri ve 768 de merkez hükümet ile şehirlerde Uygur (Muni) leri için manastr inşa edilmiş olduğunu söylüyor. (Wostocnij sbornik t.15).

¹⁷¹Müellif, Arap menbaından gelen malumatın Çin menbaları ile mukayesesinden, son senelerde mucibi münakaşa olmakla beraber, Manihaistlerin orta Asya tarihinde büyük bir rol oynadıkları neticesi çıkarılacağı fikrindedir. Bakınız: Dutreuil de Rhins, Miion Scientifik de dans la aute Asie1890-1895 ll. “Gazunar” Türkistan ve Tibet Pâris 1898, s 69; Çinlilerin “Mu-ni” ismi ile Müslümanları işaret ettikleri hakkında, şavanik mufassal olmakla beraber bence makul olmayan beyanatına bakınız; Radlof, (Kudatku Bilik, medhal,s. 69) Manileri Hristiyan telakki etmektedir.”Kovalsun” Süryani nasturileri, kitabesinin mezar, s. 107.- Yakut'un lüğâtında (c. 1, s.

GUzların açıktan açığa Hristiyan olduklarını söylemesiyle¹⁷² kesbi kuvvet ediyor. Kazvini nin kimakler memleketinde bir kaya dan bahis ederek bu kaya içinde diz çökmüş olan bir adamın ayak ve dizlerinin izleri müşâhede edildiğini, ve bundan başka bir çocuğun ayak izleri ve bir merkeb'in tırnak izleri bulunduğunu beyan ediyor.guz"lar bu izleri İsa ya atf ediyorlar, (acaba Mısır dan firar bunun efsânevî sebebimi?) ve onu takdis ve tebcil ediyorlardı.¹⁷³ Kimaklar Karlukların kuzeyinde slavların arazisi ile Ğuz ve Kırgızlar¹⁷⁴ arasında yaşarlardı; bundanbaşka bunların memleketleri güneyde İslam memleketleri ile temas ediyordu.¹⁷⁵

Bunların merkezi "Talas" (Taraz) dan; 8 günlük mesafede idi.¹⁷⁶"Kazvini" nin kozmografyasının XIII. asırda yazıldığı şüphesizdir; fakat bu eser diğer Arap müntehatları gibi- birçok" Anahronizm: takvimi yanlışlıklar"ı ihtiva etmektedir. Bu yanlışlardan birisi, evvelce İslâmiyeti bir hayli zaman evvel kabul etmiş olan "Guzlar" ın¹⁷⁷ dini hakkında verilen malumdur.Prof Hvolson" un kayıt ettiğine göre Hristiyanlık şüphesiz hiç olmazsa kısmen Nasturilervasıyla doğu Türklerine gelmiştir.¹⁷⁸ Bu îzâhâtta açıkça anlaşılıyor ki" Hvolson burada da başka başka mezheplere sahip olan Hristiyanların müdâhelesini tahmin etmektedir. Fi'l-hakikah Bizans misyonerleri, batı komşuları "Hazarlar" üzerine de etkili olduğu malum olan "Guz"lara kadar vâsıl olabilmişlerdi. Bundan başka "Gaz" ların aynı biçimde Nasturi Hristiyanların bulunduğu" Harezmi¹⁷⁹ ile komşuluğunu nazarı itibara almak lazım gelir. Mayısın dördünde" El-Birûnî" ye göre¹⁸⁰ Harezmi Hristiyanları Gül Bayramını kutlardı ki, bu merasimde taze gülleri kiliseye götürürlerdi; ananaye

524) Ebu Said Mîkâil bin Hanûfe" isminde bir zattan bahis edilmektedir. Bakınız: Tâcu'l-arus c. 8, s. 119 aşağıda bakınız: mekel,gul.

¹⁷²Kozmografya, ve vestenfeled tab'ı, c. 2, s. 394.

¹⁷³Aynı eser, c. 2, s. 395.

¹⁷⁴Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 2, s. 14.

¹⁷⁵ Kezâ, 3, s 274.

¹⁷⁶Kezâ, c. 6, s. 21, 160

¹⁷⁷Ravarti, tabakâtî nâsırî s 961. Ğaz lar (ğazan) arasında Hristiyanların (Tersa), Budistlerin ve diğerlerinin bulunduğu hakkında ki malumat" İbni Hardadebe"ye isnat edilmektedir." İbniHardadeben" matbu metninde buna dâir hiçbir malumat yoktur.(Ğazan) ve (Tersa) kelimelerinden anlaşıldığı veçhile, "Ravarti" bir acem tercümesinden istifade etmiş olmalıdır. " Ravarti" tarafından zikir edilen fikra "gerdizi" dede" Hardadebe " dende bulunmaktadır ki ("orta Asya ya seyahatim hakkında rapor" adlı eserime bakınız: s. 91)" ibni Hardadebe" den de istifade etmiştir. Burada zikir edilen"Ğazlar" değil" teğazğazlar"dır.

¹⁷⁸Süryani- Nasturi kitâbeleri

¹⁷⁹Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 1, s. 305.

¹⁸⁰"Zahav" kronoloji, s. 296; zahav tercümesi, s. 292

göre bu güne mahsusta İlah'ın vâlidesi İoana/Jan-Krestit/Batist'in validesine bir gül götürürdü. Gaytona zamanında¹⁸¹ (yani ondördüncü asrın bidayetinde) Harezmi Hristiyanları Antakya patrikliğine tâbi idiler. Bundan şu netice çıkarılır ki bunlar Nasturi olmayıp “Melkit” veya “ Ya’kubî” idiler. Ebu Dülef'e göre Guz'ların bir mabedi vardı, fakat derununda resimleri yoktu.¹⁸²

”Çikil” kabilesi arasında pek az Hristiyan bulunduğunu¹⁸³ Ebu Dülef söylüyor. Bu malumat, Grigoryev'in kayıt ettiği gibi¹⁸⁴ iki türlü anlaşılabilir; ya bunların memleketlerinde az miktarda ecnebi Hristiyanlar sâkin idiler; veyahut bizzat “Çikil” lerin küçük bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmiş bulunuyorlardı; her iki keyfiyet yek diğeriyle sıkı sıkıya münâsebettardır. Grigoryev “ Çikil” lerin ayrı bir kabile olduğuna şüpheleniyor; zira sözlerine bakılırsa Ebu Dülef'ten evvelki Arap yazarlar bu kabileden hiç bahis etmedikleri gibi, tarihi yazarlar de sadece Ebu Dülef te mevcut bilgiyi zikir ve kayıt etmekle yetiniyorlar. Bundan başka “Arap yazmalarında özel isimlere genellikle önemli ölçüde tahrif edilmektedir”. Fakat İbni Esir de de “Çikil”ler Sultan Melikşah”ın paralı askerleri olarak mezkurdur.¹⁸⁵

“çikil şehri” Arap yazısının müsaadesi nisbetinde Türkçe özel isimleri önemli ölçüde doğrulukla nakil eden X. asrın Arap coğrafyacıları tarafından zikir edilmektedir. “makdisi” “çikil” leri “tırız: talas” tan; ½ mesafe olarak gösteriyor.¹⁸⁶

“Talas” ta dahi Hristiyanlar vardı; Emir İsmail 280 (3/4 589) tarihinde şehri zapt ettiği zaman, şehirdeki büyük kilise câmie kalb edildi. Talas emiri bir

¹⁸¹Bu müverrih hakkında “yol” un: Cathy and the way thither, vol1, prelim. Essayp. Adlı eseri ile “Hatâyi “ hakkında mühim bir mebhasi ihtiva eden: ssayp. Cxxx1 cxcv f “ Hayton” un eseri “Brandanburg” da 1671 tarihinde şu âfideki isim altında tab edilmiştir:” Marci Pauli Veneti de regionibus orientalibus libri III. Accedit propter.

¹⁸²Yakut, c 3, 448, bakınız: Cathay and the way thither, “yol” vol. 1. Prelim essay p. CIXXXXVIII. Bu sonuncu keyfiyet” Ğaz” ların Yakubi olduğuna delildir. Yakubi mezhebinin bânisi “Filokyanus” Rûhu'l-Kuds'ün ve İs ânın tasvirleri aleyhine kıyam ederek bütün resimleri kiliselerden uzaklaştırdı. (ne andır, Hristiyan din ve kilisenin umumi tarihi, üçüncü tab, ğota, 1856, c. 1, s. 573) bu gün bile Hind Yakubileri tasâviri red ederler: Hunter. İmperial gazetteer of india vol. VI sec. Edit London 1886 p. 243.

¹⁸³Yakut, c. 3, s. 446.

¹⁸⁴Onuncu asrın arap seyyahı “Ebu Dolf” hakkında: senet Petersburg 1872, s. 27- 28 (Rusca).

¹⁸⁵Cherronicon x. 114(4).

¹⁸⁶Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 3, s. 225- 274, (sayha) kelimesi hakkında aynı esere bakınız c 4, s 273 (lüğatça) ; çikil kabilesinin bu isimdeki şehirde değil belki İsiğ-göl etrafında ikâmet ettiği anlaşılıyor. Benim evvelce zikir edilen Rusça eserimde mezkur “gerdizi” ye bakınız, s 90 : ander havali isiğ- göl heme çekleyen neşinend.

çokDahkan ile birlikte, İslâmiyeti kabul etti;¹⁸⁷ “Merke” şehrinin başlıca camisi vaktiyle kilise idi.¹⁸⁸Şarki Türkkistan da Hristiyanlığa gelince, “ Behy” de Hristiyan bulunduğ” ebu dülef bildiriyor;¹⁸⁹ “yul” un fikrince “ behy aksu ile koça arasındadır.¹⁹⁰

İslâmiyet bir tarftan Sâmanilerin fütuhatıyla diğer taraftan ticari temaslarla yayıldı. Sâsâniler “Guz” lar ile “Karluk” ların bir kısmını (takriben 1000 âile) kendi memleketlerinde yerleştirdiler; bunlar, İslâmiyeti kabul ederek, hududu saldırılara karşı müdâfaa ettiler;¹⁹¹ bu Türklerin. Makdisi” de¹⁹² mevzuu bahis edilen Müslüman Türkmenler olması muhtemeldir. Müslüman tâcirler şüphesiz diğerlerinden daha fazla idi; bunlar tercihen ticaretçe en önemli olan şehirlerde yaşarlardı. Şelci şehirde – Tomaşak’ın¹⁹³ ifadesine nazaran” kara bora” ve yukarı Talas kenarında Kümüş-tay dağı geçidi yanında takriben 10.000 Isfahan lının sâkin bulunduğunu “makdisi”¹⁹⁴ beyan ediyor. Ticaret yollarında hemen her şehirde câmiler mevcut idi; şehir ahâlisi her ne kadar bi’l-hassa müşriklerden¹⁹⁵ terekküp ediyor idiyse de, bazı noktalarında Müslümanlar galebe çaldı. Hâkimiyet Hristiyanlar elinde kaldığı yerlerde, Müslüman tâcirler vergiye tâbi tutulmuşlardı.¹⁹⁶

¹⁸⁷Narşahi, şafer tab’ı s 84. Dahkanlık İran da ve Orta Asya da asalet ünvanıdır. Ezcümle “eski Türk kitâbeleri ve Arap menbaları” adlı eserime bakınız, s 9.

¹⁸⁸Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 3, s. 675, “kenise” kelimesi onuncu asırda yalnız, kilise veya sinagog manasına gelir. “el Biruni” de (kronoloji s 205) sonuncu manaya alınmıştır.

¹⁸⁹Yâkut, c. 3, s. 450.

¹⁹⁰Bai-yule, catay and the way thither, I. Prelim. Essay, p. CXC. Mevkii tarımın şimali ayaklarından biri olanmevzâret- derya kenarında kâindir.

¹⁹¹Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 2, s. 391.

¹⁹²Kezâ c. 3, s. 274.

¹⁹³WZKM c. 3, s. 106.

¹⁹⁴Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 3, s. 275, satır- 8

¹⁹⁵Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 3, s. 16.

¹⁹⁶Kazvini, c. 2, s. 411. İbni’l-esir, c. 9, s. 322.

X asrın nihâyetinde, Doğu ve Batı Türkistanda egemenlikle hükmeden İlek Han veya Karahanlılar sülalesi idâresinde bulunan Müslüman Türklerin hâkimiyeti inkişaf etti. Degin, Fren, Reno, D-r Bretşneyder¹⁹⁷ ve “Lerh”ın¹⁹⁸telakkileri şekilde Karlukmu oldukları malum değildir. Bunların merkez idâreleri Balasagun idi; bu şehir “ semireçi “ civarında idi; biz bu ismi evvelâ “makdisi” de¹⁹⁹görüyoruz. XIII. asrın Çin kaynaklarına göreBalasagun Talasa doğru Almalık” (kolca civarında) yolu üzerinde bulunupVerniy üzerinden ve kazlık/kastek geçidi ortasından “çu ırmağı²⁰⁰ üzerinde bulunan “ tokmak” şehrine vâsıl olur. Verniy’ten pişpek’e giden bu günkü yol, ancak 1871 tarihinden itibaren mevcuttur.²⁰¹ Buna dayanarak her ne kadar Yakut’a göre “farab” veya “otrar” şehri “şaş” tan uzakta balasagun civarında bulunuyorsa da.²⁰² Balasagunun, ibni Hurdazbih ile Kudame'ye” de bahsi geçen “beldei hâkâni’t-Türki” ile aynı olduğu hakkındaki Grigoryev in²⁰³ fikrine iştirak mecburiyetinde kalınacaktır. Semireçi X asırda karloklara âitti; “ ibni hurdazbih ile “kudâme” yetimat câiz ise, merkezi idâresi” çu” kenarında değil, evliya ata” da²⁰⁴ Aleksandır silsilesinin batı nihâyetinde- bulunuyordu. Uygurlar, Balasagun’un tesisini bizzat kendilerine atf ederler.²⁰⁵

¹⁹⁷Barataşnaydır, mediaeval researches, 1. 252.

¹⁹⁸Kutatku bilik: birinci kısım (transkripsiyonlu metin) medhal, s. 78.

¹⁹⁹Mâverâün-nehirde Kara hanlılar, s 59 (Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi yazıları, c, s87).

²⁰⁰Sur les monnaies des boukhar- khoudahs, p. 4 (beyne'l-milel üçüncü müsteşrikler kongresi külliyyatı, c. 2, s 42).

²⁰¹Arap coğrafyacıları külliyyatı, c 3, s 275. “makdisi” belesgofi, ahâlisi kesir, zengin ve büyük bir olarak gösteriyor.

²⁰² Kara haniler, s. 21.

²⁰³Yakut, c. 3, s. 833, balasğon’un kaşgar civarında olduğu hakkındaki Yakut’un ifâdesine tevâfuk etmiyor. C. 1, s 708.

²⁰⁴Karlokların merkezi, Çin menbalarına göre daha 766 tarihinde biri “ çu” kenarında bulunuyordu (heyasenet c. 1, s. 372; markovarat’ın “Türk kitabelerinin kronolojisi, adlı eserine bakınız s 25). Aaliatâ havalisi kışlak olmaktan ziyâde yaylak olmağa müsâittir; “heyuen- çâniğ” e göre burası han’ın yaylağı imiş (Memoires sur les contrees occidentales,1, 14.) Kırgızların kış ordugahları yalnız “ talas” in aşağı mecrasındadır. (kostanko, Türkistâni’l-kâsî, c. 1, s 266).

²⁰⁵Balasğon’un tesisi hakkındaki Uygur menkıbesi “Çuyini” nin tarih tarih cihangişâsında vardır. Metin ve terüme: radlofin kutatku bilig’inde (medhal; s XLV.). bu efsâne nin hakikaten simereçideki ihtivâ eden taş Moğolistan da Orhunda bulunmuştur. Gâlibâ “ çu yeni” sehven balgassun (şehir ismini” balasğon” ile karıştırmıştır.

Karlukların arazisinin Uygurlar tarafından zaptı hakkında malumat mevcut değildir; fakat 10Tuguzguz'un 100 karluk ile başa çıkabileceği²⁰⁶ hakkındaki Kudâme" nin sözlerinden de anlaşıldığı şekilde, karluklar ile doğu komşuları arasında çatışmalar vuku bulmuştur. Diğer tarftan Karahanlılar hükümetlerinde hiçbir Uygur'a tesâdüf etmeyiz; buna mukâbil Karluklar, Guz"ların Selçuk arazisinde oynadıkları aynı rolü Karahanlılar hükümeti dâhilinde de oynamışlardır.²⁰⁷ Bu mesele esâsen şimdilik bizce kabul edilebilir bir hal gibi görünmektedir. Her halde Karahanlılar hakiki Uyguristan (yani bu günkü turfan ve Urumçi nin kâin olduğu mahaller) üzerine pek müşkilatla hâkim olabilmışlerdir; aksi takdirde, Uyguristan da da İslâmiyeti neşir etmeleri lâzım gelirdi; her halde Uygurlar XIII. asırda bile Müslümanların imansızdüşmanı idiler.²⁰⁸

Bu sülâlenin ceddi evveli "karahan" , " İbni Esir" in hikayesine göre²⁰⁹, bir şahsın rüyada kendisine Türkçe emir ettiğini görerek İslam olmuştur. Haleflerinden biri olan "Buğra" han (389/993-94) tarihinde Buharayı zabdetti. Fakat aynı sene geri çekilmeye mecbur oldu ve daha sonra vefat etti.²¹⁰Onun Halefi "İlek han" 999- 389 senesinde mâverâü'n-nehri kesin olarak fetih ederek Samanilerin hâkimiyetine son verdi.²¹¹ "ilek han" mülhit Türkler aleyhine cihat ilan etti.²¹² "ibnil Esir"²¹³ Türklerin kitle kitle İslâmiyeti kabul edişlerini safer 435 (9 eylül- 8 teşrini evvel 1043) tarihine irca ederki, 10.000 çadır halkı (ebu'l-fedâya göre beş bin)²¹⁴ İslâmiyeti kabul etmiş ve 20.000 bin sığır bu olayı kutlamak amacıyla boğazlanmıştı. Bu Türkler yazın Bulgarların memleketinde kışın ise" Balasagun" etraflarında göçebelikle yaşarlardı. Bu tarihten biraz evvel "Selçuk " ordusu ile guz" lardan ayrılarak İslâmiyeti kabul etmiş ve dindaşlarını milletdaşlarına karşı müdâfaa için meydana çıkmış idi.

²⁰⁶Arap coğrafyacıları külliyyatı, c. 6, s. 203.

²⁰⁷İbnil esir, 11, s. 54-56.

²⁰⁸Radlof, kutatku bilig, medhal, s LVIII da ki "Cubni" nin ifadesine bakınız. Burada Kara Hanlıların "ğaz" olmaları ihtimalindende bahis edilmiştir. Neşri ye istinat eden"Afon götaşmid" de bu fikre iştirak ediyordu: (Kleine sehriften, III: 227.239).

²⁰⁹İbnü'l-esir, c. 11, s. 53.

²¹⁰Aynı eser, c. 9, s. 68-70.

²¹¹Aynı eser, s. 105.- Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi yazıları, c. 2, s. 272- 275; Baron fon rozen " hil^lu's-sâbi" nin Buhara nın sukutu hakkındaki ifâdâtını (9zuncu asır) bu eserde neşir ediyor (biritiş muzaom'un yazmasına nazaran 360,19).

²¹²Kezâ, s. 355-356.

²¹³İbnü'l-esir, c. 9, s. 169.

²¹⁴Rayke-adlar tab'ı, c. 3, s. 120.

guzhakanı Cünd şehrinde (sir- derya kaynağı yakınında) sâkin olan Müslümanlardan cizye almıştı; “ Selçuk” bunları bu cizyeden kurtararak Türk vâlisini teb’id etti.²¹⁵

XI. asırdan beri Hristiyanlığın doğu Türkistanda İslâmiyete nisbetle münhasıran dîn mevkiinde kaldığı ve yalnız Tyan-Şan’ın limalindeki sâha dâhilinde yaşayan Hristiyanların “ Buğra” han ile haleflerinin din mücâdelelerinden pek az müteessir olduklarını Vambery tahmin etmektedir.²¹⁶ Bununla birlikte Hristiyanların Karahanlılar hükümeti zamanında tazyîkâta maruz kalmadıkları görülüyor veya hiç olmazsa Hristiyan muharrirler böyle bir baskıdanbahis etmiyorlar.” Semerkant”, Nasturi metropolitliğinin merkezi olarak kalmıştı.²¹⁷ Ara sıra Dualistlerin nüfuzu kendini gösteriyordu. Kara Hanlılardan Semerkantlı “ Ahmet Han” zındıkların mezhebine tabi oldukları için hatta hayatını kaybetti (1095- 388)²¹⁸; 1043 senesinden sonra yalnız Tatarlar ile Hataylıların (çinlilerin küttanı) müşrik olarak kaldıkları hakkında “ ibnü’l-esir” in beyânâtı şüphesiz mübalağalıdır. Bu tarihçinin zamanına kadar hatta Batı Türklerinin bile tümünün İslâmiyeti kabul etmediğini göreceğiz.

Kerâitlerin nasturi tâcirleri vâsıtasıyla Hristiyanlığı kabul etmesi keyfiyeti, 1007 tarihinde vakı oldu. Bunun üzerine “ Merv” metropoliti Moğolistanı rahip gönderdi.²¹⁹

Karahanlıların Hâkimiyeti zamanında memleketin dâhili çekişmeler ve mücâdelât içinde çalkanmakta olduğunu, “İbnü’l-esir” pek çok defalar bildirmektedir. Han Şerefüd-devleh (435-4-1403) senesinde “Kaşgar”, “ Balasağun” ile diğer mütebâkî memleketlerin hâkimiyeti âliyesini kendi uhdesinde muhâfaza etmekle²²⁰ beraber, hükümeti akrabası arasında taksim etti. Kara Hanlılar bu hâdis

²¹⁵İbnü’l-esir, c. 9, s. 322.

²¹⁶Türk milleti, antolojik ve antoğrafik münâsebetleri ilşe îzah edilmiştir (laypizin 1885 s 325).

²¹⁷Ebu’l-ferç 1036 tarihinde “Semerkant” metropolidi tarafından katoliğosa hitâben yazılan bir mektuptan bahis ediyor. Opart Jan batiset, s. 91.

²¹⁸İbnü’l-esir, c. 10, s. 165.

²¹⁹Opart, jan batiset, s. 88-90.

²²⁰İbnü’l-esir, c 9, s 356; ibnü’l-esir’in bu ifâdâtı hiç olmazsa kati değildir; mukaddem menbaların (bil-hassa Atabi ve Beyhaki) verdikleri malûmâta nazaran Kara Hanlılar’ın saltanatı daha pek çok zaman evvel Kaşgar da hükümet süren sülâlenin hükümdarının nüfuzunu dâimâ tasdik etmiyen bir takım hükümetlereİnkisam etmiştir. Şerefüd-devleh (hakiki ismi Arslan Han Süleyman bin Yusuf) olsa olsa esâsen emri vâki olan devletin inkisâmını te’yid suretiyle terviç ve tasdik etmişti. Daha fazla tafsilât için bakınız: “ Moğollar devrinde Türkistan” adlı eser.

den pek az sonra Selçukilerin kendi üzerlerindeki hâkimiyetlerini tasdik'e mecbur oldular.

XIII. asrın bidâyetinde sultan Sencer Semerkant ta hanları azl ve nasb ediyordu.²²¹ Selçukilerin hâkimiyeti 1131 tarihinde “ Sencer” in ordusunu mağlup eden ve Kara Hanlıları taht-ı tâbiyyetine alan Kara Hitaylar tarafından mahv edildi. Hitay sâhai arazisi²²², Batı da hazar denizine kadar, şark ta ise Gobi çölüne kadar uzanırdı. Doğu ve Batıülkesi Kara Hitay sülâlesinden GorHan ile bir nevi tâbi münâsebeti idâme eden hususi dere beyler marifetiyle idâre ediliyordu. Kara Hanlılarda Mâverâün-nehir de aynı mevkiîşkal ettikleri gibi, “Harezmi Şah ile “Karluk” hanları da Semireci ve Uygur “İdikut”nun²²³kuzey kısmında aynı vaziyette bulunuyorlardı.

“Kara Hitay”ların istilâsı o ülkeninkültürü için fâideli idi. yarı vahşi kabilelerin dahi “Kara Hitay” ordusunu teşkil ettiğide şüphesizdi; fakat bizzat “Hitay” lar evvelce Çin medeniyetinin bütün semerelerinden yararlanmışlardı. GorHanları (Çinliler ona Yelyuy Daş, Müslümanlar” Tayğu” , “Komkın” , Koştın” yahut” koskın”²²⁴ derlerdi) tebaası nezdinde büyük itibara mazlardı. Gasp ve şiddeti tebasına yasaklamıştı; yalnız zina mucibi ceza değildi.²²⁵ Kiytanlar şehirleri tahrip etmezlerdi, bilakis yeni şehirler tesisine çaba gösterirlerdi. Cuveynidaha sonra kesbi marifet eden Emil (bu günkü çuğucak civarında) şehrinin tesisini onlara atf etmektedir.²²⁶

Her hangi şehri zabt ve teshir ettikleri zaman, ahaliyi soymazlardı; bilakis beher evden birer dinar alırlardı. Birinci Gurhan” tek bir kumandanın emri altına katıyyen 100 süvariden fazla vermediği gibi memleketinide taksim

²²¹Aynı eser, c. 1, s. 54-55.

²²²Orhun kitabelerinin gösterdiği gibi bu kabilenin hakîki ismi “Kîtây” yahut “Kîtâz” idi. Bakınız: “Radslof” Moğolistanında eski Türk kitâbeleri, ikinci seri s. 39.

²²³“aydikut”, ünvanı hakkında “Radlof” kutatku bilig, medhal s XXVII, XXXIX; “ Çuyini” ye göre “ Kaşgar” da da ayrıca bir han vardı. Resmi İmparator kütüphânesi yazması c, s 2, 34,22; dosun, Moğol tarihi c. 1, s. 180. “Kaşgar” da Kara Hanlıların bir şubesi icrâyı hükümet ediyordu; bakınız: Moğollar devrinde Türkistan” adlı eserim, kısım 1, metin, s. 132-133.

²²⁴Narşahi, şefer tab’ı, s. 242 (mecmeut-tevârih) ten;” ravarti” , “tabakât nâsırı”, s. 913.

²²⁵İbnü’l-esir, c. 11, s. 57.

²²⁶Çuyini nin dossundan naklen tercümesine bakınız: Moğol tarihi, c. 1, s. 442.

etmemiştir.²²⁷ Müttekip zaman zarfında hükümet “ Kîtân” ların eline düştü. Fakat Türk ve Moğol göçebelerinin hükümetleri hilâfına olarak, devlet hâlinde inkisâma maruz kaldı. “ İbni Esir”de görüyoruz ki serkeş göçebeleri ziraata alıştırmak için çaba ve gayrette bulunuyorlardı.²²⁸

Türklerde ziraat ve şehir hayatı hakkında, X. asır İslam coğrafyacılarının verdiklerinden daha ayrıntılı bilgilere” İdrisi” nin eserinde tesâdüf ediyoruz. Fakat bu bilgimalesef karma karışıktır. Malumdur ki “İdrisi” nin eseri sırf müntehibât/seçmeler mâhiyyetindedir; bütün arap müntehibâtlarında olduğu gibi, farklo zamanlara tealluk eden malumat katiiyen yek diğerlerinden bâriz bir surette tayin edilemez. Bundan başka, özel isimler, tanınmayacak derecede tağyir edilmiştir. “İdrisi de Kîtân lar zikir edilmemiştir. Fakat Grigoriv'in epeyce takdir ettiği vecihle²²⁹ “İdrisi” Kîtânları, kendinden evvel gelen coğrafyacıardan bûs bütün başka tarz da tasvir ettiği “Kîmâk” lar ile karıştırmış olmalıdır. “ Ebu Dülef’e göre²³⁰ bunlar hayvan derilerinden çadırlarda yaşarlardı. Memleketleri yarı siyah ve yarı beyaz üzüm (?) yetiştirirdi; altın ve mücevherâta sahiptiler; yağmur yağdırmak için özel bir taşları vardı. Ne bir hükümdara ve nede bir mabede mâliktiler. “İdrisi” ye göre²³¹ “Kîmek” hükümdarı altın işlemeli elbise giyer; altın taç taşır ve senede dört defa ahaliye görünürdü. Saraylar, büyük binalar ve eğlence yerleri mevcuttu. Hükümdar, dirâyet ve azameti ile tanınmıştı. (bunlar pek cengâver olup hemen dâimâ komşuları ile mücâdele de buldukları bir yerde mezkurdur).²³² Merkez idâredeki halk ihtiyaçtan vâriste oldukları gibi, bütün memleket dâhilinde en zengin ve en müreffeh bulunuyorlardı. Şehir, demir kapılar ile mücehhez kuvvetli surlar ile çevrili idi. Büyük ve şeci’ bir ordu tarafından müdâfaa ediliyordu. Kibârı

²²⁷ İbnü’l-esir, c. 11, s. 56-57.

²²⁸ Aynı eser, s. 205; gariptir ki ibnü’l-esir diğer bir fıkrada (c. 12, s. 171.) Kîtânları göçebe telakki etmektedir.

²²⁹ Ebo Dolf hakkında (Rusca)) s. 31.

²³⁰ Yâkut c. 3, s. 448; bakınız: Yule, Cathay and the way thither 1. Prelim. Essay. P. CLXXXVII.

²³¹ Jobar tarafından mütercim İdrisi coğrafyası, c. 2, s. 222-223.

²³² Aynı eser, c. 1, s. 501.

halkıkırmızı ve sarı renkte ipek elbise giyerlerdi; fakat elbise taşımak hakkına sadece büyükler sahip idiler. Güneş ve meleklerle de²³³ tapınıyorlardı.

1145 senesinde Nasturi hükümdarı Presvitera İoanna'nın Müslümanları doğudanbaskı ile “ sâmi biraderleri”²³⁴ mağlup ettiği haberi Avrupada duyuldu. Bu haberin yayılmasına sebep, “Yelyuy Da-şa nin “Sencer”e karşı muhârebesi idi. Fakat bundan Yelyuy Da Şa nin ve”Kîtan” ların nasturi oldukları neticesi çıkarılmamalıdır. Büyük ihtimalle Nasturiler Yelyuy Da Şa yi aynı zamanda Karailerin hânı ile karıştırmışlardır.” Karait devletinin kurucusu Van han'ın büyük pederi” Merküz han” idi ve bu zâtın Yelyuy Da Şa nin muâsırı olması, kronoloji itibariyle pek mümkündür. Gorhan” ın ordusunda bazı Hıristiyan unsurların mevcudiyeti dolayısıyla nasturilerin bunu kendilerince bilinen Hıristiyan hükümdar ile karıştırmaları da mümkündür. Eğer bütün “Kîtan” lar Hıristiyan olsalardı, bu hâdis Hıristiyan ve Müslüman tarihçiler tarafından zikir edilirdi. İbni esir, birinci Gorhan’ın ²³⁵ Manihaist olduğunu söylüyor. Halbuki “İdrisi” nin ,” Kîmak Asilzâdegânın kıyâfetleri hakkında verdiği malumat daha ziyade Budiliği kabul etmesinin” Kîtan” tarz kıyafetin kabulü ile alâkadar olduğunu daha aşağıda göreceğiz. Bu keyfiyet nazarı itibara alınır, “Oppert” in “ Peresbiter yuhan” isminin “ Gor han”ın “r” sinin sukutuyla hâsıl olduğu fikrinde olduğu anlaşılır. (Oppertt Korkhan okuyordu; İbni esir ise ekseriya” Go-han yazıyordu).

Bu cihet kâbili müdafaadır.²³⁶ Diğer taraftan, “Rîtter”²³⁷ gibi bu ismi onun- Han (Çince Vâni-Han) kelimeleri ile izah etmek mümkün değildir. Zîrâ “Potye” nin

²³³ “İdrisi” diğer bir fıkrasında (c. 2, s. 221) Kîmak ların mülhit ve ateşperest olduklarını, onların arasındaki bazı kimselerin îman dan ârî olduklarını, otlarla beslenip ormanlarda yaşadıklarını söylüyor.

²³⁴Metinde şöyledir: persarum et Medorum reges fratres. Samiardos diecos. Bakınız: opert,parasbiter yuhan,s. 13.

²³⁵C. 11, s. 55; Kîtan hükümdarlarının uzun bir peçe taşıdıkları (elmuknia vel hımar) burada mezkurdur. Mecmait-tevârih müellifi, Ğor han’ın iştirâkı- emvâl ve nisvânî mezdeki lerde olduğu gibi tasdik ettiğini söylemektedir. Narşahi, şefer tab’ı, s. 242; bilâhare keşf ettiğime göre mecmaut-tevârih “Haydar Râzi nin tarikati haydari” sidir. Bu eser hakkında “perç” bakınız: perç.Acem yazmaları fihristi, numara 418 (s. 410); ve “Rieu” ninberitş muzaum acem yazmaları kataloğu, zeyl, s 20-21 ki, mecmaut-tevârih ünvanıda burada mezkurdur.

²³⁶Jan batist, s 134-135; mukaddime, s. 5; opart’ın noktai nazarı, zarncke tarafından (safunya fen akademisi, c. 8, numara 1, tarih felsefe kısmı ile beraber) tevsian izâh edilmiş ve bir çokalimler tarafından kabul edilmiştir: peşel, coğrafya tarihi, s 153;fon göteşmit, küçük yazılar, c. 3, s. 609.

²³⁷Opert, aynı eser, s. 11- 12; ritar, Asya, c. 1, s. 291.

kayıt ettiğine göre irsen intikal eden bu ünvanı²³⁸ ancak Keraithükümdarlarının en sonuncusu taşıyordu.” Simireçi” kitabelerinden çıkarığımız sonuca göre, bir çok Hristiyan Türkler biri Türk diğeri Hristiyan ismi olmak üzere iki isim taşırlardı. Bunların, her hangi bir sebepten dolayı özellikle yayılmış olan Hristiyan isimlerini seçmeleri oldukça doğaldır.” Yuhanna” ismi” Kerâyet” ler zamanında Türklerin Hristiyanlığı kabul ettikleri patrik’in ismi olarak böyle bir rol ifâ etmiş olabilir.

“Kıtan” lar tıpkı Çinliler gibi, bütün dinleri aynı suretle himaye etmişlerdir ki bu meyanda İslâmiyette vardır. Müslüman tarihçiler Gorhan” ların²³⁹ adâletini bilhassa medih ve sena eylemektedirler. Bilhassa bu keyfiyet gösterir ki, Gorhan lar katiyyen nasturi değildiler. Bununla birlikte Müslümanlar hâkim mevkilerini zâyî etmek zorunda kaldıkları halde, diğeri dinlerin taraftarları ise Müslüman taassubundan masun kalmışlardır. Bundan dolayı Hristiyanlık dahi burada” Karahanlılar idâresinden daha ziyâde serbest olarak yayılabilmiştir. Gorhanlar’ın merkez idârelerinden biri olan “Kaşgar”²⁴⁰ da Patrik III. İlyas (1176-1190) bir nasturi metropolitliği tesis etti. Merkez idârelerden biri de “Balasagun” idi. Amr’ın piskopos cetvelinde “Kaşgar” metropolidi aynı zamanda “Navaket” metropolidi olarakta gösterilmektedir.²⁴¹ Bundan dolayı “semireçi” , “Kaşgar” metropolitliğine tâbiydi. Hristiyanlığın hâkim sülâle üzerine olan tesirine gelince, Yelyuy-Da-Şa nin haleflerinden son Gurhan” ın kerimesi ve Ğâsıb Guşluk(doğrusu güçlük) ün zevcesinin Hristiyan olduğunu biliyoruz. Bu malumat dahi sadece tarih maktatıflarda kalmıştır.²⁴²

Simereçi'den çıkan en eski kitâbelerin” Kara Hıtay” hakimiyeti devrine âit olması pek muhtemeldir. “Hvalson” taşlardan biri üzerinde 1406 adedini (Süryani tarihi ki 1095 milattan sonra uygundur/ mutabıktır) teşhis ettiğini zan

²³⁸Revodoluryan, c. 13, s. 305.

²³⁹Ebu Ömer minhâcüd-din Osman ibni sirâcüd-din elcezcânî tabakâti nâsırîsi, Capt. W. Nassau lees Mevlevi hâdim Hüseyin Ve Abdül-Hay taraflarından bastırılmıştır, kalkota 1864, s. 329- “ raverni, tabakâti nâsırı, s. 912.

²⁴⁰Bibliyotek oryantal, c. 3, kısım 2, s. 502.

²⁴¹“nevaket” şehri hakkında bu eserimizin başlarına bakınız; oparet, jan batiset, s. 38

²⁴² Evvelâ Şerefüd-din “zafernâme” sinin mukaddimesinde (Asya müzesi yazması, 568, s. 79; “raverti”, tabakâtnâsırı, s. 927) Maniheist olan ilk Ğorhan’inhareminin belki de sehiy eseri olarak Hristiyan olduğunu söylüyor.

etmektedir.²⁴³Bu takdirde kitabenin Karahanılar zamanına âit olması îcap ederdi. Her halde bu diğëerinden daha önceki bir zamana yani Moğol devrinden evvelki zamana âittir; çünkü bu daha eski ve daha büyük yazı şekillerini göstermektedir.²⁴⁴

Moğolların istilâsına müteakip Kanglılar “Talas” ile Issık Gölü arasındaki sâhayı zabt ettiler.²⁴⁵ “Semireçi” deki nasturilerin bunlara mensup olması büyük bir ihtimaldir. Fil-vâki buna delil olarak serd edecek elimizde hiçbir şeyimiz yoktur; “Kanaklılar” ın dini hakkında malumata mâlik değiliz. Harezmsâh Tekeş Han Kanıklı prenseslerinden” Türkan hâtun”u²⁴⁶ tezevvüç etti ki Türkan hatun oğlu “Mehmet” üzerinde büyük bir nüfuza mâlikti.

Akrabaları Harezmi’ye hicret ettiler ve İslâmîyeti kabul ederek Muhammed’ den muhtelif şerefli memuriyetler aldılar. Bu müddet zarfında İslâmîyet batı Türklerinde gittikçe yayıldı. Kanaklılar bu hususta bir istisna teşkil etmiş olsalardı, bu keyfiyet nazarı itinaya alınmış olurdu. XIII. asrın tarihçileri, kanaklıların” Muhammed” nezdine muvâsalatlarını hikâye ederlerken, bunların İslâmîyete girmeleri hakkında hiçbir malumat vermiyorlar.²⁴⁷

Türk kitabelerinin lisanı Uygurca ya fevkalade yakındır. “Radlov” un²⁴⁸ görüşüne göre hiç bir kelime hiçbir şekil yoktur ki mukâbil Uygurcaları ile benzerlik göstermiş olmasın. Aradaki fark sadece sese âit husustadır. Kanaklıların Uygurlarla yakınlıkları hakkında şüphe beslemek katiyyen câiz değildir. Çince Kao- Kyuy (yüksek araba)

²⁴³Süryani- nasturi kitâbeleri, s. 95. Tarihi gösteren harfler Kovalsun’un ifâdesine nazaran tamâmiyle silinmiştir.

²⁴⁴Bilâhare” kovalsun”, “semireçi” den dört yüz kitâbe elde ederek müellife tebliğ lütfunda bulunmuştur. Bu kitabelerden biri Moğol devrinden evvelki zamana yani 1201 tarihine âittir. bakınız: kovalsun, Süryani- nasturi kitâbeleri, yeni seri, s. 6 (numara:2).

²⁴⁵Ebul-ğâzi, demezon tab’ı, c. 2, (tercüme) s. 37-38.

²⁴⁶Elcürcâni (matbu nüshadaki jawzjani ile ravarti deki jurjani yerine böyle okumalıdır). bunun Kıpçaklı “Kadir” hanın kızı olduğunu söylüyor (ravarti, s. 254). Kankalıların Mehmet’in sarayındaki itibarı şuradan anlaşılır ki, kankalılar, Cengiz hanın Havarzimşah ile muhârebe ettiği tarihte ekseriya şehirlere kumandan tayin edilirdi.

²⁴⁷Kankalı ve Kıpçak kabile isimlerinin hemen hemen aynı şey olduğu görünüyor. Yalnız Ebul-Ğâzi den değil Tekiş hükümeti zamanında neşir edilmiş olan resmi vesaikten de anlaşıldığına göre siz deryanın aşağı kısmında mukim olan Kıpçaklar (yahut kankılı?) daha o zamanlar islâmîyeti kabul etmemişlerdi. “Moğollar devrinde Türkistan” adlı eserime bakınız: birinci kısım, metin, s. 79. talas ile İsiğ-gul havalisi arasında Ebul- Ğâzi tarafından zikir edilen kankalılar hakkında, maat teessüf daha mukaddem malumat elde edemedik.

²⁴⁸Kovalsun, Süryani- nasturi kitâbeleri s. 157.

isimlendirmesi kanıklı ismine çoktan bağlanmıştır.²⁴⁹ Gerek kankılılarve gerek Uygurlarkendi özel sahalarında başka“ Nayman” ların memleketinde yani bu günkü Moğolistanın Batı kısmında yaşarlardı.²⁵⁰

“semireçi” deki Hristiyanların, XIII. asırda Kanıklıların hâkim buldukları “Almalık” ile pek sıkı münâsebette buldukları, kitabelerden çıkarılmaktadır.

Son Gurhan (ki Müslümanlar “Mani”²⁵¹ veya “ Koman”²⁵², Çinliler “Çi-lu” şeklinde isimlendirirler.) Harezmsah “Mehmet” ile çetin bir muharebeye tutuştu. Bu muhârebede “ Mehmet” Mâverâün-nehri fethetti (609= 12/ 1213). “Mirhond” Harezmsah’ı, Müslümanları put perestlerden kurtaran bir halaskar, bir kurtarıcı olarak tasvir ediyor.²⁵³ Fakat bu fütûhât Kara Hanlıların imhâsını gerekli olupyerlihalkı içinmüthiş bir felâket oldu. Harzemşah’ın aleyhdârı olduğuna hiçbir zaman hüküm edilmesi imkânı olmayan “ Yâkut”²⁵⁴ tahrip edilen memleketin bedbaht ve felâketli hâlini müessir kelimelerle tasvir ediyor.²⁵⁵

Bu müddet zarfında Moğollar Doğuda kuvvetlendiler; Karlukların Kaanı Han Arslan ve Uygurların İdikutu Baurçık, Kitsanlardan ayrıldıklarını ilân ile “ Cengiz” han’ın tâbiyyetini kabul ettiklerini beyan ettiler. Arslan han Müslümandı.²⁵⁶ Semireçi nin kuzey kısmına kayalık şehri ile berâber (Kopal civarında) hâkim idi. Ebulgâzi nin şahâdetine göre Karluklar hayvancılık ve tarım ile meşgul oluyorlardı.²⁵⁷ Yukarı İrtiş ile Orhun arasında oturan Naymanlar Moğollar tarafından tâbiyyete alındı. Bunların bekâsı Koşluk kumandası altında Gorhan’a gittiler. Gorhan bunları hüsnü kabul etti ve kızını Koşluk’la evlendirdi.²⁵⁸ Fakat Koşluk kayın

²⁴⁹ Reşidüd-din, berezin tercümesi, medhal s. 221- 222; “Radlof” bunu kabul etmiyor. Bakınız: kuyatku bilig medhal, s. 7.

²⁵⁰ Kankılı hakkında bakınız: Reşidüd-din, berejin tercümesi, medhal, s. 108 – Uygurlar hakkında da: aynı eser, s. 125; ayrıca, siyah vilhelmus dorubek’in merhale nâmesine bakınız: Recueil de voyages es de memoires. T. IV. P. 289.

²⁵¹ Narşahi, şafer tab’ı, s. 243 (mevmaut-tevârihinden).

²⁵² Ravarti, s. 928.

²⁵³ Oparet, jan batiset, s. 151

²⁵⁴ C. 1, s 249; c. 3, s. 234

²⁵⁵ İbnül esir (c. 12, 189) “ Koşluk”un eline geçmemesi için “ferğana”, “ şaş”, “asficap” ilah, gibi hemhudut havâlinin “ Mehmet” tarafından tahrip ettirildiğini söylüyor.

²⁵⁶ Tabakâtî nâsırı, nassavlı tab’ı, s. 343; ravarti, tabakâtî nâsırı, c. 1, s. 1004

²⁵⁷ Demezun tab’ı, tercüme, s. 38

²⁵⁸ Koşluk’un izdivâcı hakkındaki bu haber, yalnız “ Reşidüd-din” de vardır: arkeoloji cemiyetinin şark şubesi yazıları acemce metin, s. 56 : (bade ez yekçendi dahtar hodra poy dad) ile müahhar

pederine karşı “Harezmsah “ ile ittifak etti. Vâkıan bidâyette mağlup olduysa da, daha sonra ğammazlık ile “Balasağun”u zapt ve Gorhan’ı esir etti.

Müteâkıben “Güçlük” bizzat Gorhan ünvanını aldı. Devletin hudutları şâyânı ehemmiyet bir surette daraldı. “Harzemşah” , “ Mâverâün-nehir”e hakim idi. Uygurlar’ın ve Karluk ların hükümdarları ise Moğolların tâbii idiler. Bundan başka on XIII. asrın bidâyetinde “Almalık” ta yeni bir hükümdarlık zuhur etti.

Ebul-Ğâzî nin verdiği malumata göre 50-60 bin Kanıklı “Harzemşah” tarafına geçtiler. “Talas” ve” Çu” sâhillerinde geride kalmış olanların sayısını “Ebul-Ğâzî” 10.000çadır halkı olarak gösteriyor.²⁵⁹ Hırsız “ozar”ın²⁶⁰ da bu meyanda bulunması muhtemeldir.” Ozar”, “Cüveynî’ye göre, kanıklı kabilesinden neşet etmişti. Çetesi uzun müddet tâcirleri soydu; nihâyet o kadar mühim bir kuvvet ve kudrete sâhibi oldu ki, “Almalık” ile diğer birkaç şehri zapt etti. Uygurlar ile Karluklar gibi o dahi “Cengiz han” ile”Güçlük” aleyhine ittifak etti. Fakat “Güçlük” , “Ozar”ı avda esir etmeğe muvaffak oldu. Güçlük ise Almalık üzerine yürüdü. Fakat halk kapıları kapadılar. İşte bu suretle muhâsara başladı. Bir Moğol ordusunun yaklaşması üzerine esirleri çözerek esirlerin hepsini yolda katlettirdi. Cengiz han “ Almalık” ı “Ozar” ın oğullarından “ Suknak Tegin” e teslim etti.

Cüveynî' nin ifâdesine göre “Ozar” haydut olmakla berâber âzamî derecede zühd ve takvâ ile ün salmıştı. “erbâbı hırka” (bedevi?) birçok hasenâtta bulundu. Bir gün sôfi libâsını giymiş biri yanına geldi dediki: senin yanına Yüce Rabbimin (ve celâlet hazreti İzzet) emriyle geliyorum; vereceğim haber şudur ki kasam bom boştur. Bize kuvvet ve kudretinle uygun bir miktar borç da bulun; tâki iâşemizi temin edebilesin!” “Ozar” ayağa kalkarak dervişin önünde eğildi ona “balış” cerdirdi ve

müntehibatlarda vardır. Çevini de yalnız “Koşluk”un Ğorhan’ı mağlup ettikten sonraKîtanların kumandanlarından birinin kızı ve Ğor han’ın sâbık zevcesini aldı. Acemce metin: Gör han ve dahtar emir bezrin rake izzet zühre ve müşteri bod namzed gerdebud çun mahkumhüküm güçlük keşt an dahtara güçlükdertmerin avrıd”.

²⁵⁹Maat-teessüf daha mukaddem menba’larda bu mühim beyânâtı serd veya te’yid eden hiçbir kayda desterest olmadık.

²⁶⁰Çuyini de böyledir; Cemal Karschi (on dördüncü asır bidâyeti)- ki “Elmalğ” handan hükümdarına pek yakından temas etmekte idi- buyar olarak kayıt ediyor: bakınız: Moğollar devrinde Türkistan” birinci kısım, metinler, s. 135 ve 140.

onu şu sözlerle gönderdi: “sadakayı (halka) ver ve (ona) samimi hizmetlerimi ifâ et”²⁶¹.

“Güçlük”ün hükümrân olduğu sâha dâhilinde Müslümanlar büyük baskılara ma’ruz bulunuyorlardı.”Cüveynî’nin ifâdesine göre²⁶² “Güçlük” , “Nayman”ların çoğunluğu gibi onun aslı Hristiyan idi. Daha sonra bir “Kîtân” kızının telkini ile putperestliğe, büyük bir ihtimalleBudistliğe girmeye karar verdi.²⁶³ “Güçlük” Müslümanlardan dinlerini terk etmelerini ve Hristiyanlık ile put perestlikten birini seçmelerini talep etti. Put perestliği tercih ettikleri takdirde” Kîtân” kıyafetini kabul edeceklerdi.²⁶⁴ İtaat etmeyenleri hapis ile cezalandırdı.Bu tedbir XIV.Lyudov'un drağonadına benzer bir durum idi.

Aynı zamanda Gorhan’ın kızı olan Güçlük’ün zevcesi, “Şerefüd-din”²⁶⁵ ile “Mirhoand” in ifâdesine göre Hristiyan idi. Veeşinin İslâmiyet düşmanlığı siyasetine tamâmiyle iştirak ediyordu. “Hotan” imâmı Alâüd-din “Güçlük” e boyun eğmediği için kendi câmii kapısına çivilendi.”Güçlük” ün zulmü Moğol fütühatını hızlandırdı. .”Cebe Noyan” bu ülkeye dâhil olduğu zaman, herkesin kendi dininde kalabileceğini ve pederleri ile büyük pederlerinin gittiği yoldan gidebileceklerini îlân etti. Ahâli

²⁶¹“Moğollar devrinde Türkistan adlı eserimde “Çuyini”nin metnine bakınız”: birinci kısım, metinler, s. 107-108. Ozar’ın Kankılı veya Karluk kabilesine mensubiyeti şüphelidir; küyüphâne-i kral yazmasında c. 4, s. 2, 34 f 26 da “kankalyan”; Şerefüd-din’in zafernâmesinde, asya müzesi yazmasında (568, c.,s. 80) de “kanlı” şüphesiz kanıklı yerine) yazılıdır. Buna mukâbil “Çuyini” nin birisi pek eski ve şâyânî i’timat olan (küyüphâne-i kral Çatkof koleksiyonu numara 71,20) diğer iki yazmalarında” karlığan” olarak mezkurdur, “vasaf” de de böyledir.” Ozar” (yahut boyar) hakkında bakınız: “Moğollar devrinde Türkistan”, birinci kısım, metinler, s 140. Bu ifâdât Müslüman handan hükümdarı olduğunda hiç şüphe bırakmıyor; aynı şey onuncu asrın Çin seyyahı Çâniğ- han’ın sözleri ile de te’yid olunuyor; bakınız:brataşnaydır, Mediaeval Reseaches from eastern asiatic sources, vol.I. p. 70.

²⁶²Kütüphâne-i ktalı yazması, c. 2, 34i f 220.

²⁶³Oparet bu ihtimalden bahis etmiştir; jan batıset, s. 159; dossun, (Moğol tarihi, c. 1, s. 171) bu kızı Gür han’ın kızı ile karıştırıyor. Burada Gür han’ın sâbık zevcesi kast edildiği şüphesizdir. Bakınız: s. 92 nota 3.

²⁶⁴ Bu telakki Reşidüd-din de (Rus- arkolojileri cemiyeti şark şubesi yazıları, c. 15, s. 39; acemce metin, s. 61), müahhar menba’larda, kezâlik dosson (Moğol tarihi c. 1, s. 170) te vardır. “Çuyini” ye göre “Güçlük” Müslüman tebaasından dinlerini terk etmelerini Hristiyanlığı veya budiliği tercih etmelerini veya hiç olmazsa Kîtân kıyafetini kabul etmelerini talep ediyordu. Son teklif mutlaka ifâ edilmeli idi. Alenî ibâdet ve medresede tahsil men edildi. Acemce metin:” ahâli-i en-nevâhîrâ intikal ezdin Mehmedî ilzam kerdü meyan dükermuhayyer yâ taklit mezheb nasârî ve put peresti bâ telebbüs hatâyayan çün tahvili bi mezhebin diğer mümkün nebut ez ğâyet ızdırab beksût hatâ yayan mektesi keştend kavlıhû Teâlâ femen ızdarra ğayra bâğın velâ âdin fe inne Rabbeke ğafûrun rahîm (sûre 2, âyet 168) ve ezan müezzin ve tevhîd müvahhid ve mü’minmunkatı’ şed ve medâris ders derbiste ve münderis keşt.

²⁶⁵Asya yazması, 6568, s. 79.

derhal Moğollara iltihak ederek kışlarında bulunan” Güçlük”ün ordusunu imha ettiler (1218). “Güçlük” cenuba kaçtı ve ancak “Bedahşan “ da Moğollar yetişerek onu îdam ettiler.²⁶⁶ Moğollar” Balasağun” a ğu-balık (eyişehir)²⁶⁷ ismini verdiler. Bu tesmiyede gösteriyorki Güçlük’ün merkezi bilâ mukâvemet alındı. Moğollara tav’an teslim olan şehirler eyi ünvânını alırlardı(meselâ “zarnok” kalesi gibi.²⁶⁸ Bilhassa manadana mukâvemet gösteren şehirler “fena” ünvânını aldılar: (meselâ Banban)²⁶⁹ ve Ruslar’a âit olan “kozelsk”.

Moğollar devrinde Hristiyanlık tarihi büyük bir ehemmiyet ve fakat ziyâde zoruklar göstermektedir. “Gutşmit”in pek yerinde olan görüşlerine göre²⁷⁰, Moğol fütühatı, memleketlerin bir diğerleriyle olan ilişkilerinde dünyâ nın hiç görmediği bir dönüşümü-değişimi gerekli oldu. Bu suretle, Orta Asya ya vâsıl olan medeniyet unsurları diğerleriyle dâimî temâsa girdiler; bu medeniyet unsurlarından birini anlamak için diğer unsuruda esâsından incelemek lâzımdır. Bu hususta araştırmalar da bulunmak için çok daha geniş bir hazırlık gerektirir.

²⁶⁶ Oparet, jan bateyset, s. 159; gâlibâ “Mirhond” bu malumatı “Şerefüd-din” den iktibas etmiştir; Şerefüd-din’in nereden aldığı malum değildir. Reşîdüd-din ve Çuyi ni bunun hakkındasâkittirler.

²⁶⁷Reşîdüd-din, berezin tercümesi; Cengiz han tarihi. Rus arkoloji cemiyeti şark şubesi yazıları cilt 15, s. 38- 40 (Çuyini ye nazaran).

²⁶⁸Salaman” Arbalık” şeklinde yazıyorki (kutatku bilig, medhal, s 45) yazmaların kıraet tarzını nazarı dikkate almıştır. İş bu kelime Moğolca da goa telaffuz edilir (â. V.ayvanovoski nin ifâdesine nazaran). Ğo- balık isminin îzâhı yalnız “Mirhond” da bulunur (Cengiz han’ın hayatı; Pâris 1841, s. 91)

²⁶⁹Ebul-Ğâzi, demezon tercümesi, s. 109. Bu malumat “Çuyini “dezâten mevcuttur. Şafer tab’i, acem müntehibâtı, c. 3, s. 120-121; Timur’un son seferinin tarifinden anlaşıldığı vecihle (peti dulaka brava, Timur’un tarihi, c. 4, s. 216) zernuk Semerkant tan otrara giden yol üzerindedir. Malumdur ki (bu son şehrin enkâzı seyri deryâda ary mansabında) setri deryadan biraz garbtadır.

²⁷⁰Ebul-Ğâzi, s. 122, kezâlik “çu-yini” ye göre (şafer tab’ii acem müntehibâtı c. 2, s. 142- 143) Hind ve köş’ün garb ucunda kâindir.

ZEYL

ISIK- GÖL

“Tâniğ” sülâlesi tarihinde “Aksu” dan “İsiğ-göl “e²⁷¹ giden yol hakkında Âtîdeki îzâhâtı buluruz:

Koma yahut balukya (aksu) sâhası;

Bunun şimalinde pu- hevaniğ-(hu) nehri akar;

Bundan biraz uzakta Seyau-Çe şehri vardır.

Buradan yirmili mesâfede: Hu-Liyu (hu) nehri, hatan hükümeti hududunda.

Buradan altmışlı mesafede: : Ta-Çe şehri, (po-çu yahut ven-su çuyi tesmiye olunur) daha müahhar hanların zamanına âit coğrafyacılara göre (kablel-milat 206 dan ba'del-milat 25 tarihine kadar) 270 li mesafededir.

Buradan 30 lu mesafede so-lu-kong (şehir)ine varılır.

Buradan 40 lı mesafede “pa-ta” dağı mürur edilir. “ak-su” nun şimalinde kâin sil sileye tâbi olup “sun-şan “ tesmiye olunurdu ki Tâniğ sülâlesi zamanında Çin'in hududunu teşkil ediyordu.²⁷²

Buradan 50 li mesâfe de Tun-to şehri eski Tschî-san yahut Tsch'i-ko “çi-ko” ki U-sun²⁷³ ların merkez idâresidir.

Oradan 30 lu mesâfede Tschön-tschu-ho²⁷⁴ nehri mürur edilir. On üçüncü asrın maktatıflarından Matvan-lin bunların tch'i-ho ismindeki diğer bir nehir ile

²⁷¹Küçük yazılar, c. 3, s. 609

²⁷²Dekini c. 1, s. LXV. Bakınız: c. 3, s. 223 f; hirete bakınız: Tunyokuk kitabelerine âit, hâtime, s. 72.

²⁷³Hiret'in notası: fikradan anlaşılıyor ki merhalenâme müellifi vu-sunların eski merkezini dağda aramıştır. Bilakis Sü-sung Orat Asya'nın coğrafyası hakkında ahzi ma'lûmât için pek mühim olan Tsien-Han-schu nun izahnâmesi olan han- chu-si-yü-tschuan- pu- tschu (mebhas 2, s) vu-sun ların an asıl tarım havzasında teyen-şan'ın cenub eteğinde ikâmet ettikleri ve bilâhare dağa doğru çekildikleri mütâlaasında bulunuyor ve bu nokta-i nazardan tch'i-schan in eski merkezinde Teyen-şan önlerinde arıyor. Görülüyor ki Tâniğ devrinin bu elimizdeki merhale nâmesi ile bu îzâhât yek diğerine muhaliftir.

birlikte şimal garbi ye cereyan ettiğini söylüyor. Kuzey Batıdan Fa-i-ling silsilesi mürur edilir.

Oradan 50 li mesafede Süe. Hai (kar denizi) kâindir. Matvan line nazaran civardaki dağlar kar ile kaplıdır.

Oradan 30 lu mesafede Sai- pu- su nehrinin sahilinde suyi-pu-ço,²⁷⁵

oradan 50 li mesafede Yö hai ki ahali işiğ-göl tesmiye ederler. (müteakip merhaleler için eserin başına bakınız). Pa-ta dağından bahis edilmesi de gösteriyor ki, Çin müverrihi bedel geçidi üzerindeki yolu kast etmektedir. Heyueniğ-çâniğ, Schuyler'in yanlış olarak kabul ettiği gibi²⁷⁶ “mozat” tan değil aynı geçitten geçmiştir. Bu yol hakkında mûmâ ileyh ten²⁷⁷ nakil edilen îzâhât 1877 de orada bulunan kuyudan Sunargulow un mufassal sehat tariki ile mukâyese edilebilir.²⁷⁸

“Tâniğ sülalesi tarihi” müellifi, bedel geçidinden İşiğ-göl'e kadar olan şehir isimlerini zikir ediyor. “heyueçâniğ” bunlardan bahis etmiyor. Şerâiti iklimiye ye göre bu havâlide hakiki şehirlerin mevcudiyeti kâbili tasavvur değildir. Çinliler tarafından zikir edilen mahaller, şüphesiz, sırf göçebe ordugahları idi. Fakat Vu-sunlar'ın merkez idâresinin mevkiini ta'yin etmek, büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Çinlilerin zikir ettiği iki nehre ihtimal ki” Kar çay” ile gav-gvrek (her ikisinde “Nârin” in ayaklarındandır) tevâfuk etmektedir. Vu- sunlar'ın merkez idâresi biraz daha güneyde belkide Kara-giru yaylasında kâindir. “ Kar denizi” bel-gul Karcha-su²⁷⁹ geçidinin doğrudan doğruya cgüneyinde kâindir.

“Heyuen-çâniğ” İşiğ-Göl'e vâsıl olduğu zaman, göl boyunca sui-ye “çu” nehri kenarındaki bir şehre kadar beş yüzlü mesâfe kat etmiştir. Bundan anlaşılır ki mûmâ ileyh olan göl'ün kuzey doğu sâhiline vâsıl olmuştur. Bu keyfiyet, burada bir takım nehirlerin göl'e döküldüğü hakkındaki beyânâtı ile kesbi kuvvet etmektedir.

²⁷⁴Burası “hiret” e göre narınsak havalisinde sir deryanın yukarı mecrâsı olan narin dir.

²⁷⁵Hiret'e göre; Kaşgar vâdisine akan sui-ye nehrinin yani “çu” nunmenbainı teşkil eden arazidir.

²⁷⁶Türkistan, Londra, 1876 c. 1, s. 391 ve c 2, s . 134 Türkiyat mecmuası -7.

²⁷⁷“Heyuen-çâniğ” ,satanblas jolyen tarafından tercüme edilen: memoire sur les contrees Occidentales c. 1, s. 11- 12 satanblas jolyen tarafından tercüme edilen: “Heyuen-çâniğ in hayati”; s. 53-54.

²⁷⁸Korupatkin, Kaşgaristan, sent Petersburg 1879- 310 (aslı Rusçadır). Kostanko, Türkistan arazisi: c. 2, s. 231-234 (aslı Rusçadır).

²⁷⁹Bu isim, korupatkin'in eserine ilâve edilen haritadan alınmıştır.

İsiğ-göl sâhili boyunca eserimizin bâlâsında “Tâniğ” sülalesi tarihinden çıkarılan seyahat yolları geçmektedir. Burada Sui-su tesmiye edilen nehir, “Heyuen-çâniğ” deki sui-ye nehri ile tevâfuk etmektedir. Yalnız Çin müverrihlerindeki mesâfe 280 (Hiret’e göre 320) li olup beş yüzlü üzerine ta’yin edilmemiştir.²⁸⁰

Tung, Ho-la, Ye-tschi, ve Fi-lo tsian-kium (yahut Pei-lo) şehirlerinin-ki Heyuen-çâniğ de zikir ediliyor- gölün cenup sâhilinde kâin olmaları lâzım gelir.²⁸¹ Ancak pek az malum olduğu vecihle “İsiğ-göl” Moğol devrinden evvel Müslüman müverrihler tarafından müteaddit defalar zikir edilmiştir. Moğollardan evvelki devre âit eserlerden üç coğrafyacı tanıyoruz ki, bunlarda İsiğ-göl hakkında malumat vardır. Bu coğrafyacılar şunlardır: 1- “hududu’l-âlem’in meçhul müellifi (onuncu asır; bakınız: şark semineri neşriyatı, garbi Asya tetkîkâtı, c 1, s 153 ve müteakip) 2- dirdizi, 3 – cihannâme müellifi (şark semineri neşriyatı ve benim Rusça eserimdeki acemce metin, birincikısım, metinler, s 81).

Müahhar müelliflerde dahi onun hakkında ve gerek aynı isimdeki şehir²⁸² hakkında bazı malumat mevcuttur; fakat şehrin vaziyeti hakkında hiçbir kayda tesâdüf edilemiyor. Yalnız “İbni Arapşah”²⁸³, göl’ün ortasında yani bir ada üzerinde “ küçük bir ikâmetgah” tan bahis ediyor. 1375 senesine âit katalan haritasında İsiğ-göl (Yssicol) şehri göl sâhilinin şimalinde olarak gösterilmiştir.²⁸⁴ Bu şehirde bir ermeni manastırı mevcut olduğu orada ayrıca mezkurdur. El-yevm “tup” ve “Koi-su” nehirlerinin ağızlarında su altında eski bir şehrin harâbeleri mevcuttur. Bu gün “İsiğ-

²⁸⁰Tahlil edilen seyahat tarikinde beyan edilen mesâfeler pek şüphelidir; Arap ve acem menba’ların yukarıda bahis edilen ihtilafları o kadar şâyânî ehemmiyettir ki, katiyyen mevzuu bahis bile olamaz. Dekini de mesâfelerin ne derecede kati olarak beyan edildiğini anlamak için seyahat yollarını metinde tetkik etmek icap ederdi ki, “Hiret” bunu yapmıştır. Bu sinolok’un mesâisi gösteriyorki, mesâfeler hakkındaki yanlış ma’lûmât bil-hassa Çin metinlerinde mevcuttur.

²⁸¹Heyuen-çâniğ ile Tâniğ-su müellifinin aynı yolu tarif ettikleri faraziyyesi doğru ise, “gerdizi” de zikir edilen (Rusça eserime bakınız; s. 89-90) “tunk”, “yar” ve “çil” şehirleri ile tefâfuk eden Tung, Ho-la, ve Ye-tschi şehirlerinin isimleri; bu faraziyenin doğruluğuna delâlet etmektedir. İlk isim; bu güne kadar yatağında şâyânî ehemmiyet harâbeler mevcut olan “don” nehrinin isminde mevcuttur. Eğer seyyahlar İsiğ-göl sâhiline “don“ un şarkından vâsıl olurlarsa; bit-tabii “ Nârin” in nârinsek civarından geçmesi ile sui-pu nehri hakkındaki “Hiret” in noktai nazarı sâkit olur. Maa hâzâ Pei-lo şehri her halde “çu” vâdisinde idi

²⁸²Notices et exiraits, XIII, 220-231.

²⁸³Ahmedis Arabciadae vitae... Timuri... hiatoria. Ed. Manger, Leovardiai 1772, c. 2, s. 392-393. “devire” kelimesi nâşirin zannı gibi ismi hâs olmayıp ismi cinstir. (bretaşnaydır’ın kaydına göre).

²⁸⁴Notices et extraits, XV, part II. P. 132-133 gathay and the way tither. Vol, I, prelim. Essay p. CCXXXIII Schuyler (Türkistan, c. 2, s. 130) , sehven, şehirle manastırı cenup sâhilinde göstermiştir.

göl” de adalar mevcut değildir. Fakat sığ kumluk²⁸⁵ mevcuttur. Göl sâhili, zikir edilen nehirlerin ağzında bir yarım ada teşkil eder ki, vaktiyle bir ada olması muhtemeldir.²⁸⁶

Göl’ün sâhilinde birçok eski edevât vesâire bulunmuştur. Tamâmıyle meçhul bir elif bâ ile yazılmış bir kitâbeyi hâvî küçük bir kandil, bilhassa ehemmiyeti hâizdir; harflerden biri”Lereç” in fikrinde, Maninheizm yazısına kuvvetle müşâbehet arz etmektedir.²⁸⁷ Orta Asya da Maninceizm’in intişârı hakkında bâlâda zikir edilen tarihi malumat, bu tahmînâtı hakikate karib göstermektedir.

²⁸⁵Kostanko, Türkistan sâhası, c. 1, s. 277 (Rusça)

²⁸⁶Bunun hakkında benim Rusça Orta Asya ya seyahatim hakkındaki raporuma bakınız: (s. 46). Bu eserde on beşinci asırda İsiğ-göl de kâin Koi-su adası üzerinde bir kale inşa edildiği hakkında Mehmet Haydar’ın “Târihi-reşîdi de” ki ifâdâtı mevcuttur. (biraz evvel zikir edilen Rusça eserimdeki acemce metine (s. 50) bakınız; ve “Mirza Mehmet Haydar”ın târihi- reşîdi, İngilizce tercümesine englishe version, ed by elias, the translation by E.D. Lond. 1895 p. 78-79 ortadan gayb olması hakkında sâkit olan “Mehmet Haydar” göl hakkındaki mufassal târifâtında el-yevm; büyük miqyasta karaya ihraç edilen enkaz ve tuğlalardan bahis etmediğine nazaran; bi hakkın kabul edilebilir ki, ada, son, zamanda ihtimal bir hareket arz neticesinde gayıp olmuştur. Bu şehrin duvar ve enkazının su altında mevcudiyeti şüphelidir.

²⁸⁷Şöyler, Türkistan, c. 2, s. 130. Bu kandilin el- yevm nerede bulunduğunu maat-teessüf öğrenemedim.

2. Eserin Genel Tahlili

Barthold, Rus İslam Araştırmaları ve Türkoloji alanlarında büyük şöhrete sahip bir bilim adamıdır. Farklı sahalarda ortaya koyduğu irili ufaklı çalışmaların çokluğu onun verimliliğinin göstergesidir. Kitap ve makalelerinin büyük bir kısmının Türkçe'ye aktarılması da, Barthold'un 1930'lu yıllarda Türkiye'deki Türkiyat ve İslam tarihi araştırmaları açısından da önem arz etmektedir. 1917'den sonra Rusya'daki rejim değişikliğinde mevkiini koruyabilmesi ve araştırmalarına büyük ölçüde destek bulması, onun Sovyet idaresi tarafından da Türk ve İslam alemi ile alakalı konularda iyi bir uzman olarak görüldüğünü göstermektedir.²⁸⁸

Barthold'un aslen Almanca kaleme alınmış bu eseri 1925 yılında Köprülüzade Ahmed Cemal Efendi tarafından Almanca tercümesinden Osmanlı Türkçe'sine aktarılmış ve Türkiyat Mecmuasının I. Cildinin 47-100 sayfaları arasında yayınlanmıştır. Bu makale günümüze değin Osmanlı Türkçe'si versiyonuyla muhafaza edilmiş, günümüz Türkçe'siyle değerlendirmek için mevcut alfabe ile yazılmamıştır. Köprülüzade'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre Barthold ile kendisinin yakın bir dostluk bulunmaktadır. Eseri Osmanlı Türkçe'sine tercüme ettikten sonra Barthold ile birlikte tekrardan müzakere ederek eseri ondan sonra yayınlamıştır.

Biz bu yüksek lisans çalışmamızda eseri hem günümüz harflerine aktarmaya hem de makalenin geneliyle alakalı bir Dinler Tarihi kritiği yapmaya gayret gösterdik. Bu vesileyle genelde Hıristiyanlık tarihi, özelde ise Orta Asya'da Hıristiyanlığın genel durumuyla alakalı çalışan araştırmacılar için kullanışlı bir araştırma olmasını ümit ediyoruz. Bu bağlamda eserin geneliyle alakalı değerlendirmeler kapsamında şunları söyleyebiliriz;

Öncelikle ifade edilmelidir ki eserin geneli incelendiğinde şöyle bir sonuca ulaşılmaları gayet tabidir: Orta Asya'ya Hıristiyanlığın girişi ve yayılışı Nesturiler aracılığıyla olmuştur. Bu sebeple Orta Asya Hıristiyanlığı genel anlamda Hıristiyanlığın Nesturi yorumunu yansıtmaktadır. Yine Orta Asya Hıristiyanlığı ile ilgili malumat vermek ve bu konular üzerinde konuşmak için de Orta Asya'nın farklı

²⁸⁸ Eyice, "Barthold", s. 85.

noktalarında keşfedilen Nesturilere ait anıtlar hakkında bilgi sahibi olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Milattan sonra V. asır sonuna doğru, Sâsâniler Nesturileri koruyarak Nesturiliğin İran'daki Hıristiyanlar arasında yayılmasına askeri güç ile destek vermişlerdir. Yine Orta Asya Hıristiyanlığı konusunda değerlendirmeler yaparken Türkler ve Hıristiyanlık mevzuunun da ciddi anlamda tetkik edilmesi gerekmektedir. Orta Asya'daki Türk varlığı ve Hıristiyanlığın Orta Asya'da Türkler arasında da taraftar bulmuş olması bu durumu gerekli kılmaktadır.

Orta Asya, antik dönemlerden itibaren Zerdüşlük, Budizm, Hinduizm, Maniheizm, Yahudilik ve Şamanizm gibi farklı inanışların yer aldığı bir coğrafyadır. Hıristiyanlığın Orta Asya'ya girişi ve oradan dağılışı İran üzerinden olmuş ve yaklaşık 120'li yıllarda başlamıştır. İran'ın Media, Gilan ve Parthia gibi çeşitli yerleşim bölgelerinde M. S. II. asrın sonu ve M. S. III. asrın başlarında Süryani Hıristiyanların hayatlarını devam ettirdikleri ve Kuzey İran'da bir piskoposluk sahibi oldukları bilinmektedir.²⁸⁹ Hıristiyanlığın Orta Asya'nın önemli yerleşim noktalarından biri olan Merv'e İsa'dan takriben iki asır sonra Papaz Berehya isimli bir şahıs tarafından getirildiği de ifade edilmektedir. Bu bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda III. yüzyıl ile VI. yüzyıllardan kalma manastırlar, kilise harabeleri, Hıristiyanlara ait mezarlar ve çeşitli nesnelere bulunmuştur. Bununla birlikte Merv'de yer alan Hıristiyan piskoposluğunun Nesturilerin eline geçmesiyle birlikte Nesturiliğin Orta Asya'daki ilk merkezi Merv şehri olmuştur.²⁹⁰

Hıristiyanlık Orta Asya'ya VII. yüzyılın sonlarına doğru, Nesturiler vasıtasıyla daha da yayılmıştır.²⁹¹ Nesturi misyonerlerinden bir bölümü, İran, Orta Asya ve Çin ülkelerinde görev yapmışlardır. Bu misyonerlerden bazıları şunlardır; I. Mar Aba (517-552) İran ve Orta Asya; A-Lo-Pen (600'ler) Çin, Ta-mou-Çe (700'lerin ilk dönemi) Çin, Timothe (718-820) Türkler arasında.²⁹²

Nestorius tarafından ileri sürülen Hz. İsa'dahem beşeri, hem de ilahi özelliğin bulunduğunu kabul eden Nesturiler, sınırları içerisindeki kiliseler arasında devam

²⁸⁹ Talha Fortacı, *Doğuşundan Günümüze Nesturi Kilisesi*, EskiYeni Yay., Ankara, 2018, s. 99.

²⁹⁰ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 215.

²⁹¹ Harun Güngör, Ünver Günay, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yay., Kayseri, 2015, s. 186-187.

²⁹² Mustafa Ünal, "Nesturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünyü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 533.

eden dini tartışmalara son vermek isteyen İmparator Zenon tarafından Urfa'daki ünlü akademileri kapatılarak tecrit edilmiş, faaliyetleri yasaklanmıştır. Bunun akabinde kendilerine yaşama ve hayat hakkı tanınmayan Nesturiler, o dönemde Bizans'ın en büyük rakibi olan Sasanilerin topraklarına sığınarak, İran'da Türklerin topraklarına yakın olan Nişabur gibi şehirlere yayılmıştır. Nesturi Patriği Timothe (Timotheus) Araplar tarafından hâkimiyet altına alınmamış olan Orta Asya milletleri arasında Hristiyanlığın yayılması için ciddi faaliyetler yürütmüştür. Süryani raporlarında anılan Patrik tarafından Hristiyanlaştırılan Türk Hakanı ile diğer hükümdarlar arasında mektuplaşmaların yapıldığı yer almıştır.²⁹³ Bu patrik Marunilere yazdığı mektupta, Türklerin Hakanının halkıyla birlikte putperestliği bırakarak Hristiyan olduğunu, bir başka mektubunda Türkler için bir piskopos takdis ettiğini bildirmiştir. Türkleri Hristiyanlaştırmaya çalışan bir diğer Nesturi Misyoneri Thomas Marga da, yazdığı mektupların birinde Patrik Timothe'nin üzerinde çalıştığı Türklerle diğer milletleri Hristiyanlığa geçirdiğini belirtmiştir.²⁹⁴

Hristiyanlığın Türkler arasında taraftar kazanmasında en fazla çaba sarf eden kişi Katalikos I. Timothe'dir. Bu, kendisinin yazmış olduğu ve kendisine gönderilen mektup ve raporlardan öğrenilebilmektedir.²⁹⁵ Bu arada bir konuya dikkat çekmek gerekir. Türklerin, çeşitli mahalli ya da evrensel dinleri kabul edişleri değerlendirilirken, neden olarak genellikle "ticari ilişkiler" ön plana çıkartılmıştır. Hristiyan inancının Türkler arasında yayılması ve kabul edilmesi de aynı nedene dayandırılır.²⁹⁶ Oysa dünya hakimiyet düşüncesine sahip Türkler, her hangi birinin ülkelerinde tanıtılmasını veya kabul edişlerini, "alternatif güç" değerlendirmesiyle "siyasi araç" olarak dikkate almışlardır. Aşağıda görüleceği şekilde, Hristiyanlığı kabul edişlerinde de aynı nedenin "gizli" olarak kullanıldığı

²⁹³V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık (Çev: Köprülüzade Ahmed Cemal Bey)" *Türkiyat Mecmuası*, 1925, c. 1, 68.

²⁹⁴ Mustafa Baş, "Günümüzde Hristiyan Türkler ve Konumları", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, sy. 1, s. 14.

²⁹⁵ Bu mektup ve raporlar Alphonse Mingana tarafından *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the far East: A New Document* (Manchester, 1925) adıyla yayınlanmıştır.

²⁹⁶ Ünal, a.g.e., s. 533.

anlaşılır.²⁹⁷ Hıristiyanlığın Türkler arasında yayılması, ticari ilişkilerin dışında iki nedene dayandırılabilir²⁹⁸:

1- Nesturi Hıristiyanlığının Orta Asya'da yayılmasında ve güçlenmesinde önemli etkenlerden biri, Nesturi inancının yayılmasının belkemiği olarak değerlendirilen manastır sistemidir. Manastırlarda, Hıristiyan inancını bilinmediği bölgelere yaymak amacıyla her türlü tehlikeyi göze alan, kararlı insanlar yer almaktaydı. Bu insanlar, yukarıda da işaret edildiği üzere, Pers ülkesindeki barış günlerinde, zaman zaman Orta Asya'ya Türklerin arasına karışıyorlardı.

2- Pers ülkesinde rahatları bozulan Nesturilerin Türk ülkelerine sığınmak zorunda kalmaları. Pers devletinin Batıdaki Bizans'a karşı kullanmak niyetiyle, Roma Devletinin teşvikiyle daha önceden kurmak zorunda kaldığı Pers Kilisesinin yerine tercih ettiği ve kolladığı Nesturilik, bu ülkede barış içinde işlerini sürdürürken, aynı zamanda, pek güçlü olmasa da çalışma alanını Orta Asya'ya doğru ilerletme gayretinde bulunmuşlardı.²⁹⁹

Türkler arasında bu dinler yayılmış olmakla birlikte, Türkler bu dinlerden hiç birini kitle halinde kabul etmemişlerdir. Bununla birlikte Hıristiyanlık gayretli misyonerleri sayesinde "Nesturilik" adı altında Orta Asya'da yayılmış, çeşitli bölgelerde teşkilatlanarak Maveraünnehr'e İslamiyetin girmesinden sonra bile varlığını devam ettirmiştir. Hatta, Bizans kilisesinden farklı olarak Hz. İsa'nın biri beşeri değeri de ilahi olmak üzere iki ayrı tabiatının bulunduğunu öne süren ve oldukça misyoner bir karaktere sahip bulunan Nesturilerin dinlerini yaymada gösterdikleri en önemli başarı bölgenin Müslümanlarca fethinden sonra olmuştur. Kereyitler Hıristiyanlığı Hıristiyan tüccarlardan öğrendiler. Uygur Hıristiyanlarının merkezi Turfan'ın doğusundaki Bulayık kasabası olmuştur. Yedisu Hıristiyanlarının da Uygurlardan oldukları anlaşılmaktadır.³⁰⁰

Roma İmparatorluğu Hıristiyanlığın çeşitli bölgelere ulaşmasını sağlamıştı fakat İran yönetiminin engel olması nedeniyle Orta Asya coğrafyasına girmesi çok kolay olmamıştı. Bu süreçte Roma ile Sasaniler arasında gerçekleşen savaşlar

²⁹⁷ Ünal, a.g.e., s. 533.

²⁹⁸ Ünal, a.g.e., s. 533.

²⁹⁹ Ünal, a.g.e., s. 533-534.

³⁰⁰ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 173.

sonucunda elde edilen esirler, Roma'nın Hıristiyanlığı Orta Asya'da temsil etmesi için bir şans yaratmıştı. Merv, Herat ve Meşhedgibi merkezlerin daha önceden Helen kültürüne aşina olmaları Hıristiyanlığın bu bölgelerde taraftar bulmasını sağlamış ve bu kentlerde bir başpiskoposluk kurulmasına da ortam hazırlamıştır. Bizzat Roma aracılığıyla kurulan bu piskoposluk merkezi, daha sonra kendi topraklarından sürgün ettiği Nesturiler tarafından ele geçirilerek bir Nesturi Patriklik merkezine dönüştürülmüştür.³⁰¹

Pers ülkesindeki barış ortamı, fazla sürmeden V. yüzyılın sonlarına doğru, görülen taht mücadeleleri sonucunda bozulmuş, bundan da en fazla Nesturiler zarar görmüş ve Orta Asya Türk devletlerine iltica etmek zorunda kalmışlardı. Batıya dönemezlerdi, çünkü Bizans'ın takibatı altındaydılar.³⁰²

Bunlarla alakalı bazı olaylar nakledilir; Pers Nesturi Kilisesi Patriği Akakiyus zamanında (485-496), dini hoşgörüyükendine ilke kabul eden Pers Kralı II. Kavad (488-531), Camasıp (496-498) tarafından zorla tahttan indirilmiş, kendine ve taraftarlarına baskı uygulamış; Nesturi manastır görevlileri ve inananları ile birlikte Pers devletinden Türkistan'a sığınmışlardır. Bu durum, Josua'nın Timethe'ye yazdığı mektupta şöyle dile getirilir: "Ve Kubad (Kavad) kaçtı ve yakın bir ilişki içinde Türklerin ülkesine gitti. Aslında kendisi babasının zamanında Türk hakanı ile düşmanlık içindeydi. Kubad, Türk hakanından ülkesine karşı temizlik hareketi yapması için bir ordu hazırlamasını diledi. Türk hakanı bir ordu hazırlayıp iki yıldır tahta bulunan Camasp'ı tahtından indirdi. Kubad Magilerin de dahil olduğu bir çok insanı öldürdü. O Hıristiyanlara karşı çok hoşgörülü idi, çünkü kendisi Türk hakanına giderken Hıristiyanlar yanında yer almıştı." Kavad ile aynı dönemde yaşamış olan Nesturi bir yazar, 555 yılında yukarıdaki olay ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: "Hunlar kençli dillerinde yazmayı 20-30 yıl önce öğrendiler. Kavad'ın yanında Raşhanyalı John ve Thomas gibi keşişler olduğu halde, Pers ülkesinden Hunlara sığındılar. Oraya sağ-salim ulaştılar ve otuz yıldan fazla kaldılar. Orada evlendiler ve çocukları oldu. Türklerin arasında birçok Bizans esir askerleri bulunuyordu. Türk hakanının hoşgörüsü sayesinde bu esir askerler dinlerinin

³⁰¹ Fortacı, a.g.e., s. 97-98.

³⁰² Fortacı, a.g.e., s. 97.

gereklerini yerine getirebilmeleri için, hakandan din adamı bulmasını dilediler, O da Roma imparatoru Justinyen'den din adamı istedi. Probus ile dört papaz ve misyoner Hun Türklerine elçi olarak gittiler. Bu ekibe daha sonra bir Ermeni papazı da dahil oldu. Bu kimseler Türklerle iyi ilişkiler içinde bulundular. Dini konulardan başka tarım konularında da onlarabildiklerini öğretiler. İlerleyen ilişki dairesinde, Hunlardan isteyen kimseleri vaftiz ederek hıristiyanlaştırdılar.”³⁰³

Hıristiyanlaştırma gayretleri sadece Hunlarla sınırlı kalmayıp diğer Türkler arasında da devam ettirilmiştir. 549 yılında Ceyhun ırmağı kıyısındaki bazı Türk boyları da Nesturi Patriği I. Aba'dan papaz talep etmişlerdir. Soğd ülkesindeki Sağdak Türklerinin bazıları da Hıristiyanlığa geçmişlerdi. Hıristiyanlığın Nesturi yorumu, Türkler arasında yukarıda da işaret edildiği üzere, İran'dan kaçan Nesturi müminleri ve din adamları aracılığıyla yayılmıştır. Türklerin bunlara sahip çıkmasıyla alakalı iki nedenden bahsedilebilir³⁰⁴:

1- Batıdaki Sasanilerle olan siyasi ve kültürel rekabette öne geçmek hedefiyle, bu ülkede ortaya çıkan karışıklıktan kurtulmak için kaçan hanedan ve Nesturi üyelerine yardımcı olmak suretiyle, Sasanilere karşı üstünlük kurmak. Nitekim 591 yılında Hüsrev'e karşı, II. Behram'n girdiği savaşta, Behram'ın ordusunda, alınlarında haç işareti bulunan birçok Nesturi Hıristiyan asker bulunmaktaydı.

2- Nesturilerin kendi ülkesinde yaşamalarını kabul etmek suretiyle, Doğu'da Çin İmparatorları tarafından hoşgörüle bakılan Nesturilere cazibe kazandırmak ve onların Çin'e yönelerek aleyhlerine güç oluşturmalarının önüne geçmek. Bu bağlamda, süreç içerisinde Çinliler uzaklardan kendi ülkelerine gelen Nesturi misyonerlerini, benzer hedef doğrultusunda ülkesinde faaliyet göstermelerine izin vermiştir. Örneğin 635 yılında A-Lo-Pen adlı Suriyeli bir Nesturi misyoneri, Çin imparatoru Tai Tsaing'in desteklemesiyle, Çin ülkesinde Nesturiliği resmen yaymaya

³⁰³ Alphonse Mingana, *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document*, Manchester, 1925, s. 9-10, Ünal, a.g.e., s. 534-535.

³⁰⁴ Ünal, a.g.e., s. 535.

başlamıştır. Bu ülkedeki Hıristiyanlığın varlığı, IX. ve X. yüzyıllardaki baskılardan dolayı azalarak daha sonraki asırlarda yok olmuştur.³⁰⁵

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu eli ile İrlanda'dan Akdeniz kıyılarına ve Portekiz'den Kafkaslara kadar yayılma durumu gösterdiği IV. ve V. asırlarda, Zerdüştlük dinini resmi din kabul eden Sasanilerin engel olması sebebiyle Orta Asya'ya yayılma fırsatını bulamamıştı. Romalılar bu engeli Sasanilerle giriştiği savaşlar neticesinde Sasanilere kaptırdığı esir askerleri aracılığıyla aşmaya çalıştı ve Hıristiyanlığı Sasani topraklarında yayma fırsatını elde etti.³⁰⁶

Hıristiyanlığın daha önce M.Ö. 356-323 yılları arasında Makedonyalı Büyük İskender'in Helen kültürünü hakim kıldığı Pers ülkesinin Herat, Merv ve Meşhed gibi şehirlerde daha hızlı yayıldığı ve buralarda başpiskoposluk merkezi kurduğu bilinmektedir. Kervan yolları üzerinde yer alan bu şehirleri merkez kabul eden Hıristiyan din adamları, buralardan Orta Asya'ya doğru propaganda yapmaya başladılar. Tabii bu arada, Roma İmparatorluğunun, Sasanilere Hıristiyanlığı azınlık inancı olarak kabul ettirmesi ve propagandaya hakkı vermemesinin etkisini de hesaba katmak gerekmektedir. Hıristiyanlık Sasanicoğrafyasında hızla yayıldı. Hatta 410 (bazı kaynaklarda 424) senesinde başkent Selukya-Ktesifon'da katalikos tarafından bir konsil toplandığı da ifade edilmektedir. Bu konsile Herat, Merv, Nişabur, Meşhed, Sicistan, İsfahan ve Rey şehirlerinden gelen din adamlarının da katıldığı bilinmektedir. Bu konsil ile Pers Kilisesi resmi anlamda kurulmuş ve Hıristiyanlık elini bu coğrafyalarda rahatlatmış oldu. Ancak süreç içerisinde, Roma ve İskenderiye okullarının tesirinde kalan Roma imparatorluğundaki Nesturi Hıristiyanları takibe almaya başladı.³⁰⁷

Barthold'un ifade ettiğine göre Rus araştırmacıların ilgilendiği konulardan biri de Türkistan'daki Hıristiyan varlığı ve tarihi, onun rolü ve iz bırakmadan kaybolmasının nedenleri ile alakalıdır. Bu incelemelerin zorluğu ve yoruculuğu bariz bir şekilde ortadadır. Nitekim Orta Asya'da Hıristiyanlığa ait tarihi veriler ve anıtların bu incelemeleri sağlıklı yapabilecek düzeyde değildir.³⁰⁸ Bu tarihi kalıntılardan

³⁰⁵ Ünal, a.g.e., s. 535.

³⁰⁶ Ünal, a.g.e., s. 531.

³⁰⁷ Ünal, a.g.e., s. 531.

³⁰⁸ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. S. 170-175.

tesadüfen bulunan Bişkek ve Tokmak anıtları gösterilebilir. Orta Asya'da Hıristiyanlığın durumuyla ilgili kesin ve doğru bilgilerin nadir olması değişik fantastik hipotezlerin ortaya çıkmasınaneden olmaktadır. Örneğin, bazı araştırmacılar birtakım mezarlıklarda bulunan mezarların Hıristiyanlığın anıtlarına ait olduğunu veya onlara benzediğini ifade etmektedirler.

Barthold 1894 tarihinde yayınlanan "Türkistan haberlerinde" (Turkestanskiye vedomosti) isimli makalesinde Semerkant'ın Kuzeyindeki şimdiki Urgut diye bilinen yerde Hıristiyan mahallesinin olduğunu ve X. yüzyıl Arap yazarı İbn Havkal'ın ifadesine göre, şimdiki Taşkent şehrinin yakınlarında da Hıristiyan mahallesinin olduğu hakkında bilgi vermiştir. Arapların Vinkent diye adlandırdıkları bu mahallenin bulunduğu yer oldukça doğru bir şekilde tespit edilebilir.

XIII. yüzyılda Moğolların Merkezi Asya'yı işgal edişlerinden sonra burada Hıristiyanlığın durumu temelden değişmektedir. [Moğolların Merkezi Asya'yı işkâl etmesiyle] Müslümanlar egemenlik pozisyonlarını kaybetmişlerdir; bilindiği gibi Moğollar tüm dinler hakkında olduğu gibi Müslümanlığa, Hıristiyanlığa ve Budizm'e de aynı saygıyı gösteriyorlardı.³⁰⁹

Hıristiyanlık, Moğolistan'ın içerisinde Cengiz Han'dan daha önce yayılmıştı. Hıristiyanlık dinini güçlü kabile olan Keraitler kabul etmişlerdir. Bu kabile ile Cengiz Han'ın torunları ve nesillerinden bazı kimseler evlenerek akraba olmuşlardır. Ayrıca bazı Şehzadelerin de Hıristiyan mürebbiyeleri olmuştur. Bu hadiseler Hıristiyanlığın Moğollar nezninde diğer dinlerden daha etkin olmasına avantaj sağlıyordu. Görünüşe göre, bu durumdan istifade eden Nesturiler, Müslümanların önceki baskısının intikamını almaya çalışmışlardır.

Önceleri şamanist olan Moğollarmüslüman ve hıristiyan toplumlarla ilk defa istila sırasında karşılaştılar. Kendilerini savaş esnasındaki azınlıklarının etkisine kaptırmadıkları zaman farklı din ve inanç mensuplarına büyük bir hoşgörüyle muamele etmişlerdi. Din adamlarının tartışmalarını ilgiyle izler, onları vergiden muaf tutar ve ritüellerini tam bir özgürlük içinde icra etmelerine izin verirlerdi. Mengü Han'ın sarayında Budist ve hıristiyan din adamlarıyla müslüman din adamları her

³⁰⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 226.

zaman korunmuştur. Onun zamanında Tibet'in "lama" denilen rahipleri Budizm'in Moğollar arasında taraftar bulmasına etkili oldu. Güyük Han'ın Hıristiyanlık hakkındaki düşünceleri olumluydu ve onun hükümet işlerini iki Hıristiyan devlet adamına bırakması sebebiyle Müslümanlar büyük sıkıntılara çekmişlerdi. Eşi sonradan Hıristiyan olan Hülagü ve Argun Han gibi bazı İlhanlı sultanları döneminde de Müslümanlar haksızlığa uğramışlar ve zulüm görmüşlerdir. Abaka Han ise Avrupa hükümdarlarına temsilciler göndererek onları Müslümanlar aleyhinde birleşmeye teşvik etmiştir. Doğuda Kubilay Han Nesturiliğe ve Budizm'e destek verirken İslamiyet'e şiddetle karşı çıkmıştır.³¹⁰

Bu olumsuz şartlara rağmen İslamiyet istilacı Moğollar arasında Hıristiyanlık'tan daha fazla kök salmış ve galipler zamanla Müslümanların dinini benimsemiştir. Bu hususta Moğol- Türkmen yakınlaşmasının ve İran kültürünün etkisi büyüktür. Moğollar'ın Budist ve Hıristiyanlara olduğu gibi Şii'ler'e de hoşgörülü davranmaları İran'da Şii'liğin yayılmasına büyük ölçüde etkilemiştir.

Barthold'un anlattıklarına göre Orta Asya'nın çok farklı bölgelerinde Hıristiyan mabedlerine rastlanmaktadır. Bununla birlikte birçok Arap coğrafyacının da belirttiği üzere dönemin en önemli Hıristiyan merkezi Merv metropolitliği olmuştur.³¹¹ Buna birçok sebep vardır. Merv'in merkezi bir noktada olması ve ticaret yolları üzerinde yer alması bu sebeplerden bir kaç bağlamında değerlendirilebilir.

Barthold'un ifade ettiğine göre Orta Asya Hıristiyanları (özellikle Harezmli olanlar) Mayıs aylarının dördünde Gül Bayramlarını kutlardı. Bu kutlamada taze gülleri kiliseye götürürler ve geçmişte yaşamış bir azizenin ruhunu kutsadıklarına inanırlardı. XIV. Asrın başlarında Harezm Hıristiyanları Antakya patrikliğine bağlıydılar. Yani Nesturi değillerdi. Ya Melkit ya da Yakubi Hıristiyan idiler. Yine eserden anlaşılanlara göre Orta Asya Hıristiyan kiliselerinde resimlere pek rastlanmamaktadır.³¹²

³¹⁰ Özgüdenli, a.g.m., s. 226.

³¹¹ Harun Güngör, "Türklerle Hıristiyanlar Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 458.

³¹² Barthold'un ilgili eserinin Türkçe'ye aktarımı tarafımızca bir önceki bölümde tamamlandı. İlgili ifadesi için bkz. s. 54-55.

Burada, Barthold'un bahsettiği üzere Orta Asya Hristiyanlığı için büyük önemi bulunan Nesturi mistisizmine de kısaca değinmek gerekmektedir. V. asırda Nesturi kilisesinde riyazetçiliğe karşı bir hareket başladı ki bu hareketin kararlarına göre papazlar nefislerine hâkim olamadıkları takdirde evlenmelerine izin verilebilecekti. 499 senesinde ruhani meclisinde patrikler ile piskoposların bir defaya özel olmak üzere evlenebilmeleri kararı alındı; buna karşın papazlara ise iki defaya kadar evlenmeye müsâade edildi. 545 tarihinde gerçekleştirilen Sinod meclisinde patrik birinci Aba zamanında evlenmiş olankimselerin piskoposluğa veya patrikliğe aday olmaları yasaklandı. Aynı asrın başlangıcında Filistin'de bulunan Filistin rahibi İbrahim Mısır'a gönderildi. Memlekete döndükten sonra İbrahim Mısır tarzını örnek alarak manastırlara daha ciddi düzenlemeler getirdi; bu sebepten ötürü "Papazların Pederi" ünvanını aldı.³¹³

Yine Barthold'un ifadelerine göre Mâverâünnehir yazı şekilleri hakkında "En-Nedim" önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre Orta Asya'da Hristiyanlık öncesi dönemde çeşitli Maniheizt cemaatlerin varlığı bilinmektedir. Maniheiztler çeşitli sebeplerden dolayı Orta Asya topraklarına göç etmişlerdir. Bunlar arasında en önemlisi ise Roma imparatorluğunun onlar hakkındaki sıkı takibatıdır. Arap kaynaklarına göre ise Maniheiztler kutsal metinlerini Süryani harfleriyle kaleme almıştır. Barthold'a Orta Asya'da bulunan arkeolojik kanıtlar bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Eserin genel incelemesinin neticesinde ifade edilebilir ki; Orta Asya Hristiyanlığının uzun süreler muhafaza edildiği bir coğrafya olarak dikkatleri çekmektedir. Ayrıca XII. yüzyılın sonunda Sır Derya'nın alt bölgelerinde Müslüman olmayan Türk memleketleri olduğu tespit edilmiştir. Bu merkez, tahminlere göre Saganak şehri idi. Lerha'nın tespitlerine göre Saganak'ın yerleşim yeri olan Sunak-Kurgan kalesinin kalıntıları ile ispat edilmektedir. (Gulak'tan 42 verst Güney- Dogu'da ve Sır Derya'nın kenarında 18 verst uzaklıkta). Barthold'un ifadelerine göre böyle bir medeniyete sahip Müslüman devletler ile etrafi çevrilen pagan Türklerin, kendi dinlerini uzun süre müdafaa edemedikleri

³¹³ Nesturi kilisesinde din adamlarının evlenme durumlarıyla alakalı daha geniş malumat ve daha sağlıklı bilgiler için bkz. Fortacı, a.g.e., s. 65-72, 84-86.

anlaşılmaktadır. Türkler çeşitli dinî tecrübeler yaşamakla birlikte, başka dinleri kabul edenlerin sayısı oldukça sınırlı kalmıştır. Çünkü Türkler, islâm dışındada, ilişki kurdukları dinleri kendi inanç ve kültürleriyle bağdaştıramamışlardır. Bu nedendir ki Gök Tanrı inancı ve islâmiyet arasındaki dinleri kabul edenler kendi benliklerini kaybetmişlerdir. İslâm dışındaki dinlerin, Türkler arasında kabul görmemesi, o dinlerin inanç sistemlerinin Türklerin karakterine uygun düümemesine bağlanmaktadır.³¹⁴

³¹⁴ Türker Eroğlu, Hatice Çiğdem Kılıç, “Türk İnançları ve İnanışlar”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010, c. O, sy. 49, s. 756.

SONUÇ

Orta Asya coğrafyası antik çağlardan beri çok farklı dinlereve inanç gruplarına ev sahipliği yapmıştır. Doğu ile batı medeniyetlerinin kesiştiği bir coğrafyada yer alan Orta Asya topraklarında dünyanın çeşitli görüşlerine sahip yönetimler farklı zamanlarda hüküm sürmüşlerdir. Bu nedenle birçok inanç ve gelenek tarih boyunca bu coğrafyaya yerleşmiş, bazılarının varlığı tarihin tozlu raflarına kaldırılırken bazıları da varlıklarını günümüze kadar sürdürme gelmişlerdir. Orta Asya bulunduğu stratejik pozisyonundan dolayı da dünyanın en önemli iki dini olan Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlerin de karşılaştığı bir merkez konumunda olmuştur.

Barthold'un "Moğol Fütühatına Kadar Orta Asya'da Hıristiyanlık" adlı bu güzide çalışmasının tetkikinden anlaşılan odur ki; Hıristiyanlığın Orta Asya'ya girişi, yayılışı ve köklü bir gelenek halini alışındaki en önemli etken Nesturiler olmuştur. Gerek sahip oldukları manastır sistemi gerekse Türk yurtlarına sığınmak durumunda kalmış olmaları Hıristiyanlığın Orta Asya'daki durumunu çok net bir biçimde belirlemiştir. Bunlara ilaveten bazı Türk topluluklarının da Hıristiyanlığı tercih etmiş olması yine Hıristiyanlığın Orta Asya'daki kaderini etkileyen önemli gelişmelerdir. Özetle ifade edilecek olursa Barthold'un da belirttiği gibi Orta Asya'daki en etkili Hıristiyan topluluğu Nesturilerdir

Barthold'un eseri Moğol fütühatına kadar olan kısmı analiz etmektedir. Modern zamanlarda Orta Asya'da Hıristiyanlığın genel durumu da ayrı bir araştırmanın konusu olarak ele alınıp incelenebilir. Yine de bu bağlamda kısaca şu değerlendirmeleri yapmakta yarar vardır: 20. yüzyıl gelindiğinde de Hristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı Sovyetler Birliği'nde var olan milletlerin çeşitliliği ve bölgenin sınır dışı edilme bölgesi olarak değerlendirilmesi faaliyetlerinden etkilenmiş görünmektedir. Rusya'nın Ortodoks Hıristiyan bir devlet olması, Hıristiyanlığın Orta Asya topraklarındavarlığını devam ettirmesi ve bu durumu kökleştirmesi açısından önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu bağlamda ifade edilmelidir ki Orta Asya'da tarihten bugüne çok farklı Hıristiyan gruplarının bulunmuş olmasına rağmen bugün en etkili kilise Ortodoks kilisesidir.

Ortodoks Hıristiyanlara ilaveten Katolikler, Lutherans, Vaftizciler, Yedinci Gün Adventistleri, Mennonitler, Pentikostallar, Presbiteryenler ve Yehova Şahitleri gibi Hıristiyan grupları da bugün Orta Asya'da yaşam alanı bulmuş durumdadırlar.

Wilhelm Barthold'un eserini dikkate alınıp günümüz Türkçesine aktarmak suretiyle aldığımız bu araştırmanın nihayetinde tasviri bir çalışmanın ortaya çıkmış olduğu kanaatindeyiz. Barthold'un VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'da Hıristiyanlığın genel durumunu ele alan çalışmasının günümüz Türkçesi ile tekrardan yazmayı ve genel analizini yapmayı amaçlayan bu yüksek lisans tezinin, ülkemizdeki dinler tarihi araştırmaları ve Hıristiyanlık tarihi çalışmaları bakımından mütevâzi bir katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- A. S. Astiya**, *A History of Eastern Christianity*, London, 1968.
- Altungök**, Ahmet, “Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestûrî Hıristiyanların rolü”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2014, c. IX, sy. 2.
- Aydın**, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü. 2005.
- Aydın**, Mehmet, *Din Fenomeni*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1993.
- Barthold**, Vasilij Vladimiroviç, “Moğol Fütühatına Kadar Orta Asya’da Hıristiyanlık”, Çev. Köprülüzade Ahmet Cemal Bey, *Türkiyat Mecmuası*, c. I, 1925.
- , Vasilij Vladimiroviç, “Orta Asya’da Hıristiyanlık”, Çev. Tahir Aşirov, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, Sayı 2, 2017, ss. 259-262
- , Vasilij Vladimiroviç, “Orta Asya’da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık (Çev: Köprülüzade Ahmed Cemal Bey)” *Türkiyat Mecmuası*, c. 1, 1925, ss. 46-100.
- , Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.
- , Vasilij Vladimiroviç, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- , Vasilij Vladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Kitap, İstanbul, 2017.
- , Vasilij Vladimiroviç, *Tarihte Türk Dünyası*, Çev. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2008.
- , Vasilij Vladimiroviç, *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

- Baş, Mustafa**, “Günümüzde Hıristiyan Türkler ve Konumları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, sy. 1, ss. 13-26.
- Brosius, Maria**, *The Persians*, London, 2006.
- Can, Mesut**, İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri, Gece Kitaplığı Yay., Ankara, 2017.
- Çeşmeli, İbrahim**, “Moğollar Öncesi Orta Asya’da Süryânî Hıristiyanlığı”, *Arkeoloji ve Sanat*, İstanbul, 2012, sy. 140, İstanbul, 2012.
- D.L, Edwards**, *Christianity: The First TwoThousandYears*, London, 1997
- Durmaz, Sayime**, “Hıristiyanlara Ait Buluntular Işığında Ortaçağ’da Yedi Su Bölgesinde Nasturilik ve Dini Hayat”, *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, 2015.
- Eroğlu, Türker, Kılıç, Hatice Çiğdem**, “Türk İnançları ve İnanışlar”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010, c. O, Sy. 49, ss. 750-770.
- Eusebios; Kilise Tarihi: İncil’den dördüncü yüzyıla Hristiyanlık**, çeviren: **Furkan Akderin**, Chiviyazıları, İstanbul, 2010.
- Eyice, Semavi**, “Barthold”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. III., ss. 85-87.
- Fortacı, Talha**, *Doğuşundan Günümüze Nesturi Kilisesi*, EskiYeni Yay., Ankara, 2018.
- Gurban Hüseyinov, Vasiliy Vladimiroviç Barthold (1869–1930) Hayatı, Eserleri Ve Orta Çağ Tarih Eğitime Katkıları**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Gündüz, Şinasi**, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Güngör, Harun**, “Türklerle Hıristiyanlar Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, ss. 457-476.

- , Harun, **Günay**, Ünver, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yay., Kayseri, 2015.
- Inayatullah**, (1961), “V.V. Barthold: His Life and Works”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, c. IX, Pakistan, 81-86.
- Michael Keevak**, *The Story of a Stele: China's Nestorian Monument and Its Reception in the West*, 2008.
- Mingana**, Alphonse, *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document*, Manchester, 1925.
- N. A. Smirnov**, “Barthold”, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 1966, c. III, Moskova.
- Özgüdenli**, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 225-229.
- Philip Jenkins**, *The Lost History of Christianity: The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa and Asia--and How It Died*, 2009.
- Roux**, Jean Paul, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yay., İstanbul, 2014.
- Sarıçioğlu**, Ekrem, *Başlangıçtan günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.
- Sever**, Erol, Asur Tarihi, Kaynak Yay., İstanbul, 2008.
- Tümer**, Günay, **Küçük**, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1932.
- Ünal**, Mustafa, “Nasturilik ve Türkler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 529-539.
- W. F. Ainsworth**, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London, 1842.

Yohannan, Abraham, *Mezopotamya'nun Kayıp Halkı Nasturiler*, çev. Meltem Deniz,
Beybûn Yay., Ankara, 2006.

EKLER

اورنە آسیادە

موغول قۇجاتنە قدر خریستیانلق

ر . بارنولر

« رودولف شتوبه » طرفندن ۱۹۰۱ دە نشر ایدیلن آلمانجه ترجمه سندن
تورکجه به نقل ایدیلشدر

مترجمی : گوهربلی زاده احمد جمال

آلمانجه ترجمه سنک مقدمه سی

بو اثر، هرشیدن اول موضوعنک علمی اهمیت دولایسیله نشر ایدیلدیور . غربی آسیا مملکتلرینک مدنی حیاتی ایچین عرب قۇجاتنە قدر خریستیانلق احتمالکە اک مهم بر موجودیت تشکیل ایدر . خریستیانلق انتشاری تاریخنک عمومی مناسبتلری داخندنە تلی ایتمک خصوصندەکی اهتمامدن دولایي اترك انتشاری تأخر ایتدی .

نسطوریلک ، شرق خریستیانلغی داخندنە قوۋۋ حیاتیهی حائز بر موفع حاکیتده بولوندیقی مدتیجه ، جغرافی ساحه؛ اعتبارله سوریه ایله جوراندەکی همحدود حوالی یی استیلا ایتدی . شرق و غربی آسیانک مدنی مبادلەسنه خدمت ایدن یولار خریستیانلغده خادام اولدی . بویولر کیتدیجه شرقه دوغری اتساع پیدا ایدەرك ایران و تورکستان اورتە سندن چینه قدر امتداد ایدر . ایشته اصل لریج آتادولی ایله چینه درکه سریانی خریستیانلغنک بو اک اوزاق شعبه سی ایچین اوزون و تاریخنک مختلف تأثیرله معروض بر حیات مقدر بولومشدر .

شرق اورتە قرتی قرن اولدن قریق ایچین زمان حد فاصلنه چوقدن تجاوز ایدیلدیور . شرق آسیا خریستیانلغنک انتشار و اهمیت حقنده مارقوبولونک شایان حیرت تصویری تقریباً سکنز عصری قوجاقلایان بر تکاملک نتیجه سنی کوسستریور . بالاخره موغول دوری ایله برابر تام برانقلاب وقوعه کلیور ؛ بوتکله بردوره قاپانیورکه بودوره یی شرق اورتە قرتنک ایلك نصفی اولهرق اشارت ایدە بیلیرز . بودوره تاریخی حیات اعتبارله برچوق زکینلکاری احتوا ایدر . مختلف مدنیت یوللرینک قارشیلانلاری ساحه ایسه تورکستاندر . بو ساحه نک تاریخی اهمیت جغرافیا اعتبارله مرکزده بولمسنندره؛ بوراده سریانی ، چین ، هند و عجم حرث نفوذلری میدانە چیقمش و مختلف تأثیر و عکس تأثیرله فوق العاده خصوصی و مشوش حرث مناسبتلر یارامشدر . سوهن مه دینک کشفیاتی مرکزی آسیانک حرث مناسبتلرینک تامیله شایان حیرت و عین زمانده ذات مسئله اعتبارله زکین تصویرلری میدانە چیقارمشدر . بوراده چارپشان تاریخی رابطه لر چوق اولدینندن ، تبعات ایچین بک مختلف علملرک متوازیا

وجودینه لوم وازدر . بوساحه داخاندده یاییلان تاریخی تدقیقاته اشتراک ایدنلر آراسینده ایلك مرحلهده اولقی اوزره بوساساتی تثبیت ایدنلر ، سینولوغلردن ستانیلاس ژولین Stan. Julien ، پوتیه Pauthier ، هازی بول ، فریدریخ هیرت Friedr. Hiith و جغرافیای فریداند فون ریختهوفن در .

بونلردن باشقه ، صوك زمانلرده مرکزی آسیایی طایفان قیمتلی اثرلیله روس عاللمی کلیر . برآز اول بحث ایدیلن تاریخی تدقیقات ایله علاقه دار اولان محترم دوستم پترسبورغلی دوكتور وینهلر بارتولدك تدقیق بئیم ایچین بالخاصه بک قیمتداردر . بوتدقیقندن ، ایکی سبیدن دولایی ، یا لکن بک آاز آلمان عالی خبردار اوله بیلمش ایدی . بو اثر روسجه یازلمش در . « تورکستانده موغول دورندن اولکی زمانه طائد خریستانلیق » عنوانی طاشیر . « بارون فون روزه » طرفندن روس آرکه اولوژی شرقی قسمی نشریاتی مباننده ساحه انتشاره قولش در [ج ۸ ، سن پترسبورغ ، ۱۸۹۴ ، ص ۳۲ - ۱] . اساساً روسجه یازیلان بو اثر دن استفاده بک چوقلرجه ممکن اولمامش در . بوندن باشقه بوارک بزجه آلدله ایدلمسی بک مشکل در . چونکه مذکور آرکه اولوژی نشریاتی ، آلمانیا بک آاز کتبخانه ده موجود در . بو اثر زنگین مازمه احتوا ایدبور . بوسبیدن مورخلر ایله دینیات عاللمینک بو اثری بک قولایی آلدله ایترلی تأمین ایتمک بوش بر امل تلقی ایدلز سانیرم . دوكتور بارتولد بو خصوصده کی طلبمه موافقت لطفنده بولندی . مع مافیله اترک آلمانجه سی روسجه متننه نظرأ بر مقدار اهمیتیز تصحیحات ایله بک اهمیتیز تلقی ایدیله بک توسیعی احتوا ایدبور ؛ حتی بعض نقطه لردن تاممیله یکی برتدقیق ماهیتنده ده کوروله بیلیر . بو توسیعات ، دوكتور بارتولدك مسوده لری کوزدن کچیره رگ تصحیح ایتمی سایه سنده ممکن اولدی . بارتولد ترجمه بی کوزدن کچیررکن بعض ترجمه خطالری تصحیح ایتمک اکتفا ایتمه دی ؛ ۱۸۹۶ دن بری توسیعی ایندیکی تدقیقاتنک نتیجه سی ده علاوه ایدی . قسماً یکی آلدله ایندیکی معلومات ایله بعض اسکی فکرلری تصحیح ایدی و قسماً ده بعض یکی معلومات علاوه ایدی . دوكتور بارتوله دوستانه علاقه سندن دولایی اک حار تشکرلری تقدیمه مسارعت ایدبورم . شوراسنی قید ایتمک بک بارتولد موغول فتوحاتنه قدر اولان دوره بی احتوا ایدن مساعی ایله اکتفا ایتمه مشدر . بو اثری تعقیباً « موغول استیلاسی زماننده تورکستان » عنوانی روسجه برتدقیق ده نشر ایتمش در [ج ۱ : متنل ؛ ج ۲ : تحریات ، سن پترسبورغ ، ۱۸۹۸ و ۱۹۰۰] .

آزده موضوع بحث برطاق مسئله لری خصوصی مساعیم ایله کرا آندقیق ایلدم . علاوه ایده بیلدیکم پارچهلری [] اشارتی ایله کوستردم . بو اثر ، بی ر جوق خصوصلرده تنور ایتمش در . قارلر ایچین ده فائده لی اولسنی تمی ایدرم . ملی ادبیاته مالک اولان روس لسانی عین زمانده علم لسانی طالنده یوکسلد بکنندن بو اثر روسیه و آلمانیا ده کی علمی مساعی آراسینده بر متوسط رولی ایشا ایدم بکدر . روس تدقیقاتی ، بالخاصه شرقی تبع خصوصینده ، علمک مختلف ساحه لرنده بک جوق قیمتدار مساعی ایله تنوج ایتمش در . بوساحه ده کی معلوماتی ، بزجه آلدله ایدلمسی ممکن اولمایان زنگین مازمه صاحب روس عاللمی واسطه سیله توسیعی ایدم بیلیرز . بومازمه تک آلدله ایدلمسی خصوصنده لسانی مشکلات ، اک اصغری بر درجه ده بیله وارد دکلدر .

لاپتیغ ، شمیرن ثانی ۱۹۰۰

۱۸۸۶. سنه سنده سیمیره چی [۱] ده کشف ایدیلن نسطوری کتابلرندن بوکونه. قدر ۲۰۶ دانه سی معاینه ایدیلهرک پروفیسور د. آ. قوولسون ایله اقادهمی اعضاسندن و. و. رادلوف [۲] طرفلرندن لسانی ماهیتلری تثبیت ایدلشد. بو اثره پروفیسور قوولسونک اورته آسیاده نسطوریلرک انتشاری حقتده کی بر مقاله سی علاوه ایدلش اولوب، بوساحه ده تکمیل اورنوبا ماللری طرفندن استبار ایدیلن بوتون مساعی بی همان کاملاً احتوا ایتمکده در. مع مافیة اورنوبا عالملرینک تدقیقاتی، شرق محررلرنده بولد یغمز مالزمه بی توکتمکدن هنوز خیلی اوزا قدر. اورته آسیاده خریستیانلق حقتده بعض موئوغرافیلره مالکیز؛ فقط بوتلرک هپسی یاشولوژی ویا سینولوژی اعتباریله وجوده کلش ویا ده ازیاده شرقی آسیایه تعلق ایتمکده بولنشد. مسلمانلره عائد خبرلره کلنجه، بوکونه قدر هیچ کیمسه بو خبرلری طویلاماش اولوب،

[۱] [سه میره چی ایالتی جنوبی سیریا ده کاشدر. جنوبده تین - شان چین حدودینی تشکیل ایدر. شمالده ایسه حدود بالقاش کولندن چکر. شرقده چینک قولجه ایالتی کاشن اولوب غربده سیردریا ده قدر اوزاتیر. Wjerni مرکز نقطه سی تشکیل ایدر. ساحه تک جنوبده هیچ بر مخری موجود اولیان ایسیغ کول وارد؛ ایالتک اک بووک نهری اولان «جو» تین شاندن منعی آلیر. ایسیغ کولک آتی کیلومتره غربندن یکه ریک کوچوک «قوته مالدی» Kutumaldy نهرینی کوله دوکر. بالقاش کولنه ایلی صوبی آقار. کتابهلر پیشه ق و طوقاق کولبرینک اسکی مزارلرنده بولنشد. بو محللر چو وادیسند، الکساندر سلسله سنک تقریباً ۵۵ کیلومتره شمالنده برلرندن آریلیر. بوساحه موغوللر زمانه قدر زنگین اهالی به مالک اولدیگی کی خصوصی بر مدینه ده صاحب ایمش.]

[۲] [ده قوولسون، سه میره چی ایالتنده کشف ایدیلن سوریه به عائد کتابهلر حقتده معلومات مقدمه: Memoires de l'Academie Impériale des sciences de St. Petersbourg VIIe. Serie t. XXXV No. 4, 1886] سه میره چی دن چیقاریلان سریانی - نسطوری کتابهلری ده. قوولسون طرفندن ایضاح ایدیلهرک نشر اولنشد. بو کتابهلر ده کی توریکه مالزمه لسانی حقتده بر ذیل دوکتور رادلوف طرفندن نشر ایدیلدی کی، اوج فوتو-تیبیک تابو ایله برده پروفیسور دوکتور بولوس اوبتینغ Julius Euting طرفندن اکمال ایدیلن فوتو-تیبیک لوحه، سنت پترسبورغ ده ۱۸۹۰ ریختنده انتشار ایتشد. (Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Petersbourg, VIIe serie, t. XXXVII No. 8, 1886) [بوتک حقتده: نوله که، شرق جمعیتی مجموعه سی ح ۴۴، ص ۵۲۰ - ۵۲۸]. بوندن باشقه سه میره چی ده بولنان سریانی - نسطوری کتابهلری (یکی طبع) دوکتور قوولسون طرفندن نشر ایدلشد. سنت پترسبورغ ۱۸۹۷.

تورکیات مجموعه سی - ۴

رشیدالدینک کرایٹر [۱] حقندہ کی افاداتی استننا ایدیلہجک اولورسہ، پک نادراً ذکر ایدلشدر . وضعیت بومرکزده اولدیفنه نظراً، بو خصوصده کی معلوماتی طوبلامق وبونلری او حوالده یرلشمش اولان سائر حرثی نقوذله هائذ معلومات ایله برلشدیرمک، بزه پک اهمیتسز بر شی کی کورویمیور .

سه میرهچی ساحهسنه هائذ اسکي معلومات چینیلیرده موجوددر . غربی تورکستانه کوندریلن ایلیک چین سفارتی قبلالمیلاد ۱۴۰ سنهسنه تصادف ایدر؛ بوزماندنبری چینیلر ایله تورکستان اقوامی آرا-نده کی مناسبات بعدالمیلاد ابکنجی عصرک اورته لرینه قدر دوام ایدرکه بو مناسبات تام اوچ عصر مدتله انقطاعه اوغرامشدر . بو زمانلرده سه میرهچی ده «وو - سون» کوچیه قبیله سی ساکندی . «وو - سون» قبیله سنک حرثی تکامل درجه سنک دیگر شامانی کوچیه لردن فرقل اولمادینی، بوقبیله حقندہ کی چین معلوماتندن اکلاشلماقده دره . بونلرک اقامت ایتدکلری حوالیده زنکین مرعالم وچام اورمانلری واردی . فقط بوحوالی پک یاغموولی و صفوق ایدی [۲]؛ شرقی تورکستاندن غربی تورکستانه [۳] منتهی اولان

[۱] کرایٹر موغولستانده اورخونک شرقنده متیم ایدیلر . بونلرک خریدنیانلق نه صورتله قبول ایتدکلری آشاغیده کوروله جکدر . رشیدالدینک کرایٹر حقندہ کی سوزلری «سن مارتن» طرفندن ذکر ایدلش (ارمنستان حقندہ تاریخی وجغرافی مخطره پارس - ۱۸۱۸-۱۸۱۹، ح ۲، ص ۲۸۰) واوزماندن بری صیق صیق تکرار ایدلشدر .

[۲] راهب هیاست (بیچورس)، اک اسکي زمانلرده اورته آسیادہ یاشایان اقوام حقندہ معلومات قولکسونی، سنت یتسبورغ ۱۸۵۱، ح ۳، ص ۶۴ . فقره ، اک اسکي خان اولان تسین-خان-سو (Ts'in-Han-shi) تاریخندن اقتباس ایدلشدر . بیچورینک ترجمه سنه نظر آعینا شویله در: «اراضی دوز اولوب اوت ایله مستورد؛ مملکت یاغموولی و صوئوقدر . داغلرده پک چوقچام اغاجلری بولور؛ وو-سونلر اراضی و باغچه ایله اصلا مشغول اولمازلر . سورولری ایله سمت سمت دولاشه رق کافی مقدارده صو و اوت بولورلر . عادتلری هیونج-نو (هون) لرک عاداتنه مشابهر . بو حوالیده چوق مقدارده آت بولونور . بورانک زنکینلری درت بش بیک رأس حیوانه ماکدرلر . خاق ظالم ، حریس ، صداقتسز اولوب چاپولجیاق ایچین ممنونیتله آقین یاغمه مهیادزلر . وو-سونلر اشکال خارجیلرله غربک دیگر یابانچی ملنلرندن شایان اهمیت بر صورتده آریلیرلر . ماوی کوزلی ، قرمز صاقالی، مایونه بکزه یه نوزکار بوتلردن کلشدر .» وویهن دوست مارتنک: «Huns Hl n s on Eptaiite» (Paris 1849) [ترجمه سنده ایسه باشته درلودر : «ماوی یاخود یشلمسی کوزلره ، کستانه صاقالرم مالکدرلر ؛ نشأت ایتدکلری مایونلره مشابهر .» ف . هیرت طرفندن یابیلان آلمانجه ترجمه سی، (باوهره انجمن دانش قرالیسی اجتماع راپوری ۱۸۹۹، ح ۲، دقت ۲، ص ۲۷۶) بیچورینک ترجمه سی ایله توافقی ایتکده در .

[۲] هیاست ، I.e. III 65، «تسین - خان - سو» دن : «بووک پول سورله (کاشغر) آراستندن تاپونن ، (دوروان ، فرغانه) ، قانغ - کو و بووک یونجهیلره طوغری امتداد ایدر .

آنا تجارت یولی کاشغر اوزرندن و فرغانه دن (خوقند) کچدیکندن سه میره چی مدینت یولدن خارجه و صاپا قالیر [۱].

بعدالمیلاد ایکنچی عصرک اورتلرنده چینیلرک «غرب مملکتی» ایله اتقطاعه اوغرایان مناسباتی آنجی بشنجی عصرده یکیدن تأسس ایتدی. او زماندن بری او حوالیده وقوعه کلان انقلابات پک مهم ایدی. «شمالی سلاله نك تاریخنه نظراً پو دورده غرب حکمدارلری متقابلاً بربرلری علینه کیریشدیله. اوزمانک حادثاتی وضوح ایله تصور ایتمک غیرممکندر [۲]: آلتنجی - اونجی عصرلرده یاشایان چین مورخلری اورتا آسیا اقوامنک حرثلری حقنده سلفارندن جوق داها، زنکین معلومات و برورلر. بو معلوماته نظراً ایکی مدینت مرکزی طانیورز: بری ماوراءالنهردده دیکری اوغورستان [۳] دهک، اورته قرنک نهایته قدر اهمیتی محافظه ایتمشدر. سه میره چی ده - بالاخره کوره جکز - ماوراءالنهر مدینتی اوغور مدینتندن جوق اول انتشار ایتمشدر. و-سونلرک شمال غریبسنده اقامت ایدن یوئه خانک کوچه خلقی حقنده کی معلوماتده مدینت تاریخی نقطه نظرندن موجب استفاده در. چینیلر بونلری هونلرک احفادندن اوله رق قید ایله، عادت ولسانلرینک «قائو» - کولر «ک (اوغور) عادت ولسانلرینه اویدیغنی سوله دکلرندن، بونلرک تورک اوله قلمری ا. کلاشیلور، فقط بونلر دیکر کوچه اقوامدن تیز لکلی و کونده اوچ کره میقانملریله آریلرلر [۴].

[۱] و-سونلرک نهایت بشنجی عصرده ذکر ایدلمکده در. غریغوریه ف، «سیتله منسوب ساقلر» حقنده کی روسجه آرنده (سفت پترسبورغ ۱۸۷۱، ص ۱۸۴) چونهاریاده اوطوران قیرغیز قباثلندن «اویسون» لری بونلرک بقایاسندن عد ایدیله. بونلرک برشبه سی اولان «صاری اویسون» لر کندیلرخی برزمانلر بوبوک وقوتلی بردولتک بقایاسندن تاقی ایدرلر. پترووسکی، «زایسکی Zapiski» نك عینی جلدنده (ج ۴۸، ص ۱۵۰) اوچ قیرغیز زمره سنک الیوم «الجین، آرغین، اوسون» اسمنی طاشیدقلمری سویلیور. رادلوف، (قوداتقو بیلیک، مدخل ص ۵۸، ۸۱) و-سونلری «غرب تورکلی زمره سنک بر قبیله» اوله رق تاقی ایدیور، آریستووک (شرق لسانلری سه مینه ری نشریاتی داخنده شرق آسیا تدقیقاتی، ج ۱، ص ۲۰۰) دهکی مطالعاتی تدقیق ایدیکز، کذلاک بو مطالعاته مخالف اولان نه. ج. بازکدرک (تاتارستانده بیک سنه a thousand Years of the Tartars لوندده، ۱۸۹۵، ص ۲۵۴) آدلی آرنه ده باقکز.

[۲] هیاسنت، 437 و I.c. III.

[۳] هیاسنت، 181-189 و 147-158 و I.c. III.

[۴] هیاسنت، عین اثره، ج ۲، ص ۱۶۳، داها قصه چرچیوه داخنده اولان رادلونک عینی قهره سنه باقکز: (قوداتقو بیلیک، مدخل، ص ۶۱)؛ هیرت، I. c. p. 274. چینیلرک یوئه - خان اولارق یازدقلمری قبیله اسمی نك اصلی شکلی بوکونه قدر مجهولدر.

هرنه قدر فرغانه دن کاشغره کیدن یول داها قیسه وداها آلویشلی ایسهده، بدنجی عصرده اولاشرقی تورکستاندن وسه میره چی اورته سندن غربی تورکستانه منتهی یکی بر یولدن بحث اولومقدده در . تجارت یولنک تبدلی مختلف اسباب ایله ایضاح ایده بیلیر . اولاش سهره چی ، حاکمیتاری بوتون اورته آسیا و شرقی آوروپانک بر قسمی اوزرنده اوزانان تورک خانلرینک (الکامی اطرافنده) مقر حاکمیتارینه موصل یول اوزرنده در . بو نوع کوچیه حکمدارلرک چادرلی اوردو کاهلری تجارتک نقطه استنادی موقع و اهمیتنی حائزدر . ۵۸۱ سنه سندن سوکرا تورکلرک حاکمیتی ایکی قسمه آیرلدی . غرب تورکلرینک خانلری ، ترجیحاً اوزمانکی ووسون ساحه سنده یشادیلر . بوندن دولای سهره چی تاجرلر اوزرنده داهاز یاده قوه جاذبه نی حائز اولدی . نهایت بوراده ، بدنجی عصرده فرغانه ده ظهور ایدرک هیوئن - چانفک افاده سنه نظراً متعدد سنه لر دوام ایدن قارغه شه لفاک تأثیراته نظر دتی جلب ایده لم [۲] . یکی تجارت یولنک ایشلتیلمسی اویغورلق و مدینتک توسی ایچین اجرای تأثیردن خالی قالمادی .

غربی تورکستان مدینتی حقنده ایشایان اعتماد معلوماتی، ۶۲۹ [۳] سنه سنده بوحوالیده یولنمش اولان «هیوئن - چانفک» ویریور . موخی الیه آفصودن ابتداراً بو یولک مشکلاتی یمنک صورتیه تهن - شانله و آشکار اوله رق به ده ل کچیدن [۴] کچدی؛ ایسیغ کول صوینک جنوب ساحلی بو نیجه اوزایان مسافه نی قطع ایتدکن سوکرا، سو-یه (چو) ههرینه واصل اولدی؛ بوراده بر شهر بولدی که [۵]، تاجرلر مختلف محللردن کله رک اجتاع ایدورلردی .

[۱] هیاسنت ، ج ۱ ، ص ۳۴۱ ، پارکر ، A thousand years of the Tarars ، ص ۲۳۵ ،

[۲] ستانیلاس ژولین طرفندن مترجم « غرب حوالیسی حقنده مخطر » : Mémoires sur les contrées occidentales

[۳] روسجه متنده سیاحتنامه نک تاریخ تحریری سهوا ۶۴۸ اوله رق کوسترلشدر . - هیوئن - چانفک سیاحتی ۱۶ سنه امتداد ایشدر (۶۲۹ - ۶۵۵) . سیاح بو مدتک بو یولک بر قسمی هندستانده کچردی . باقکز : ستانیلاس ژولین ، هیوئن - چانفک ، جیانک تاریخجه می ، پارس ۱۸۵۳ ، مقدمه ص ۸ .

[۴] بو کچید اوزمانلر عینی اسمی طاشیوردی . (چنیلیلر آراسنده « پا - تا سلسله می ») . ده کینی ، (هونلر تاریخی ج ۱ ، قسم ۲ ، ص ۶۵) ، « هان » سلاله سنک بدایتی حقنده کی چین - جغرافیایچیلرینک افاده لرندن بحث ایدور .

[۵] بو شهرک یولی اسمی « سویاب » در (آشانغی باقکز) .

حائز سیاسی برنفوذ اجرا ایدیوردی [۱]. « هیوئەن - چانغ » ك تعقیب ایتدیکی سیاحت یولی تانغ سلالهسنك تاریخنده کی یولك عینی اولدیغی آشکاردر [۲]:

ایسیغ - کول دن (غربه دوغری)

اورادن ۴۰ لی مسافده تورغ شهری

» ۱۱۰ [۳] لی مسافده هولاً شهری

» ۳۰ » » په چی »

وادینك اورتەسندن کیکنجه سوئی - شه - چوئەن نهرینك آغزینە واریلیر [۴].

اورادن ۸۰ لی مسافده Fi-lo-tsi-an-kiun (۵) شهرینه

» ۲۰ [۶] لی مسافده Sui-yé اولکینك غزبنده کائندن .

یونك شالنده Sui-yé schui نهری آقار. یونلرک شالنده ۴۰ لی مسافده تورک خاقانلرینك [۷]

اقامت ایتدیگری کیه تان جبال سلسلهسی واردر .

Sui-yé دن غربه دوغری ۱۰ لی مسافده [۸] mi-kou [۹] شهری واردر .

[۱] هیاست ، ج ۳ ، ص ۱۸۲ ؛ متن (« شالی سلاله » تاریخندن) شولهدر : قانغ بردوک شکیمهدر ؛ Ho, tsao, Si, Mi کوچوک (Sian-au) au, Wu-na-o, po-so, Mu, کی غرب حکمدارلرینك قسم اعظمی اوکا تابع اولمشلردر . بو حوالی حقنده دهأ فضله تفضیلات آلمتی ایچین باقکز : مارقورات ، اسکی تورک کتابهلرینك قرونولوژیسی، ص ۶۴ - ۵۸ .

[۲] ده کینی ، هونلر تاریخی ، ج ۱ ، ایکینجی قسم ، ص ۵۶۶ تعاقب ایدن ایضاحات میاننده لایقیه تصریح ایدلمشدر . هیرتک مرحله نامهسنه باقکز ؛ تونیوقوق کتابهسنك خامهسنه باقکز : ص ۷۲-۷۳ ؛ (رادلوف ؛ موعولستانده اسکی تورک کتابهلری، ایکینجی سلسله) .

[۳] هیرته نظراً ۱۳۰

[۴] هیرته نظراً یکیددن Sin-yé وادینك آغزینە واریلیر .

[۵] هیرته کوره « چنرال - پی - لو Pei-lo شهری اولوب بولندیغی موقعک بوکونکی طوقاق حوالیسنه توافق ایتسی ایجاب ایدر .

[۶] هیرته کوره ۴۰

[۷] هیرته کوره اون قیلهك قاآنی قوماندان انتخاب ایدلمک ممتاددر .

[۸] هیرته نظراً ۴۰

[۹] هیرته کوره Mi حکومتک شهری ایمش .

اورادن ۳۰ لی مسافده شهری واردر .

» ۶۰ » Tun-kién شهری واردر .

» ۵۰ » A-schī-fou-lai واردر .

» ۷۰ » Kū-lan

» ۱۰ » [۸] To-kien

» ۵۰ » Ta-lo-sī (تالاس ویا طراز) واردر .

ایلروده بو سیاحت یولندن بحث اتمک فرصته تکرار نائل اوله جغز. چین مورخلری ماوراءالنهر اهالیسنک «بودی» [۲] اولدیغنی اشارت ایدورلر . مع هذا دیگر اقوامک دینلری حقتده چینلیرک وردیکی معلومات، بالخاصه پک آز اهمیتله تلقی ایدلیدر؛ زیرا بعضاً، چینلیر، آرا برنده هیچ برمشابهت نقطه سی بولنیان دینلری یکدیگرینه قاریشدر یورلر [۳]. مع هذا ماوراءالنهرده بودیزم حننده آریجه معلوماتده مالکیز ؛ «الندیم» ک افاده سنه کوره بوراده کی بودیلر «مانیخه بیست» لک سلفلیردر [۴]؛ فهرستک دیگر بر قمر سنده

[۱] هیرته نظراً Schui-Kiên

[۲] هیاست ، ج ۳ ، ص ۱۸۳ : «بودای تقدیس ایدرلر» (قالع مملکتی اهالیسی حقتده) «شمال سلاله سی تاریخندن»

E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* [۳] لوندرد ۱۸۸۸ ، ج ۲ ، ص ۲۹۴ [غربی آسیانک مسلمان ساحسنه و مثلاً آذربایجانده تعلق ایدن Ming-shi ده کی چین بیاناتنده «اهالینک بودایه پرستش ایشکری» صیق صیق تکرار ایدلمکده در. حتی بردفده «قرآن» ، فو - کینغ یعنی «بودانک کتابی» اوله رق کوستربلیور ؛ هیرت ، *Gaiia and the Roman Orient* ص ۲۸۴].

[۴] فلوغهل : مانی ، نظریه سی ویا زیلری . لایزیغ ، ۱۸۶۲ ، ص ۱۰۵ [مانیخه بیستلر عجم قرالرینک تمقیاتنه معروض قالدقلردن تورکستانه التجا ایشلردر. بولردن اول Samanäer لی بیانیجی مهاجر اوله رق ذکر ایدلمکده در. Σαμαναί یاخود Σαμαναί اسمی - Clem. Alex. Strom. 1, 15 ریاضت صاحبی ، دیلنجی راهب وبالخاصه بودی راهب معناسنه اولان سانسقرتیجه S'raman کله سنندن. اشتقاق ایتدیریلیرسه ، بو صوکنجیلر بودیدرلر . بونلرک استادلرینک «بوداسف» تمیمه ایدلیدی حقتده کی مسعودینک بیاناتی ده بو اساسه استناد ایدور . کتاب الفهرست ؛ فلوغهل ، ج ۱ ، ص ۳۴۵ (باقکیز : ج ۲ ، ص ۱۸۰) «بوداسف = نبی السعنیه» دیه ذکر ایدلمکده در . «بوداسف» یاخود «بوداسپ» دن بودا آکلاشیلما ایدر [.

شویله دینیور: «ماوراءالنهرک اکثریت خلقی اسلامیتدن اول بودینه (بودیلک) سالک ایدیلر» [۱].

بودیلکک دوغریدن دوغری به عرب قوجاتندن اول ماوراءالنهرده حاکم دین اولدیغی بو سوزلردن استنتاج ایتمکده استعجال ایتمه ملیز. هیوئن - چانغ سیاحت ایتیش اولدیغی بوتون حوالیده، بودی «Stūhas» لرنده (طاش آبدانی)، مناسترلرده و سائرده توقف ایتمشدر. بونکله برابر آمو- دریا به دوغریدن دوغری به مربوط اولان حوالی استئنا ایدیلیرسه، ماوراءالنهرده برکله ایله اولسون- بودیلکدن بحث ایتمیور. هیوئن - چانغ [۲] ک چیجه بیوغرافیسنده سمرقند حکمداری ایله خلقنک بودا دینه سالک اولیوب آتیشرت اولدقلری تخصیصاً ذکر ایدلمکده در. واقعا بوراده ایکی بودی مناستر موجوددی؛ فقط تامیله غیر مسکون ابدی. یابانچی مهاجرلر بو مناسترلر داخلنده پناه آرادقلری زمان اهالی اونلری یانغینلر ایله دفع و تبعید ایدردی. مع مافه هیوئن چانغ، بو حوالیده بودیلکی نهایت تأسیسه موفق اولدی؛ بالذات حکمدار بودیلک طرفدار اولدی؛ هر ایکی مناستر یکیدن راهبیلر ایله طولدی. فقط حکمدارک پک آز دوام ایدن فعالیت، همان هان هیچ بر ایز براقه دی. آشاغیده بودیلکک ایضاحاتی اثناسنده آکلاشیله چندرکه، شرقی تورکستانده هند یازیسی، غریبه ایسه هر هانکی بر الفبا [۳] تعمیم ایتمشدی. چین مورخلری شرقی تورکستانده و افغانستانده هند یازیسنک تعمیمدن بحث ایدیلر؛ فقط ماوراءالنهر و اوغور یازیسنی ارأه ایچین باشقه برکله استعمال ایدیلر: هو-سو Hu-Su (باربار یازیسی).

[۱] کتاب الفهرست، ناشری فلورنل، ج ۱: متنی ایله برلکده اوله رق دو قنور بو هان رودینه در Dr. Joche. Roediger طرفندن نشر ایدلمشدر. لایپزیغ، ۱۸۷۱، ص ۳۴۵، سطر ۱۴: (قبل الاسلام و فی القدم).

[۲] ستایلاس ژولین طرفندن مترجم هیوئن - چانغ تاریخی حیاتی و هندستانه سیاحتلری، پارس ۱۸۵۳، ص ۵۹ - ۶۰.

[۳] (شرق تورکستانده بودی مدنیتی خقنده داما فضلہ معلومات آهیل زده موزا طرفندن Histoire de la ville «Khotan» ختن شهرینک تاریخی اسمی نامیله ترجمه ایدیلن - Thai-tsching-jih - tung-tsching نام چین تاریخنده موجوددر: ختن ایله چین آراسنده تقریباً قبل المیلاد یوز سنه سنندن بری مناسبتات موجوددر. میلاددن سوکرا ۷۳ سنه سننده ختن چین حکومتته الحاق ایدلمش اولوب، دوت یوز سنه سننده بو شهر، بوتون مناسیله، انکشاف ایتیش بر بودی مملکتی ابدی. سوهن هه دینک

ماوراءالنهر یازی شکلبری حقیقه. المزمه «الندیم» ک ویردیکی معلومات واردر؛ بو معلوماته نظراً ماوراءالنهر و سمرقند اهلایی کتابلرنده مانی یازی شکلبری استعمال ایدرلردی [۱]. مختلف ثنائی اساس مذهب طرفدارلری کرکروما حکومتی داخلنده کرک عجمستانده عینی تحقیقاته معروض قالدقلرندن، بونلر، اوچنجی عصرده ماوراءالنهرده یرلشمکه باشلادیلر. بونلر میاننده بولنان مانسخه ئیستلر دیگر مذهب سالکلرندن عدداً کثیر ایدیلر؛ بونلرک آرالرنده کی تشکیلاتک صیقیلغی ده آریجه فائیت بخش ایدورودی. بوتون بو شرائط تحت تاثیرنده اولهرق مانسخه ئیستلر تدریجاً حاکم موقعی اشغال ایدیلر. دیگر ثنائی مذهبلره کلنجه، «دیصانیر» خراسان و چینه قدر یایلمشردی؛ فقط بونلر داغنیق یاشادقلری کی معبدلری ده یوقدی [۲].

تاڤلا - ماقان چولنده کشف ایتدیکی هر ایکی بودی شهر خرابه سنک اثبات ایتدیکی کیتک بودیلک ایله علاقه سنک چین ایله مناسبتندن چوق دها اسکی اولدیغی محقق در (آسیا جولرنده ح ۲ ص ۵۹-۷۹): بو مدینتک چینلیر زماننده قوملر آلتنده قالمق صورتیه محو اولدیغی آ. کلاشیلیور. چین منابی محو و منقرض اولان تو - هو - لو Tu-ho-lo (تاڤلا) حکومتی حقیقه معلومات و بردکاری کی قومده کومولن «هالا تو - لوقیا» شهرندن ده بحث ایدیلر. سوهن هه دن طرفندن ختن ده کشف ایدیلن آل یازیلری تمامیه خصوصیتی حائزدر. بو آل یازیلرینک اشکالی هر حالده هند اشکالی میاننده تمعاد ایدیلیمه چکی کی ماهیتی ده بوکونه قدر تمین ایدیلیمه مامشدر. باقکز: سوهن هه دن ح ۲ ص ۵۲. بعدالمیلاد ۶۳۲ سنه سندن اعتباراً شرق تورکستانده آرتق بودیلکدن بحث ایدیلدیکی ایشتمیورز. عرب فاتحلر آرتق کاشغردن داها ایلرلره کیتیمه مشلر و بو حوالی ده یالکز برچا بولجی آلایی طرفندن (میلاددن سوکره ۷۱۵) تخریب ایدلمشدر. (باقکز: طبری ح ۲ ص ۱۲۷۵ - ۱۲۷۹). مملکتده حاکم عنصر اولان تورکک اکثریتک اسلامیتی ۵۲۴۹ [میلاددن سوکرا ۹۶۰ تاریخنده] قبول ایتدکاری ظن اولونوبور. باقکز: ابن الاثیر تاریخ، ج ۸، ص ۳۹۶ و بارتولدک اسکی تورک کتابه لری و عرب منبعلری، ص ۲۸ (رادلوف. موغولستانده اسکی تورک کتابه لری. ایکنجی سلسله). بوراسان، ختن و چوله کی خرابه لره عائد ارکه تولوژیک آبدلر، تاریخی تکامل صره سیله ترتیب ایدیلدیکی حالده، پاله اوغرافیک کشفیات، تاریخی مناسبتلری اعتباریه هنوز قطعیتله تمین ایدیلیمه س.]

[۱] مانی، ۶۷ - ۱۶۶. [بوکا نظراً مانی، کتابلری عجمه و سریانی لسانندن اشتقاق ایتدیریلن یازی ایله یازمشدر. «مانسخه ئیستلر بویازی ایله کتاب مقدسلری ایله قانوننامه لری یازمشلردر. ماوراءالنهر و سمرقند اهلایی دینی کتابلرنده بو حرفلری استعمال ایشلردر که بوسیدین «قلم لدین» اولهرق توصیف ایدلمشدر»]

[۲] فلرغعل، ۱۶۲ - ۱۶۱. I. o.

مزدکیتر، «شہزستانی» [۱] نك افادہ سنہ نظرآ، «سمرقند»، «شاش» و «ایلاق» دہ
 یرلشیدیلر . بونلر «سیر دریا» ابلہ «جو» آراسندہ کی ساحہ داخلندہ ایلک حرث عاملری
 اولوب، بونلر دہ، دیکرلری کی، عددآ پک دونندہ بولندقلری مانیخہ ئیستارک نفوذلری
 آلتندہ قالمش اوللری پک محتملر . - بوکا مائل مثاله اسلام دورندہ دہ تصادف ایدرز :
 سامانیلرک بولندیقی ساحہ داخلندہ حنفیلرک مذہبی حاکم ایدی ؛ حالبوکه بو ساحہ نك
 شمال حدودندہ کی مملکتارده شافعیلر [۲] ساکن بولونیورلردی که، کورونوشه نظرآ، قومشو
 تورکلر آراسندہ حنفیلرکک حاکمیتنه مانع اولمادی . بوندن باشقه، ایلریدہ کوره جکمز
 کی، مزدکی افکاری ماوراءالنهر اہالیسی اوزرنده قوتلی ودوامی برتأثیر اجرا ایتمش در.
 اولجه بر طاقم میسیونرلرک شرقہ کیتلری طولایسیلہ خریستیانلق دردنیجی عصرده
 کشف کتلرله شرقہ داخل اولمقہ باشلایور . ۳۳۲ سنہ سنندہ «مرو» دہ خریستیان
 بر پسبقوسه تصادف ایدپوروز . فقط خریستیانلغک انتشاری، ثنائی اساس دینارک انتشاری
 قارشوسندہ پک کریدہ قالیر . عجم قراللری طرفندن اجرا ایدیلن تعقیبات ، آنجی
 خریستیانلق رومادہ حاکم دین موقعنه یوکسلدکن صوکر باشلادیغندن ، شرق حدودی
 حوالیسندہ بولنانلرہ نظرآ بالطبع عددآ دہا کشف اولان ایرانک غرب ممالکتندہ کی
 خریستیانلر، روما حکومتی حدودی داخلنہ قولایمچہ کچرک کندیلرینی تعقیباندن قورتار .
 مشاردر . بوندن ماعدامذہب ضالہ، هریرده اولدیینی کی، اجنبی دین ایچون یاپیلان پروپاگاندا
 دہا از یازده قوتله تعقیب ایدلمشدر؛ بودی خریستیان ومارسیونیتلر، خراساندہ [۳] صیغینہ جق
 بر ملجأ بولدیلر . دیصانیلر ، مانیخہ ئیستار و مزدکیلر ، ساسانی حکومتی حدودلری

[۱] «ابوالفتح محمدالطهرستانی» نك دینی فرقهلر وفلسفہ مسلکاری . تئودور ہار بروککدر
 طرفندن ترجمہ ایدلمشدر ، ہالہ ۱۸۵۰ ، برنجی قسم، ص ۲۹۳ .

[۲] مقدسی ، عرب جغرافیاجیلر کلیاتی ، دوہویہ طبعی ، ج ۳ ، ص ۲۲۳

[۳] بودیلک حقتندہ معلومات آلمق ایچین «بارون روزن» ک روس آرکھ ٹولوژی جمعیتک
 شرق شعبہسی یازیلرنده کی مقالہ سنہ باقکز . بارون روزن بورادہ بیرونیہ استناد ایدپور ؛ البرونی نك
 اندیاسنہ باقکز : in the arabic original by Dr. Sachau, p. 40-41 . البرونینک اندیاسی .
 انکلیزجہ طبعی ، دوقتور ساخانو ، (in Trubner's Oriental Series) لوندردہ ۱۸۸۸ ، ج ۱ ،
 ص ۲۱ . بورادہ فضلہ اولہرق، بودیلرک «بلخ کشرقندہ کی» حوالیہ چکیلمک مجبوریتندہ قالدیلرینی
 سویلہ یور . مارسیونیتلر حقتندہ باقکز : فلوغہل ، مانی ، ۱۶۰ .

خارجنده یرلشمکه مجبور اولدیله . « هیوئن - چانغ »، ماوراءالنهر یازیسنه « سو - لی »
 Su-li تسمیه ایدلدیکنی سویلیور . بوندن سریانی یازیسنگ قصدا ایدن بکی اغلب احتمالدر [۱].
 ایرانده تمم ایدن بو دینی تشکیلاتک هپسنک کندینه مخصوص آیری القباری موجود
 اولدینی معلومدر . بونله مودل و اساس وظیفه سنی سریانی یازیسنی کورمشدر . عرب
 منبعلردن بیلوررکه مانیخه ییستلرک مقدس کتابلری اکثریت اعتباریه سریانی لسانیه یازلمش
 ایدی [۲] . « هیوئن - چانغ » طرفندن بیلدیریلن حرفلرک عددی ده خریستیانلقدن
 زیاده مانیخه ییستلرک دلالت ایتمکدهدر . معلوم اولدینی وجهله خریستیان سوریه لیلرک القبانلی
 ۲۴ حرفدن متشکلدر ؛ یالکز « ایلس فون تیرخان » Elias von Tirhan ک غرامری ۳۰
 حرفه مالکدرکه، التي صدالی حرفایله روجه γ و π حرفلری آیری اصوات اولوق اوزره
 برلکده حساب ایتمکدهدر [۳] . بوکا مقابل، مانیخه ییستلرک القباسی داها زنگین ایدی ؛ بو
 القباء « النديم » ک افاده سنجه عرب القباسندن دهافنله حرفه یعنی ۲۸ اشارتدن فضله
 اشارته مالکدی [۴] .

ساسانیلر زماننده ماوراءالنهرده خریستیانلغک توسعی حقتنده تاریخی تدقیقاته اساس
 اوله جق هیچ بر معلوماته مالک دکلز [۵] . ایلریده آیرمجه بحث ایدیله جکی اوزره یالکز

[۱] « غوثمید » ک دیگر برطاقلری میاننده اشارت ایتدیکی کی بوکله نک کاشقرنجه « سولی »
 ایله مشابیهتی (کوچوک یازیلر ، ج ۲ ، ص ۲۸۰) تصادفی در: کذلک « بونده هس » ده کی « سوریک »
 « surik » ده بوله در (توماشک ، مرکزی آسیا تدقیقاتی ، ج ۱ ، صغدیانا ، ص ۱۳ ؛ ویانه
 اجتماع راپوری ۱۸۸۷ ، ج ۸۷ ، ص ۷۷) . مارتووارتک « اسکی تورک کتابلریک قرونولوژیسی
 ص ۵۶ » سویک = صغده حقتده کی فکری ایله بارتولدرک مقاله سنه باقکز (اسکی تورک کتابلری
 وعرب منبعلری ، ص ۲۲ ، نوطه ۱) .

[۲] مانییه یدی بیوک اثر عطف ایدلکدهدرکه، التي دانهمی سریانی لسانی ایله وعجمجه یازلمشدر
 فلوغهل ، مانی ۱۰۲ .

[۳] نستله سریانی غرامری ، ص ۲ .

[۴] فلوغهل ، مانی ، ۱۶۶-۱۶۷ .

[۵] ۶۷۷-۴۱۰ سنه لری طرفنده انعقاد ایدن سینود مجلسلرینه اشتراک ایدن نسطوری پستپوسلری
 حقتده شقی سریانی احکام روحانیه لرنده (کوییدی طرفندن نشر ایدلش دو: شرق جمعی مجموعه سی ۴۳ ،
 ص ۳۹۸-۴۱۴) ماوراءالنهره عاند هیچ بر تشکیلات رهبانیه éparchie بولیورز . ۵۷۷ سنه بینده
 بر شهرک پستپوسی (یازمه ده موصل شهرنده) ذکر ایدلکدهدر . « کوییدی » بو شهرک سمرقند
 اولدینی ظنندهدر .

خریستانلقک داها آلتنجی عصرده سمر قنده بریسقپوسه مالک اولدینی احتمالی موضوع
بجٹ اولمشدر .

۲

سکننجی عصرده مختلف تورک قبیله‌ری آراسنده انقطاعسمر دوام ایدن محاربه‌لر او
حوالینک سکوتتی اخلال ایدیوردی . چین منبرلینه نظراً «تالاس» شهرینه منسوب
اولان چفتجیلر زره کیلرر ویکدیگرلرینی اسیر ایدرلردی [۱]. سکننجی عصرک بدایتنده
عربلر قتیبه‌نک فتوحاتی سایه‌سنده متادیا ماوراءالنهره رلشیورلردی ؛ مع‌ماقیه بوحوالینک
قطعی متبوعیتی، بالآخره خلیفه معتمم (۸۴۲ م) زماننده وقوعبولشدر [۲] . تالاس
نهرنده وقوعبولان میدان محاربه‌سی (۷۵۱م)، غربی تورکستانده چین نفوذینه خاتمه
چکدی [۳] .

بو حادثاتی تعقیب ایدن اون سنه ظرفنده، تورک قارلوقلر [جینلیرجه قو - لو - لو] و
عربلرجه خرلخ، خرلیه [سمیره‌جی ایله سیر دریا حوالیسینک [۴] شرق قسنی اشغال
ایتدیبلر .

[۱] هیاسنت، ج ۳ ، ص ۲۴۵ . باقکز : هیرتک آلمانجه ترجمه‌سی، تونیوقو کتابه‌سنه
عائده خاتمه، ص ۷۱ .

[۲] بلاذدی ، دوهموبه طبعی، ص ۴۳۱ .

[۳] بو محاربه‌یه عائده‌ریجه وچینجه اثرلرده‌معلومات موجوددر (ابن‌الاثیر، ج ۵، ص ۳۴۴؛ طبری
و بلاذری بو محاربه‌دن بجٹ ایتیلرر) . فلا پروت . Tai. Li-shi. p.243 : باقکز : هیرتک
تونیوقو کتابه‌سنه عائده خاتمه، ص ۸۲؛ قارا بکک مقاله‌سنده خطاه ۷۵۵ سنه‌سی ذکر ایدلشدر .
(باپروس ارتس هرتسوخ رایته‌رک فولکسیونی نهریاتندن، ج ۲ و ۳ ، ص ۱۱۳ .)

[۴] هیاسنت ، ج ۱ ، ص ۳۷۲ ؛ مارکووارت . اسکی تورک‌کتابه‌لری قرونولوژیسی . ص ۲۵۰ .
ابن اثیرده (ج ۵ ، ص ۱۵۲) قارلوقلرک دما (۱۱۹ هـ - ۷۳۷ م) تاریخنده طخارستان جوارنده
ظهور ایتدیکلری مذکوردرکه شایان دقتدر . عینی معلوماته طبریده‌ده تصادف ایدلکده‌در . ج ۲ ،
ص ۱۶۱۲ ؛ بونلر فی‌الحقیقه قارلوقلرک خصوصی بر شعبه‌سیدی . باقکز : بازتولد ، اسکی تورک
خبرلری و حرب منبعلری ص ۲۷ . عینی موقلمرده ، آمو - دریا‌نک شیکنده هیوژن - جانغ (ج ۱ ،
ص ۲۶) هی - سو Hi-Su ویا هو - سو Hu-Su تورک قبیله‌سنندن بجٹ ایدیور . توماشک ،
(اورته آسیا تدقیقاتی، ج ۱ . ص ۴۰ = ویانه اجتماع راپوری ، ج ۸۷ ، ص ۱۰۴) بونلرک
«غز» ل اولسی احتمالی ایلری سورویور .

عربلر ایله اورته آسیا ملتاری آراسنده تجاری مناسبات داها سکزنجی عصرده باشلامشدی. چینه کیدن اسکی یولدن باشقه، اولجه ذکر ایلامش اولان یکی برتجارت یولی بولیوروز. چین خبرلرینه کوره عرب تاجرلری اوچ سنهده بردفعه «قوچا» دن ایلك یوکلی کاروانلر حیقارهرق «نیسه بی» منبعلرینه دوغری قیرغیزلرک مرکز حکومتنه سوق ایدرلردی. تیتیلدرده عینی یولدن استفاده ایدرلردی. یولده تاجرلر قارلوقلرک مملکتنده توقف ایدرلردی که، اویغورلرک باصقین و هجوملرینه قارشى محافظه ایچین قیرغیزلر تاجرلرک رفاقتنه محافظلر ویرردی [۱]. پک زیاده محتملدرکه مختلف دینلرک میسیونرلری ده عینی تجارت یولندن استفاده ایتملدر.

ثنائی اساس مذهبلر ماوراءالنهرده اولدقجه اوزون مدت بردواملش و دوآلیستلرک عصبانی آتقی بو یوک مشکلاته باصدیریه بیلش در. طاصیلرک ریئسلی قومشو تورکلی امداده دعوت ایدردی؛ آره صره بالذات بونلر بو مقصدله کوچیه لره کیدرلر و بونلرک آراسنده مذهبلرینی نشر ایدرلردی [۲]. دوآلیستلرک صوک قوتلی حرکتی تشکیل ایدن «ابن مقفع» عصبانی ۷۸۰ سنه سنده باصدیرلیدی. قادینلری مشترک تلقی ایدن مذهبی کورونوش ده، مزدکی ماهیته در. مقنمک و فاندن صوکراده مذهبی دوام اییدی. طرفدارلری کندیلرینی مسلمان عد و تسمیه ایدرلردی. بونکله برابر نه عباداته متعلق احکام اسلامیه به ونه ده طهارت و اوروجه اهمیت ویرمزلردی. قادینلر اولجه اولدینی کی هرکسک مال مشترکی کی اییدی [۳].

بونلرک بیاض البسه کیدکلرینی و دینی تلقیلرنده «زندیق» لره [۴] تقرب ایتمکلرینی

- [۱] بوندن، اورخونده اوط ران و اورادن اعتباراً فتوحاتی تا غربه قدر توسیع ایدن بوملتک شمال شعبه سی مقصوددر: تجاری مناسبتلر حقتده باقکنز: هیاست، ج ۱، ص ۴۴۹؛ فلاپوت، T. bl. H. stori ص ۱۷۲؛ پارکر، A Thousand years of the Tartars، ص ۲۰۹.
- [۲] فهرست. ج ۱، ص ۳۴۵. البرونی، شرق ملتلری قرونولوژیسی، زاخاو طرفندن نشر ایلمشدر، ص ۲۱۱-۲۱۵. البرونی، شرق ملتلری قرونولوژیسی، ص ۱۹۳-۱۹۴.
- [۳] شهر طرفندن نصر اولنان ترشیخیک بخارانک نووغرافیک تعریفاتی، پارس ۱۸۹۲، ص ۷۳.
- [۴] قدس شریف مستشرقلر طرفندن «بیت المقدس» تسمیه ایلمکندن (اسکی کی بیت المقدس دکل) «مقدیسی» شکلنی استعمال ایدییه رز. مقدیسی شکل حقتده «ژورنال آریایک» ده انتشار ایدن دو هوپه تک مقاله سنه باقکنز (۹، ۱۴، ص ۳۶۷)؛ «سعمانی» تک «کتاب الانساب» ده

«مقدیسی» سویلیور، «ترشیخی» مترجمی «احمد بن محمد» زماننده (ترجمه ۵۲۲ھ = ۱۱۲۸م تاریخنده وجوده گلشدر)، بومذهب «کش» و «نخش» و بخارا کوبارندن بعضیسنده انتشار ایتشدی [۱]. مؤخر سیاحارک، افغانستانک شمال قسمنده و آمو - دریانک منبع طرفرنده مشاهده ایتدکری بعض عادات، احتمالکه مزیدی افکارنی ایضاح ایتدکدره. الفستون، «هزاره» (شمالی افغانستانده برقیبله) لردن بحث ایدرکن، قاریسنگ قاپسنگ ایشکینده بر چفت ترک کوره بر آدمک همان اورادن اوزاقلاشدیغنی [۲] سویله دیکی کی، احمد بن محمدده ماوراء النهرده کی اهل ضلال حقنده [۳] عینی شیئی سویله یور.

اسلامیتک ماوراء النهرده نه درجهده بطی انتشار ایتدیکی ال مکمل اولاروق ترشیخینک اثرندن آکلاروز. اسلامیتک اشدتلی دشمنلری زنکینلر ایدی: فقیرلره، جامعه ردفه کلشلرنده عربلر طرفندن ایکشمر درهم تأدییه ایدیلر و بو صورتله اسلامیه جلب و جذب ایدیلرلردی. بخاراده ایلک اساسلی جامع «قتیبه» طرفندن (۹۴ هـ - ۷۱۲ م) تاریخنده انشا ایدلشدر؛ (۱۵۴ هـ - ۷۷۱ م) تاریخنده ایسه، بوحوالیده اهالینک اکثرینسنگ مشرک اولسنه رغماً [۴]، ایکنجی جامع بنا ایدلدی. هر حالده اسلامیتک بوتون ماوراء النهرده حاکم اولمی، بوحوالینک عربلر طرفندن قطعی صورتده ضبط و تسخیرندن اول واقع اولماش، وارجلهده کوردیکمز کی، الحقیق دو قوزنجی عصرک اورته لرنده وقوعه کلشدر.

اسلامیتک اوزمانلر تورک جنسلری آراستنده تشرینه ساعی اولدیغنی پروپاگاندا حقنده یالکز «یاقوت» ده معلوماته تصادف ایدیوروز [۵]. خلیفه هشام بن عبدالملک، (۷۴۳-۷۲۴) تورک سلطانه بر سفیر کوندره رک اسلامیتی قبول ایتسنی طلب ایتدی. سفیر (آسیا موزه سی یازمه لری ۵۴۳ آ. ف، ۴۱۷ ب) یالکز مقدس (مقدس ذکل) شکلی مذکوردره «زندیق» کله سنک مختلف معنالی حقنده «بارون روزن» ک منفصل مقاله سنه باتیکز: روس آرکة ٹولوژی جمعیتک شرق شعبه سی یازیلری، ج ۶، ص ۳۳۶ - ۳۴۰. زندیق تمیری بعض دفعهده بودیلکه دلالت ایتک ایتک اوزره استعمال ایدلشدر.

[۱] ترشیخی، عین اثر
 [۲] ن. میناهف: «آمودریا منظرلی جواری حقنده معلومات»، سنت پترزبورغ، ۱۸۷۹ م ص ۱۸۵؛ الفستون vol II, p. 102-214. An account of the kingdom of Caubul
 [۳] ترشیخی، عین اثر
 [۴] ترشیخی ص ۴۷، ۴۸، ۵۸.
 [۵] یاقوت، جغرافیا لئی، ووستنفلد طبعی، ۸۳۹.

سلطانہ عقائد اسلاميه به حائد احكام اساسيه بيلىردى . بونك اوزرينه سلطان سقىر مواجهه سنده بروردونمونه سى ترتيب ايتديره رك ترجمانه ديدى كه: «سفيره سويله، اقديسنه خبر ورسون كه بونلر آراسنده نه بربر، نه دميرجى ونه ده تىزى موجود دكلدر . اكر اونلر مسلمان اولورلر سه واحكام اسلاميه به تابع بولتورلر سه، يشامق ايجين وساطلى نره دن تدارك ايده جكلدر ؟»

بودوره حائد اوله رق ماوراء النهرده خريستيانلغه متعلق معلومه مالكر . «النديم» شايان اعتماد برشاهدك (التهه) سوزلردن نقلاً صغديانا اهايلينك دو آليست و خريستيان اولديغى سويلور [۱]. بوراده مسلمانلقدن هيچ بحث ايدلديكنه نظر آء بوا فاداتك، عرب حاكميتك ايلك زمانلرينه تصادف ايتديكى آشكاردر . نرشخى (l. c. p. ۵۲) بخاراده عرب قبائلندن بى حنظله جامعنك بولنديغى محله وقتيله بر كليسا (كنيساي ترساين) بولنديغى يازيور . بالذات نسطوريلرك كندى كليسالرى تاريخى حقتده ويردكلرى معلومات برحوق تصاد ومهميتلرله مالا مالدر . هرات، سمرقند وچين متره بوليدلكرينك تأسسنى برقم مورخلر بطريق ساليبازاقا (۷۲۹/۳۰ - ۷۰۷۲) يه عطف ايديبورلر ؛ ديكرلرى ايسه Achai [۴۱۱-۴۱۵/۱۶] ديكر بعضارى ايسه Silà [۵۰۴-۵۲۰] [۲] موضوع بحث ايديبورلر .

[۱] « فهرست، ج ۱ ، ص ۱۸ ؛ (ها) ادانق « قرنك » دهه راجع اوله بيلير . « النسخ » (تاريخ سمرقند = سنت پترسبورغده آسيا موزه سى يازملىرى . ۵۷۴ aa يپراق ۸ ورسو۴ . ۵۷۴ يپراق ۳ ؛ هرايكى يازمه ده « قرنك » يازبايدر) بو شهرك تأسسنى (قتيبه) نك معاصرى بولنان « سمرقند غورك » بنه عطف ايتكده در . (طبرى ناشرى ، « غورك » طرز قرائتى قبول ايتكده در چينجه u-liv-kia املاسنك كوسترديكى كى « غورك » اوقوملير ؛ باقكن؛ مارقووارت، اسكى تورك كتابه لرى قرونولوژيى ، ص ۸ . توماشه كه نظراً: صغديانا ، ص ۷۸) حكمدار بوشهرى برادرينه هديه ايتتى . يك ممكن دركه سمرقندك فتحندن سوكر اسلاميت قبول ايتك ايسه ميان آريستوقراتلر هجرت ايدرك بكي بر شهر تأسيس ايتش اولسونلر . عيني حال بخاراده ده وقوعه كلدى (نرشخى ، شفر طبعى ، ص ۴۷ ، ۶۲) . « قرنك » شهرينك تورك طرفندن مسكون اولديغى حقتده « النديم » ك افاداتى، سمرقنده بر تورك سلاله سنك اجراى حاكميت ايتديكنه اشارت ايتكده دركه، بو طرز تلقى لهنه باشقه طرفلردن ده اجراى شهادت ايدللكده در . دائماً هر برده « قرنك » اوقومق لازمدر . بوشهر حقتده داها مفصل معلومات اسكى تورك خبرلرى وعرب منبعلى آدى « وو . بارتولنه » ك اترده موجوددر (ص ۲۲) .

[۲] « اصافى » شرق كتيخانه سى ج ۳ . قسم ۲ ، ص ۴۲۶ . قرونولوژيك ايضاحاتى تقياً Grégorii و Al beloos نك « غره غوربوس ابوالفرج كليسا تاريخى طبعنده كى علاوات : Barhebraei chronicon ecclesiasticum, 4-111 lovenii, 1872-77 .

یول Yule، اخای Achai معرفتیه هرآنده بر پسقپوس - متروپولیت دکل - و سیلا Siā معرفتیه ایسه سمرقنده بر پسقپوس تعیین ایدل یکنک بواضا حادن اکلایدیغنی و حالوکه نو پسقپوس سارک «سالیازاقا» طرفندن متره پولد لکه اصعاد ایدل یکنی بیان ایدیور [۱].

«Guidi - کوییدی» نك نشر اتمش اولدینی شرق - سریانی پسقپوساری لیسته سندن اکلایدیغنی وجهله، هرآنده اساساً ۴۳۰ سنه سنده بر پسقپوس و ۵۸۸ سنه سنده ایسه بر متروپولیت بولونوردی. نسطوری پطریق تیموتهوس Timotheus (۷۸۰ - ۸۱۹) خریستانلغک، عربلر طرفندن تحت تابعیته آلماناش اولان مرکزی آسیا ملتاری آراسنده انتشاری ایچین فوق العاده فعالانه صرف مساعیده بولوندیغنی آشکاردر. میسو نرسوب «هالیه زو Su-chaljesu» مذکور پطریق طرفندن بحر حزر ساحلنده کی حوالیه کوندرلشدی؛ مشارالیه اورادن ایچ آسیابه داخل اوله رق چینه قدر اباروله دی. معلومدرکه چنده داها میلاددن سوکرا ۶۳۶ تاریخنده «او - لو - پن O-lo-pen» طرفندن تأسیس ایدیلن نسطوری جماعتی بولونویوردی [۲]. سریانی راپورلرینه اعتبار جائز ایسه، پطریق تیموتهوس، خریستانلقله نه امالهیه موفقی اولدیغنی تورک خاقانی ایله دیگر حکمدارلردن نامهلر آلیوردی [۳].

اورته آسیاده خریستانلغک حرثی اهمیتی حقنده بر فکر حاصل ایده بیلیمک ایچین، سریانی کلیساسنک اساس خطارینی تعقیب ایتمک کمز لازم کایر.

میلاددن سوکرا بشنبجی عصر نهایته دوغری، ساسانیلر نسطوریلری حمایه ایدرک نسطوریلکک خریستان عجملر آراسنده انتشارینه قوه مسلحه ایله خادم اولمشلردر. نسطوریلکک عجمستانده حاکمی، یعقوبیلرک بیزانسنده کی حاکمیتاری ایله عین زمانده نهایت بولدی. قیصر برنجی ژوسن (۵۱۸ دن ۵۲۷ یه قدر) خالکهدوان رهبان مجلسنک مقرراتی موقع مرعیه وضع ایدرک، یعقوبیلری تبعیدایتدی. اوزماندنبیری عجم حکمدارلری

[1] Yule. Cathay and the way thither; being a collection of mediaeval notices of

China. London, 1866. vol. I. Preliminary Essay, p. xc — xci.

[۲] اصانی، پیلپوتهک اورینتال، ج ۳ و ۲، ص ۴۷۸ و متعاقب. - (هیرت، چین و شرق روم؛ منبعلر آراسنده بالخاصه «سی - نغان - فو» کتابه سی مهندر. باقکنز: yule، مارفوقبولو، ج ۲، ص ۲۲ و متعاقب. - Pan-hier, De l'authenticité. de l'inscription Nestorienne. 1857, , L'inscription syro-chinoise de Si-Ngon-fou. 1858

[۳] عین اثر، ص ۴۸۲.

اونلری تعقیب ایتمک احتیاجی حیسن ایتمدیلر . مختلف احوال و عوامل تائیری آلتنده اولهرق ، تفوق کاه نسطوریلر کاه یعقوبیلر طرفنده قالدی . داخلی آسیاده یعقوبیلرک پسخوسلری آنجیق سجستان و هرات پسخوسلری تعین ایدن [۱] بطریق ماروتاس Maruthas زماندنبری مدانه حقمشادر . اورتودوقسلگ صوک ازلری ابرانده ابکنجی خسرو (۵۹۰ - ۶۲۸) زماننده [۲] غائب اولدی ؛ آنجیق عرب فتوحاندن صوکر اورتودوقسلر (ملکیتلر Melkit) یکیدن ایران و اورته آسیایه آقین ایتمک باشلادیلر . الیرونی زماننده « مرو » ده [۳] بر اورتودوقس متروپولیده تصادف ایدورز . کلیسایه منسوب مختلف فرقلر آراسنده کی مجادلات ، عرب حاکمیتی زمانه قدر دوام ایتدی . عربلر اکثریا نسطوریلر طرفی التزام ایدورلردی . نسطوری بطریق اوچنجی « ساپارژمزه » Sabarjesu (۱۰۶۲ - ۱۰۷۲) زماننده خلیفه طرفندن اصدار ایدیلن امرنامه ده ، یعقوبی و ملکیت پسخوسلرینک نسطوری قولوقوسنه مربوط اولدینی و اونک امرلری ایضا ایله مکلف طوتولدی بیلیریلوردی [۴] . فقط اوزمانلر نسطوریلک حکومت طرفندن دیگر خریستانلردن داها زیاده جدی واهتمکار بر قونتروله تابع طوتولوردی . ۹۸۷ سنه سندنبری قولوقوس ، خلیفه طرفندن - حتی پسخوسلرک آرزولری خلافت اولهرق - تعین و حایه ایلدی [۶] . آنجیق ۱۱۴۲ سنه سنده قولوقوس اوچنجی ابد - یسوع Ebed jesu ایله مافریان دیونیسوس Maphrian Dionysius آره سننده اشتلاف حاصل اولدی که ، بو صورتله ، نسطوریلر ایله یعقوبیلر آراسنده کی مجادلات نهایته ارمش اولدی . ایشته او زماندنبری ، هر ایکی کلیسا رؤسای آراسنده یکدیگرلرینه قارشو تصدیقکارانه و حیله کارانه معاملاتده بولنلمقده در . کذلک موغوللر زماننده ده نسطوریلر ، قاتولیکلر مووجه سننده ، دیگر خریستان جماعتلرینه قارشو تسامح ایله کسب تمایز ایدرلر [۷] .

[۱] Barhebraeus, chron. ecles. III, 426 f.

[۲] Barhebraeus I, c. 1, 266-268.

[۳] الیرونی ، قرونولوژی ، زاجاو طیبی ، ص ۲۸۹ = زاجاو ترجمه سی ، ص ۲۸۳

[۴] اصافی ، بیلوته ک اورینتال ، ج ۲ و ۳

[۵] Barhebraeus . قرونولوژی ته قله سیاستیک ، ج ۳ ، ص ۲۰۶

[۶] عینی آبر ، ج ۳ ، ص ۳۳۲

[۷] موشه میوس ، هیستوریا تارنارورم ته قله سیاستقا . هلمشتاد ۱۷۴۱ ، ذیل ۱۲ ، ص ۴۸ . دو میکن اندزه آسی دولونجیومهللو (I. c. ص ۵۱۲) طرفندن لایتنجه به مترجم - پسخوس نوکیات مجموعه سی -

سریانی مدینتیک اساس عاملرینک ایرانی المنشاء اولدینی حقتده کی حقیقه شیمدی به

اودوفون توسکولومک - دردنجی اینوسانه یازیلان راپورده مندرج اولوب فرانسهده مقدس لوقی به خطاباً کوندربلان موغول خانلرندن برینک مکتوبنده شو عباره موجوددز :

Venimus cum potestate et mandato, ut omnes Christiani sint liberi a servitute et tributo, et angaria, et paedagogis et consimilibus, et sint in honore et reverentia, et nullus tangat possessiones eorum Ita praecepit, quod in lege Dei non sit differentia inter Latinum, et Graecum et Armenicum, Nestorinum, Jacobinum, et Omnes, qui adorant crucem. Omnes enim sunt unum apud nos.

نسطوریلرک فرانسیکه ذراهی «روروق» بله اولان منسابتی شایان قیددر . بوذاتک، جغرافیه انستیتوسی طرفندن ۱۸۳۹ سنه-سنه پارسده منتشر : recueil de voyages et de mémoires آدلی کلیاتده کی سیاحتنامه سنه باقکمز [ج ۴ ، ص ۳۳۷] :

Nestorini occurrerunt processioniter nō b's: p. 339: Magna multitudo christianorum hungarorum, albanorum, ruthenorum, georgianorum, hermenorum, qui omnes non viderunt sacramentum ex quo fuerunt capti, quia ipsi Nestorini nolebant eos admittere ad ecclesiam suam nisi rebaptizarentur ab eis. Nobis nullo modo mentionem fecerunt super hoc: immo contemnantur quod Ecclesia Romana esset caput omnium ecclesiarum, et quod ipsi deberent recipere patriarcham a papa, si vie essent aperte

نسطوری سفیرلری و بالذات موغول خان «کویوک» (۱۲۴۶-۱۲۴۸ تاریخنه قدر) بالخاصه خریستیانلره (بلا تفریق مذهب) ابراز ایش اولدیلری، لئقات و نوجه دولایسیله مختلف ملت لک روحانیلری موغول سراینه جلب ایدلرلردی. دوسسون، موغول تاریخی، ج ۲، ص ۲۳۵؛ «موغول استیلاسی زماننده تورکستان» آدلی اثرده جوینی لک فارسی متنی محتویاتنه باقکمز برنجی قسم، متن، ص ۱۱۱). بوتون بوتلر یوهان ده مونت قورویونو لک نسطوریلر علیهنه اولان اتهاماتی قطعاً رد و جرح ایدیلور :

Nestoriani quidam Christianitatis titulum praeferebant, sed a Christiana religione plurimum deviantes, tantum in a uerunt in partibus istis, quod non permittant quempiam Christianum alterius ritibus habere, quantumlibet parvum oratorium nec aliam quam Nestorianam publicare doctrinam» (Moshemius, l.c. app. XXXVIII P. 114. f.)

«بو یوک خان کتابتک «قتولیک مؤلوی، نسطوریلرک «مونت قورویونو» حقتده حسن ایتدی لری حدت و نفرتی ایضاً بو یوک روما کلیسای ایله برلشک اوزره نسطوریلری ائمانه غیرت ایتدیکنی و عکس تقدیرده سما به و نجاته نائل اوله میجه لری شویله دیکنی ذکر ایدیلور (بکی ژورنال آسیاتیک، ج ۶، پارس ۱۸۳۰، ص ۶۹) .

قدر پك آز اهمیت ویراشدر . بو کیفیت قسماً اسم خاصیلر ایله قابل اثبات اولدینی کی، قسماً ده دوغربدن دوغری به سربانی مورخار طرفندن تأیید ایدلمکده در : قولوقوسلر آراسنده شو عجم اسملرینه تصادف ایدلمکده در : پاپاس Pâpas، شاه دوست، مانس یا خود ماغنهس، مارابخت Mâraboht، بابواؤوس Babuaeus - کاورتودوقسلفك باشلیجه مدافعیدر. و برنجی آبا Aba کساسانیلر زمانده کی قولوقوسلرک الک مهمیدر. بوصوک ایکی ذات، خریستانلغك قبولنه قدر، «موبد» ایدیلر؛ بوندن ماعدا «فرهاد» ویا افراآت Aphraates دردنجی عصرک الک مهم سربانی محررلرندن در . بوندن صوکرا «نارسس Narses» نزیب Nisibis مکتبنک مؤسسیدر. کتب مقدسه نك مترجمی و سربانی - یعنیزی مذهبک باشلیجه مؤسی «فیلقسه نوس» ونهایت فیلسوف پاولوس [۱]. (التنجی عصر) نسطوری خرنک باشلیجه مرکزلی «نزیب» Nisibis، «کند» شاپور [۲] و «مرو» در . ایلك ذکر ایدیلن محله الهیات مکتبی واردرکه، مؤسی، اولجه کوردیکه مزکی برعجم اسمنی طاشیمقده در. «کندشاپور» طب مکتبی عرب طبنک انکشافده پک بویوک برامیت قازانمشدر؛ طبرینک ده بیلدیردیکی کی نسطوریلر بونی ده شرقه مدیوندرلر. ایکنجی شاپور زمانده (۲۷۹ - ۳۰۹) مشهور بر هند طیبی «سوس» ه کلدی؛ اهالی بودوقورک صنعتی اوکره ندیکندن ایرانده الک حاذق طیبیلر ظهورایتدی [۳]؛ «مرو» ک ایسه ساسانیلر زمانده الک مهم حرث مرکزلرندن بری اولدینی معلومدر [۴].

سربانی حرثی عرب زمانده ده دوام ایتدی . تئولوغلر دن ماعدا بوراده فیلسوفلر ، دوقورلر ، حقوقشناسلر ، مورخار ونحو جیلر موجوددی . معلوم اولدینی اوزره نسطوری طیبیلر بویوک عرب طبیعیاتچیلری ایله فیلسوفلرینک خواجهلری اولدقلری کی، عربلر یونان ادبیاتی ایله استیناسلرنی ده سربانی ترجمه لرینه مدیوندرلر . حتی خلیفه نك نسطوری طیبیلری

- [۱] بوتون بو ایضاحات «بازهبروس» ک «قرنولوزی ثقله سیاست» ندن آلتشدر .
- [۲] [سوسانک شرقنده کائن اولان سوزیانا (خوزستان) شهر مهمنک سیاسی اسمی سربانی جه . B. th. l. âpâth - که نسطوری سوزیانا متره بولیدینک مقزی اوله رق ذکر ایدیلور - ایله عین در . عرب منطری «کند شاپور» دیورل Procop, Bell, Goth. 4. 10 . شهرک تاریخی حتنده تولده کبه باقک . طبری ص ۴۱ . هوفان، عجم خریستان شهیدلری حتنده . سربانی دوسیه دن خلاصه ص ۴۱ ؛ پوشهرک وضعیت حتنده : راولنسون، لوندره جغرافیا جمعیتی مجموعه سی ، ۹ ، ۷۲ ؛ لایارد، عین اثر، سنه ۱۶، ۶۴] .
- [۳] ساسانیلر دوزنده عجم و عرب تاریخی ، تئودور تولدیه که طرفندن مترجم طبری تاریخی ص ۶۷ .
- [۴] اصطخری ، عرب جغرافیا جیلری کلیاتی ، ج ۱ ، ص ۲۶۲

بر درجه به قدر سیاسی نفوذده مالکدیلر . بونک نتیجه سی اوله رق خلیفه لر بعض مادون مأموریتاری خریستانلرده تودیع ایتدیلر . کلسانک وضعیت اخلاقیه سی پک موجب آسف بر حلاله ایدی . قبا اخلاقسزلقبر وعادی اجترافات، یوکسک مرآی اشغال ایدنلر آراسنده بیله ، اظهاری مباح حرکاتدن معدوددی .

بوراده، اورنه آسا خریستانلنی ایچین پک بو یوک بر اهیتی حائر بولنیش اولان نسطوری ریاضتچیلکنه بر قاج کله ایله نقل کلام اتمک لازمدر .

بشنجی عصرده نسطوری کلیسا سنده ریاضتچیلکه فارشی بر حرکت باشلادی که، بو حرکتک مشوقی « بارسوماس » Barsumas ایدی . ۴۸۵ سنه سنده اصدار ایدیلن رهبان مجلی قرارلرینه نظراً، پاپاسلر نفسلرینه حاکم اوله مدقاری تقدیرده ازدواج اتمک حقنی حائر اوله جقاردی . ۴۹۹ سنه سی مجلس روحانیسنده بطریق ایله بسقیوسلرک بر دفعه به مخصوص اولوق اوزره ازدواج ایدنه جکلری تقرر ایدی ؛ بوکا مقابل علی العاده پاپاسلره ایسه ایکی دفعه به قدر ازدواج مساعده ایدلدی . بو سوکنجی حق بالاخره یالکیز جسمانی راهبیر ایچین محفوظ قالدی . بوکا مقابل داها آلتنجی عصرده یوکسک رتبه لی روحانیلره متوجه اولوق اوزره ازدواج علیهنه بر عکس العمل باشلادی . ۵۴۵ تاریخده انتقاد ایدن سینود مجلسنده بطریق برنجی آبا زماننده (۵۱۷ الی ۵۵۲) متاهل ذواتک بسقیوسلغه ویا بطریقک انتخابی منع ایدلدی . عینی عصرک باشلانقنده فلسطینه ده بولنان فلسطین راهبی ابراهام مصره کوندردی . مملکته عودت ایتدکن صوکر ابراهام مصر طرزنی نمونه اتحاد ایدرک مناسترلره داها جدی قواعد وضع و ادخال ایدی و بوندن دولانی « پاپاسلرک پدری » عنوانی آلدی ؛ قوزماس نندیقو پلوسستهس Kosmas Indicopleustes مرکزی آسیاده کی مهاجرلردن بحث اتمکده در [۲] .

بالاخره نسطوریلر ده ریاضتچیلک قولله انکشاف ایتش در . « شهرستانی » ده [۳]

[۱] بیلیوتیک اوریانتال ، جلد ۳ ، قسم ۲ ، ص ۸۷۲ - ۸۷۳

[۲] عینی اثر ، ص ۹۲ : "Itemque apud Bactros, Hunnos, reliquos Indos, Persarmentos, Medos, Elamitas, atque in tota Persidis regione Ecc esiae infinitae sunt. Episcopi item, Christianique populi magno numero, Martyres multi, Monachi et Hesyhastae."

عینی فقره ، ص ۸۷۲

[۳] دینی جماعتلر الخ ، ص ۲۶۷

تصادف ایندیکمز فقره به نظراً تسطوریلرده خصوصی بر طاب صتی موجوددر . بوصف نام ومصفی بر روحه مالک اولق صورثیه سناواته یوکسلمک و جمال الهی ایله دلسیر اولق وبالعموم اسرار و خفایایه انقاد نظر ایتمک امیدنی بسارلر؛ وبوامیدله بالعموم شهوانی و نفسانی حظلردن اجتناب اوزره بولنورلر .

۳

دوقوزنجی عصرده ایراندین کن مسلمان سلاله لری میدانه چیقورلر . خراسان ایله ماوراءالنهر و قسماًده غربی ایرانده اجرای حکومت ایدن « سامانی » سلاله سی [۹۸۷ - ۹۹۹] اعظمی ایمی حاردر . بولر، حاکیترینک طرزنده ساسانی حکمدارلرنی نمونه اتخاد ایتمشلردر . لسان رسمی، رسنی وثیقه لرده عجمجه ایدی . [۶] بونکله برابر اسلامیت حاکم دین ایلر قالدی . مع هذاه ثنائی الاساس مذهب لردا نماذی نفوذ طرفدارلره مالک اوله رق دوام ایتدی . مملکت خلق آراسنده موجود وزندیق، لر حقنده یوقاریده معلومات ویرمشدک . ساسانیلرک سقوطی اوزرینه مانیخه بیستلر قسماً غربی آسیایه توجه ایتدیلر؛ بولر خلیفه « مقتدر » زماننده [۹۰۸ - ۹۳۲] یکیدن شرقه و غربی اوزاقلا شمه اجبار ایدلیدلر . و بودغه سامانیلر طرفندن عینی تعقیبات و تضییقاته معروض براقلدیلر . نهایت، « تغزغز » لرک [۲] خاقانی طرفندن کندیلرینه قارشی کوستریلن حمایه سایه سنده، بوتعقیباتدن قورتوله بیلیدیلر . بوزماندن اعتباراً مانیخه بیستلرک رییسلری « سمرقند » ده اقامت ایدرلردی [۳] .

سامانیلرک حوزه اداره سنده کی مملکتلرده خریستیانلق حقنده بعض معلوماته مالکزر . سمرقنده کی خریستیانلر حقنده بالخاصه « ابن حوقل » [۴] ک وردیکی معلومات اک مهمیدر .

[۱] مقدسی، عرب جغرافیا جیلری کلیاتی ج ۳، ص ۳۳۵، سطر ۱۲-۱۳؛ حمد الله مستوفی، قزوینی « تاریخ کزیده » ده دوزک : احمد بن اسماعیل (XI، ۹۰۷-۹۱۴) صوفی اولدینی ایچین رسنی وثیقه لرک بعدما عجمجه برینه عرب لسانیه تخریری امر ایتمشدر . رشخی، شه فر طبعی، ص ۱۵۶؛ شه فر طبعنده، تاریخ کزیده دن اقتباس ایدیلن سامانیلر حقنده کی مبحث علاوه اوله رق موجوددر .

[۲] « تغزغز » لر حقنده ایلریده ایضاحات واردر .

[۳] فلوغه ل، مانی، ص ۱۰۵ - ۱۰۶

[۴] عرب جغرافیا جیلری کلیاتی، ج ۲، ص ۳۷۲

ایتمشدر . نوح بن اسد (خلیفه معتصم زماننده: ۸۳۳ - ۸۴۲) وقتله عربلر طرفندن فتح ایدیلوب بالاخره تکرار غایب ایدیلن [۸] « استمیحاب » [۲] جوارینی تورکردن آلدی . (۲۸۰ هـ م ۸۹۳/۹۴) تاریخنده «اسماعیل بن احمد» «تالاس» [۳] شهرنی ، اوتجی عصرده ایسه سامانیلر «فرغانه» حدودنده [۴] بولونان «هفتده» موقعی تورکردن آلدیلر . مسلمان ملتلرک شرقی آسیا اقوامی ایله تجاری مناسبتلری، اوزمانلر پک زیاده انکشاف ایتشدی . سمرقندک شرق قیوسی «چین قیوسی» [۴] تسمیه اولونیوردی . چینه کیدن اوج تورک جنسنک یعنی «غز» قارلوق ، تغزغز» [۶] لرک حاکم اولدقلری منطقه لردن کچیوردی . ایلك قبیله یعنی «غز» لر بحر خزر جوارندن اسفیحاب سنجاغنه «چمکت اطرافنده» قدر اولان یرلرده ساکن ایدیلر ؛ ایکنجی قبیله یعنی «قارلوق» لر فرغانه ده کن عرب اراضیسندن شرقه دوغرو اوتوز کونده سیاحت ایدیله بیلن حوالده ساکنیدیلر ؛ اوجتی قبیله یعنی «تغزغز» لر ایسه چینه قدر اولان متباقی ساحه نی [۷] اشغال ایدیلر لردی .

[۱] بلا ذری ، دو هویه طبیعی ، ص ۴۲۲

[۲] ایوم جیمکنت شهری جوارنده سایرام کوی

[۳] ترشخی ، شه فر طبیعی ، ص ۸۴

[۴] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی ، ج ۲ ، ص ۳۹۶ (ابن حوقل)

[۵] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی ، ج ۲ ، ص ۳۶۵

[۶] بوقبیله اسی (عربیجه سی تغزغز) اولاً تغزغز Taghazghaz اوله رق اوقومش در؛ غربیوریه ف - «تغزغز» دو قوز اویور» شکلنده اوقومشی تکلیف ایتدی که، برچوق عالملا ایله برابر «دوهویه» (عرب جغرافیاجیلری کلیاتک ۶ نجی جلدنده) طرفندن ده قبول ایدلمشدر . عینی کلیاتک بدنجی جلدینک مقدمه سندن . (ص VIII) بوقبیله عنوانک «تغزغز» اولیوب «تغزغز» اوقومشی حقدنکی «نوله که» تک مطالعه سی موجوددر . نوله که دو قوزنجی عصره تائید بره لوی متنه استناد ایتکده در [۸۸۱ تاریخنده] یاشایان عجم باش راهی منوچهرک برمکتوی (وهست، په لوی متنی ، ج ۲ = The Sacred Book of the East, ed. M. Müller, vol. XVIII, p. 329) «شرکت مقدس کتابی ج ۱۸ ، ص ۳۲۹) که یازند یازیمی ایله غایت واضح اوله رق «تغزغز» شکلنده یازلمشدر . عربلرک تغزغزله ویانغزله تائید هرمانکی برقبیله ایله علاقه دار اولوب اولمادیغنی کویستره چک هیچ برمولومات، بو ذکر اولنان متنده موجود دکلدن . معماییه ، اورخون کتابلرنده دوغوز اوغوزلر قمبرینک استعمالی، «نوله که» تک نقطه نظرخی تأیید ایتکده در . باقکیز: بارتولاد ، اسکی تورک کتابلرینک تاریخی اهمیت ، ص ۸ ؛ عین مؤلک: اسکی تورک کتابلری وعرب منبعلری، ص ۲۸

[۷] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی ، ج ۲ ، ص ۱۱ - ۱۴

بالطبع بوراده دیگر کوچیه قبیلهلرده سنا کندیلر؛ فقط بوتلر اهمیتلری اعتباریله بو ذکر ایدیلن قبیلهلردن پک چوق کریده بولنیورلردی .

عربی تورکستاندن شرقی تورکستانه کیدن بولک مفصل تعریفی «ابن خردادبه» و «قدمه» [۱] ده موجوددر . عرب حطنک خصوصیتی دولایسیله شهر اسماریتک قرائتی بویوک مشکلات اراؤه ایدر . «دوهویه» نك قرائتی و جهله بویولی تعریف ایدم :

۳	قربسوخ	طرز شهرندن «آشانی نوشاجان» .
۲	Kasra-bâs	بورادن کصری باس
۴	Kul-Sub	کول - شوب
۴	Gul-Sub	جل - شوب
۴	Kulân	کولان
۴	Briki (Mirki)	برکی (میرکی)
۴	Asbara	اسبره
۸	Nûzket	نوزکت
۴	Charangawân	خرانجوان
۴	Gul	جول
۷	Sârîg	سارغ
۴		«بلده خاقان ترکی» به قدر
۲		کر مر اوه [۲] قدر
۲	Newaket	نو آکت
۱	Bângiket	بنجیکت
۲	Sujâb	سویاب

بو جاده نك همان شمالنده قوملی ستب باشلازدی ؛ جنوبده الکساندر داغ شلستانه قبی اوزا نیردی . «کصری باس» ده قارلوقلرک قیش قرارگاهی واردی ؛ بوندن پک آزا مسافه ده

[۱] «قدمه» ده نوشهر مذکور دکندر . «کول-شوب» دن کولان Kulân . قدر مسافه، قربسوخ اوله رق تمین ایدیلدر .

[۲] بواسمک ناصل اوقونه جنی یلنتیور .

«فالاج» لرك قيشلاقلاری بولورۇدى. يولك ضاغ جهئنده «كصرى باس» ايله «كول - شوب» زانسنده بر داغ نوازدى كه، اوزورنده يوشجه، سئززه و مئوه مېندولا نشو و نما بولورۇدى. «نواكت» قدر اهميتلى نقطه لار «كولان» ايله «مئزكى» ايدى. «نواكت» بويوك بر شلهر ايدى، اوزا دن دوغرى بر يول يوقارى نوشاخانه كيدر دى. «سوياب» شهزى ايكي به اقسام ائمشدى: «كبال - Kobâl» ده و «ساجور كبال - Sâgur-Kobal» ده.

بوسياحت خطلى «توماشهك» [۷] «دوهو» به حقتده كى تقيد نامه سنده: (De Mûnr van Gog en Magog) مناقشه ايدر، يوقا ريدده ذكر ايديلن جين يوللر ايله برابر «تاتغ سلاله سى» تاريخى «تاتغ - سو» دن اقتباس ائتمن در. مومى ايله، بوصور تله، شهر لرك عنعنوى اسم لرى تقيين ائتمكه نجالشمش و پروتجه آتى نتايجى استحصال ائتمن در:

(۱) طراز: اوليا آتا Aulié-atâ نك بش فرسنگ جنوسنده كان اولان «تالاس» در. (عرب لرك زماننده بوراسى شيلجى šilgi اوله رق كوستري لوز) [۲].
(۳) «كصرى باس» شهنامه ده ايكي دفعه ذكر ايديلن تورك قلمه سى «قاجار باشى» اولاجى؛ «اوليا آتا» موقعنده اولماسى اغليدر [۳].

(۲) كوكن - Asbarā بوكونجى «تارقى» موقيدر؛ چينلير ده «كيولن» kiu-lên (اسبره asbara) اون ۷۰ لى غريبده، «تالوسه» دن [۴] ۱۴۰ لى شرقده.
(۴) شيره (چينجه: O-ssî-po-lai) بوكون «چلداور» ك بولنديقى شيره دره سنده. شرفالدينه نظر آئيمور، ۱۴۰۶ تاريخنده «كولن» داغك شزقنده كان اولان شيره قلمه سى بكيدين انشا ايتد بريمشدر.

(۵) «نوزكت» Nuzket - مقدسى ده «نزكت» Nûsket - چينجه تونغ - كييه ن طرز نخريريشه نظر آ «تومك» Tum-ket - اوقومليدر؛ آقسو كنارنده در. احتمال كه بوكونجى «آقسو» در.

[۸] WZKM، ج ۳، ص ۱۰۳ - ۱۰۸

[۲] عرب منبعلرى وانحاً كوستريوركه داغلزده كان «شيلجى» شهزى «طراز» تجارت شهرندن قطعاً آريدر؛ بالخاصه باقكر: عرب جغرافياچيلرى كلبانى، ج ۳، ص ۲۷۵ - ۲۸۴. «طراز» ك، بوكونجى «اوليا آتا» نك بولنديقى موقعده كان اولسى محتملدر. بونك حقتده و ديكر مرحله حقتده: شرق لسانلرى سمينهزى نخريريشدن «غربى آسيا» تقيقاتنه «باقكر» ج ۱، ص ۱۶۷ ده مير آلای «قاللاور» ك و زردىكى تفصيلاته باقكر.

[۳] «قاللاور» كوزه، اخير طاش Achir-Taşch خرابه لرتك موقعنده در.

[۴] «توماشهك» ده بوصورته در؛ (چانف - سو) ده يالكر ۶۰ در.

۶) جول: بوکونکی «پیشیک - Pispék» ه تصادف ایتمکده در. رشیدالدینه نظرآ «جول» [۱] شمالده «نایمان» ایله جنوبده «بوری - تیبِت - Buri-Tibet» آراسنده در. «ادریسی» نك بحث ابتدیی یول فرغانهده «اخسیکت» Akhsi-ket دن باشلا بهرق آتی کونده یوکسک برکییدی اولان الکساندر سلسله سنده کی قارا - قوله واورادن اوچ کونده چوله منتهی اولیور.

۷) «سارغ» [تورکجه Sarigh - صاری] چینجه «میِه - کوئه» به استناداً «مارغ» اوقونه بیلیر.

۸) قارلوقلرک خاقاننک مقرخی «هیوئن - چانغ» سوئی - یه - سوئی - Suī-ye - تسمیه ایدیورکه بالعموم قومشو حکومتلرینک تاجرلرینک اجتماعکاهیدر [۲]. سوئی - یه - سوئی نهری «جو» نهیدر؛ «طوقاق» جوارنده کی بوکونکی خرابه لر بونک موقعی کوستریور. یوراده خریستان تورکله عائد متعدد منارطاشلری بولمقده در. ۹) سوئی - اب (توماشهک، کبک رینه کتاک یاخود کتاک Konâk یاخود Katâk طرزنده قرائت ایدیور.) ایسیغ کولک غرب اتکنده آراملیدر [۳].

«برشخان» - nuşagan ایچون توماشهک «برسحان» طرز قرائتی ترجیح ایتمکده و «نارین - Naryn» [یعنی یوقاری سیحون] ک منبع ایرمقلرندن برینسک اسمی ایله برلشدیرمکده در. جوارده بولنان داغ کیدینک اسمی ده بوله در [۴].

چینجه اسملرک عربجه ایله قارشیلادیرلمی، اولکیلرک - بونوک بر قسمنک - یدنجی عصرک ایلک ربعنه قدر ارجاع ایدلسنه مقابل صوکنجیلرک دوقوزنجی عصرک نهایتنه عائد وولمی دولایسیله، کسب مشکلات ایتمکده در. ایکی یچق عصرلق زمان ظرفنده ایسه، شهر اسملری تبدل ایتدکن ماعدا، کاروان یوللرینک استقامتلری بیله تحول ایده بیلیر.

- [۱] «جول» هر حالده عربلرک «چول» ی ایله علاقه دار دکلدر.
- [۲] یوقاریده ذکر ایدیلن چین سیاحت یولارینه باقکز. بوندن اکلاشلدیفته کوره Sui - Yé ده کی شهر «سویاب» Suyab اولوب تورک خاقانلرینک مرکزی ایله عینی دکلدر.
- [۳] مع مافیِه «جو» قطعاً ایسیغ کولدن چیقماز.
- [۴] «توماشهک» بونقطه نظری شیمدی عجم محرری «کردزی» (اون برنجی عصر) طرفندن بیان ایدیلن خلق اشتقاقی ایله تأیید اولمقده در. علمی مقصد تحتنده اورته آسیاده وقوعولان سیاحتیه عائد راپورمده مذکور عجمجه متنه باقکز: (رسمی) ۱۸۹۷، ۸۹: آزا بارس خان نام کردند یعنی امیر بارس.

چینلیر «کولن» دن «تالاس» قدر اولان مسافہ بی ۶۰ + لی، شبرہ (اسبرہ) بہ قدر ۷۰ لی تخمین ایدیورلر؛ عربلرایسہ ایلمک مرحلہ بی ۱۷، ایکنجی مرحلہ بی ۸ فرسنگ اولہرق بیان ایدیورلر. بوشرائط تحتندہ چین املاسنہ اعتاد اتمک پک مشکلدنر. شمڈیلک نکامینی «دوہویہ» نک طرز قرائی در. بوقرائت، صورت قطعیدہ امین اولدینی ایچون دکل، بلکہ بوقرائی قبول ایتمک ایچون کافی اسبابہ مالک اولمادیغمز ایچین، الک موافق تلیق ایلمکدہ در.

اسمنی بو کونہ قادر محافظہ ایدن [۱] «میرکی» یاخود «مرکہ - Merke» نک موقعی تمامیلہ دوغزو اولہرق تلیق ایڈیلہ بیلیر. کندی عین اسمدہ کی نہرک کنارندہ کائن اولان «اسبرہ» موقعی دمعیین اولوب بوکونکی «چلداور» در. [۲] «چلداور» دن «مرکہ» یہ قدر ۲۶ ورست مسافہ تخمین ایلمکدہ در [۳]. «ابن خردادبہ» ایلہ «قدامہ» دہ برفرسنگ تقریباً ۶ «ورست» (۶ ۱/۲ کیلومترو) مساوی کلیور. «نوزکت» موقعندہ وضعیتنہ نظرأ «بیہ لووودسق» «آق صونک روسجہ اسی اولوب» «چالداور» دن ۵۰ ورست مسافہ در) موقعیلہ توافق ایتمکدہ در، جولک، بیہ لووودسق استاسیونیندن ۴۰ ورست مسافہ سی اولان پیشیک دن بر از داہا شمرقدہ یعنی ۸ فرسنگ داہا آز مسافہ دہ اولدینی ظن اولونمقدہ در [۴]. «ساریغ» ایچین، «طوقاق» جواری کوسترلمکدہ در؛ (طوقاق پیشیک دن ۵۸ ورست مسافہ دہ در) آلت - طوقاق جوارندہ کی «بلدہ خاقان التریکی» (طوقاق دن ۱۷ ورست مسافہ دہ در)؛ نواکت، چیل اریق Dzi Iaryk جوارندہ در (آلت - طوقاق دن ۲۶ ورست مسافہ دہ در)؛ بو صونکجی شہر ایلرودہ کچہ جکدر؛ ابن اثیردہ بو شہر = ۱۱۹ - ۷۳۷ سنہ سی

[۱] «مرکہ» الکساندر سلسلہ سنک جنوبندہ کائن در. (۴۳ درجہ عرض شمالی) آندرہ، جیب
اطلاسی، ۱۳۲/۱۳۱

[۲] شقیلہر، جیب اطلاسی، نومرو ۵۹ - ۶۰ «مرقہ» دن بر آز شرفندہ،

[۳] مسافہ لر بریس حکومتی مناقلا تہ طائد رسمی سالنامہ دن آلتشدر. سنت - پترسیورغ ۱۸۸۸؛ ۱۸۸۹؛ ۹۰؛ ۹۱، ذیلاری ایلہ برابر.

[۴] بالاخرہ بالذات کورہرک قناعت حاصل ایتدیکمہ کورہ اورتہ قرندہ تجارت پولی بوکونکی پوستہ بولندن بر از داہا جنوبندہ واقع ایدی. «پیشیک» دن براز جنوبندہ واقع اولوب خریدنیان مزار طاشلرینک دہ بولندینی «الامہ دین - alamedyn» کوبندہ کی خرابہ لر اسکی «جول» نک وضعیتنی کوسترمکدہ در. اورتا آسیاہ سیاحتم حقندہ کی راپور آدلی اترمہ باقکز: ص ۲۵، ۳۱.

تختنده ذکر ایلمکده در [۱]. عرب جغرافیاچیلرینک ذکر ایتدکلری مسافه دوغری اولدیقی تقدرده، «سویاب» ک [۲] ایسیغ کولدن يك زیاده عرب استقامتنده کائن اولمی ایجاب ایدر. «جو» نهرینک یوقاری مجراسی ایله «برسخان» آره سنده کی مسافه اون بئش کونک برکاروان یولی ویا اوچ کونک پوسته سیاحتی ایچین تامایله اهمیتدن عاریدر [۳]. «فرغانه» دن یوقاری برسخانه کیدن دیکر بریول واردر. «اوز کند» usgen (فرغانه ده) دن «عقبه - Akaba» یه (داغ کیدی) قدر مسافه بر کونده قطع ایدیلیر؛ عقبه دن یوکسک برتبه ده کائن اولان «اطباش» شهرینه قدر اولان مسافه ده عین مقدارده در. بوشهر دن یوقاری برسخانه الی کونک یول واردر. بوشهر لر آره سنده مرچالر و منعیلر موجوددی، فقط برتک کوی یوقدر [۴]. «اطباش» شهری عین اسمده کی داغ سلسله سندن نغان ایدن اطباش نهری اوزرنده کائن ایدی که، روس و چین ساحه سی آراسنده کی حدوددن اوزاق دکلیدی. «اوز کند» ایله «اطباش» شهری آراسنده کی مسافه (۲۰۰ ورستدن فضله)، «باخصه اراضینک داغاق اولمی دولایسیله ایکی کونک سیاحت مقدارندن فضله در. قدامه به نظر «اطباش» ک تبت دن (یعنی تبت اراضیسندن) «فرغانه» و «برسخان» [۵] دن عینی

[۱] ج ۵، ص ۱۴۸. کذا طریقه (ج ۲، ص ۱۵۹۳)

[۲] طریقه، ج ۲، ص ۱۴۴۱، ۷۲۳ = ۱۰۳ سنه سی واقعه ده

[۳]. عرب جغرافیاچیلرینک افاده لری کرک نوماشه ک طرفندن و کرکسه طرفندن یا ککش اکلایمیشدر. «یوقاری رسخان»، «ایسیغ - کول» ک جنوب شرق ساحلنده ایدی. اورابه اگ عین یول (بوکونکی طوقاق دن براز شرقده) «جو» نهری بو یجه بوام buam بوغازی آره سنده و کونک جنوب ساحلی بو یجه «نواکت» دن چردی. دیکر بر بوله «نواکت» دن «سویاب» آره سندن شاله منتهی اولوردی. بو شهر چین منعیلرینه کوره «جو» نک جنوبنده بولونوردی؛ ۷۵۸ تاریخنده چینلر طرفندن تحریب ایلش و کردیزینک بره برده اراه ایتدیکی وجهه بو نک شالنده «قاستهق» Kaslak کیدینک دوغریده یه جنوبنده تکرار انشا ایلشدر. «سویاب» دن یوقاری برسخانه اولان یول قاستهق کیدی اوزرندن بو کونکی «وهرنی Wjerniz»، «اورادن» چیلیق Tschilik و «چان - طاش San-Tasch» اوزرنده اولان یولک عیندر. کاروانلرک بو یولی ۱۵ کونده قطع ایتدکلری تختنده کی معلومات بو صورتله تامایله ایضاح ایلمکده در. اورته آسیایه سیاحتم حقتده راپور آدی اثره یاقکز، ص ۱۸، نوطه

[۴] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی، ج ۶، ص ۲۲، ۱۶۰

[۵] «عین اوز»، ۱۶۰. «اولت باش» دن «آریا وادیسی» اراسندن و «یسی yassy» کیدندن «اوز کند» و «واصل اولان یول» جور تاریخنده ذکر ایلمکده در. بیج دولاقرووا، «جور یک تاریخی»، ج ۱، ص ۲۵۵ - ۲۵۶؛ ظفر نامه، مولی محمد الحداد طرفندن طبع ایلشدر، قانکوه، ۱۸۸۷، ج ۱، ص ۲۵۶ - ۲۵۸.

مسافهده اولدیغنه باقلیرسه، بوراده برخطانک وقوعی پک محتملدر . عربلرک اورتیه آسیا اقوامی ایله تجارت ایتدکری باشلیجه مادهلردن بریسی تیبندن، هندستاندن، چیندن، تفرغزلردن، قیرغیزلردن وسائر محللردن سوق ایدیلن مسک ایدی . بونلرک اک مقبولی ایسه تیبت مسکی ایدی [۱]؛ قیرغیزلر اوزمانلر تفرغزلرک شالنده ساکن ایدیلر؛ بونلرک ساحه سی، ابن حوقله نظر آء تفرغزلرک [۲]، کپاکلرک، قارلوقلرک، غزلرک مملکتلری ایله ودکنر ایله همحدود ایدی .

تجارت بوللری اوزرنده عینی زمانده دینی پروپاگانداه اجرا ایدلیکندن بویوللری اوزون اوزادی به تعیین ایتک ضرورتنده ایدک. تورکلرک، مختلف ثنائی اساس مذهبیلرک و بالخاصه مانیه بیستلرک پروپاگانداسته پک ایرکن معروض قالدقنری ده کوردک . آکر «مسعودی» به اعتقاد ایتک لازم کلیرسه، اونخی عصرده «تفرغز» لر مانیه نیمزی قبول ایتشلردر [۳]. فقط بو، دیگر معلومات ایله توافق ایتمه یور. «ابن الققیه» تورکلرک بویوک بر اکثریتک زندق اولدقنری سویلیور [۴]. «البرونی» ایسه شرق تورکلرینک اکثریتی، چینلیلری، تبتیللری وهندلیلرک بر قسمی مانیه بیست تلقی ایتکدهدر [۵]. مسعودینک سوزلری شو صورتله اکلاشیلما ایدلرکه، مانیه نیم تام انکشافی بالکتر - تفرغزلره تابع اولان - ودیکر تورکلردن داهامدن اولدینی شبهه سز اولان شرقی تورکستانک مدنی اهالیسی زدننده بولمشدر؛ کوجیه لر ایسه بالعکس یکی بردینی قبول ایتدکری زمان داما شامانی عادتلری ایله دینی نظریه لرینک اکثریتی محافظه ایدرلردی. ذاتاً عرب سیاحی «تیم بن بحر المطوعی» [۶] نک سیاحتنامه سندن آکلشیلدینی وجهله، مانیه بیستلر بالکتر تفرغزلرک مرکزنده اکثریتی تشکیل ایتشلر و مملکتک دیگر قسملرنده ایسه زردشتیلک سالک بولمشلردر . بوکا باقلیرسه، دینی پروپاگاندا لرینک، قومی قرابتلری

- [۱] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی، ج ۷، ص ۳۶۴ - ۳۶۶ (العقوی)؛ ج ۲، ص ۳۳۷ (ابن حوقل)؛ احیانکده الحر جیزی (ج ۷، ص ۳۶۵) برینه «الخرخیزی» اوقومیلدر .
- [۲] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی، ج ۲، ص ۱۴، ص ۱۷ - ۱۸
- [۳] غ . قلوغعل، مانی، ص ۳۸۷
- [۴] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی، ج ۵، ص ۳۷۹، سطر ۱۰
- [۵] «زاجاو» طرفندن نصر ایدیلن قرونولوژی، ص ۲۰۹؛ «زاجاو» طرفندن ترجمه ایدیلن نسخه، ص ۱۹۱ . بوراده التباس واردر؛ بوايضاحات بودیلکه تماتی ایتکدهدر .
- [۶] یاقوت، ج ۱، ص ۸۴۰ - کئذک «قدامه» ده («عرب جغرافیاچیلری کلیاتی، ج ۶، ص ۲۶۲؛ «دوهوه» ده یاکلیش ترجمه (ص ۲۰۳)

اولان دیگر ملتر اوزرینه قطعاً هیچ بر تأثیر اجرا ایتمه می پک وارد دکدر [۸].

شیمدی خریستیانلغه کله م :

قوولسون، سلچوقک «میکائیل» اسمنده براوغلی اولدیغنی و بونک «طغرل» بکک پدیری بولندیغنی و ۱۰ د. سمیرنوفه عطفاً بیان ایدیور. بوندن استنتاج ایدیله بیلیرکه - «سمیرنوف» ده عینی شیئی سویلیور - خریستیانلق، سلچوقیلری میدانه چقاران «غز» لر آره سنده تممم ایتمشدی؛ چونکه مسلمانلر اصلاً «میکائیل» اسمنی طایفالر [۲]. «سمیرنوف» ک بو تخمیناً «قزوینی» ک، غز لریک آچیقندن آچیغه خریستیان اولدق لری سویلیله [۳] کسب قوت ایدیور. «قزوینی». کپا کلر مملکتنده بر قیادن بحث ایدرک بوقایا ایچنده دیز چوکش اولان بر آدامک آیاق و دیزلرینک ایزلری مشاهده ایدلرکنی، و بوندن باشقه بر جوجنک آیاق ایزلری و بر مریکک طرناق ایزلری بولندیغنی بیان ایدیور. «غز» لر بوایزلری عیسی به عطف ایدیورلر، [عجیام صدرن فرار بونک افسانوی سببی می؟] و اونی تقدیس و تجیل ایدیورلردی [۴]. کپا کلر قارلوقلرک شالنده اسلاولرک اراضیمی ایله غز و قیرغیزلر [۴] آراسنده یاشارلردی؛ بوندن

[۱] جانغ (جانغ - سو) سلاله سی تاریخنده «هیاست» ک ترجمه سنه نظر آج ۱، ص ۱۵۰ اویفور مایخه ئیستلرینک (مونی) اولاً ۸۰۶ تاریخنده چینه کلدکاری بیان ایدلرکده در. باقکنز: بارکره، A t onsend years of the Tartars، ص ۲۸۰. عینی جانغ سلاله سی تاریخنده استناد ایدن «پالادی - Palladij» ایسه مایخه ئیستلرک داها التبی عصرده چینه کلدکاری و ۷۶۸ ده مرکز حکومت ایله شهرلده اویفور (مونی) لری ایچون مناسرتان ایدلش اولدیغنی سویلیور. [Wustočnij sbornik t. 15].

[۲] مؤلف، عرب منبعندن کن معلوماک چین منبعلری ایله مقایسه سندن، صوک سنه لده موجب مناقشه اولقله برار، مایخه ئیستلرک اورته آسیا تاریخنده بونوک بزول اوینادقلری نتیجه سی چیقاریله جینی فکرنده در. باقکنز: Dutreuil de Rhins, Mission Scientifique dans la Haute Asie 1895-1890 II؛ «غرونار»، تورکستان وتیب بارس ۱۸۹۸، ص ۶۹؛ جینیلرک «مونی» اسمی ایله مسلمانلری اشارت اینتکری حقنده، شواواک، فصل اولقله برار نتیجه معقول اولیان بیانانه باقکنز؛ رادولوف، (قوداتقو - بیلک، مدخل، ص ۶۹) مانیلری خریستیان تاق ایچمکده در. «قوولسون»، «سریانی، نسطوریلری، کتابه سنک سزار، ص ۱۰۷ - یاقوتک لغتنده (ج ۱، ص ۵۲۴) «ابوسمید میکائیل بن حنیفه» اسمنده بر زادن بحث ایدلرکده در. باقکنز: تاج العروس ج ۸، ص ۹۱۹ آشاغیده باقکنز: مکل، کل.

[۴] قوزموغرافیا، ووستنفلد طنبی، ج ۲، ص ۳۹۴

[۵] عینی اثر، ج ۲، ص ۳۹۵

[۶] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی، ج ۲، ص ۱۴

ماعدای بونلرک تملکیتلری جنوبده اسلام مملکتلری ایله تماس ایدیلوردی [۱]. بونلرک مرکزی «تالاس» (طراز) دن ۸۱ کونلک مسافهده ایدی [۲].

«قزوینی» نك قوزموغرافیا سنک ۱۳نجی عصرده یازلیدی شهبه سزدر؛ فقط بو اثر ده دیکر عرب منتخباتلری کی - برجوق «آناخرونیزم: تقویمی یا کلشلقلری» ی احتوا ایتمکده دره. بو یا کلشلقلردن بریسی، اولجه اسلامیتی برخیلی زمان اول قبول ایتمش اولان «غزل» ک [۳] دخی حقنده ویریلان معلوماتدر. «قوولسون» ک قید ایتدیکنه کوره خریستیانلق شهبه سز - هیچ اولمازسه - قسماً نسطوریلر واسطه سیله شرق تورکلرینه کلشدر [۴]. بو ایضاحاتدن واضحاً اکلشلیورکه «قوولسون» بورادهده باشقه باشقه مذاهبه صاحب اولان خریستیانلرک مداخاهسنی تخمین ایتمکده در. فی الحقیقه بیزانس میسیوتلری، غرب قومشولری «خزرلر» اوزرینه ده مؤثر اولدینی معلوم اولان «غز» لره قدر واصل اولایلمشاردی. بوندن ماعدا «غز» لرک کذلک غیر نسطوری خریستیانلرک بولوندینی «خوارزم» [۵] ایله قومشولغنی نظر اعتباره آلتق لازم کلیر. مایسک دردنده «البرونی» به کوره - [۶] خوارزم خریستیانلری «کل با برامی» نی تسعید ایدیلردی که، بومر اسمده تازه کلر کلیسیاه کورتورولوردی؛ عنعنیه کوره یوم مخصوصده الیهک والدهسی ژان - بایستک والدهسنه برکل کتوروردی. هایتون Haithon زماننده [۷]

[۱] کذا، ج ۳، ص ۲۷۴

[۲] کذا، ج ۶، ص ۲۱، ۱۶۰

[۳] راوهزنی، طبقات ناصری ص ۹۶۱. غزل (غزان) آراسنده خریستیانلرک (ترسا)، بودیستلرک و دیکر لرینک بولندینی حقنده کی معلومات «ابن خردادبه» ه اسناد ایدلمکده در. «ابن خردادبه» ک مطبوع متننده بوکا دائر هیچ بر معلومات یوقدر. (غزان) و (ترسا) کلهرلردن آکلشلیدینی وجهه، «راوهزنی» بر عجم ترجمه سندن استفاده ایتمش اولمیدر. «راوهزنی» طرفندن ذکر ایدیلن فقره «کردیزی» دهده بولمقده درکه [«اورته آسیاه سیاحتم حقنده راپور» آدلی اثرمه بافکن: ص ۹۱] «ابن خردادبه» دنده استفاده ایتمش در. بوراده ذکر ایدیلن «غزل» دکل «قزغن» لدر.

[۴] بریانی - نسطوری کتاپه لری

[۵] عرب جغرافیاچیلری کلپاتی، ج ۱، ص ۳۰۵

[۶] «زاخاو»، قرونولوژی، ص ۲۹۶؛ زاخاو ترجمه سی، ص ۲۹۲

[۷] بومورخ حقنده «یول» ک : Cathy and the way thither, vol. 1, prelim. Prelim. essay p. Cxxx I آدلی اثری ایله «ختای» حقنده مهم بر مبحثی احتوا ایدن : Prelim. essay p. Cxxx I «هایتون» ک اثری «براندنبورغ» ده ۱۶۷۱ تاریخنده شوآئیده کی اسم آلتنده طبع ایدلش دره : GXCV f «M. rici Pauli Veneti de regionibus orientalibus libri III. Accedit propter

(یعنی اون دیردنجی عصرک بدایتنده) خوارزم خریستانلری آنطلا کیه ببطریقلیکنه تایم ایدیلر؛ بوندن شو نتیجه چیقاریلرکه بونلر نسطوری اولیوب «ملکیت» ویا «یعقوبی» ایدیلر . «ابودلف» ه کوره غنزلرک بریمعدی واردی، فقط دروننده رسملری یوقدی [۱].

«چیکیل» قبیلهسی آراسنده بک آزرخریستان بولوندیغنی [۲] «ابودلف» سولبور . بومعلومات «غریغوریه» ک قید ایتدیکی کی [۳] ایکی درلو اکلایشیله سولر؛ یا بونلرک عملکترلنده آز مقدارده اجنی خریستانلر ساکن ایدیلر؛ ویا خود بالذات «چیکیل» لرک کوجولر قیسمی خریستانلنی قبول ایتش بولونورلردی؛ هر ایکی کیفیت یکدیگر یله صیق صیق به مناسبتداردر . غریغوریه «چیکیل» لرک آری برقبیله اولدیغندیه اشتباه ایدیلر؛ زیرا - سوزلرینه باقیرسه - «ابودلف» دن اولکی عرب محررلر بوقبیله دن هیچ بحث ایتدیکلری کی، مؤخر محررلر ده یالکنر ابودلفده موجود معلوماتی ذکر وقید ایمکله اکتفا ایدیلر . بوندن ماعدا «عرب یازمه لرنده اسم خالص اکثریا اعظمی درجه ده تجریف ایدیلکده در» . فقط ابن اثردده «چیکیل» لر «سلطان ملکشاه» ک اجیر خاصی اوله رق مذکوردر [۴].

cognationem materiae, Haithoni Armeni Historia orientalis quae de Tartaris inscribitur, itemque Andreae Mulleri, Greiffenhagii, de Chataja disquisitio. Coloniae Brandenburgicae anno MDCLXXI

«In armis sunt ferocissimi, qui vocantur Soldini, et habent propriam linguam, literas atque ritum graecorum, et modo graecorum conficiunt corpus Christi, et sunt obedientes patriarhae Antiocheno.»

[۱] یاقوت، ج ۳، ۴۴۸، باقکنز: «بول» Cathay and the way thither, vol. I, prelim essey p. GLXXXVIII.

بو صوبوکنجی کیفیت «غزلرک» یعقوبی اولدیغنه دلیلدر . یعقوبی مذهبتک بانی «فیلقه نوس» روح القدسک وعیسائک تصویرلی علینه قیام ایدرک بتون رسملری کلیلاردن اوزاقلاشدیردی . (نه آندر، خریستان دین وکلیسائک عمومی تاریخی، اوچنجی طبع، غوطه، ۱۸۵۶، ج ۱، ص ۵۷۳) بوکون بیه هند یعقوبیلری تصاویری رد ایدرلر: Hunter, Imperial gazetteer of India vol. VI sec. edit. London 1886. p. 243.

[۲] یاقوت، ج ۳، ص ۴۴۶

[۳] اوننجی عصرک عرب سیاحی «ابودلف» حقتده: سنت پترسبورغ ۱۸۷۲، ص ۲۷ - ۲۸

(روسجه)

chronicon. x. 144 [۴].

«چیکیل شهری» ، عرب یازیسنگ مساعده سی نسبتنده تور کجه اسم خاصاری اعظمی دوغریلقه نقل ایدن اوتخی عصرک عرب جغرافیاچیلری طرفندن ذکر ایدلامکده در . «مقدیمی» ، «چیکیل» لری « طراز : تالاس » دن ۱۰ میل مسافهده اوله رق کوستریور [۱] .

« تالاس » ده دخی خریستیانلر واردی؛ امیراسه ایل ۲۸۰ (۳ ۸۸۹) تاریخنده شهری ضبط ابتدکی زمان، شهرده کی بویوک کلیسا جامعه قلب ایدلدی. تالاس امیری برچوق دهقان ایله برلکده اسلامی قبول ایتدی [۲]؛ «مرکه» شهرینک باشلیجه جامعی وقتیه کلیسایدی [۳]. شرقی تورکستانده خریستیانلغه کنجه ، « بهی » ده خریستیان بولندیغی « بودلف » بیلدربور [۴]؛ « یول»ک فکر نجه « بهی » آق صو ایله قوچا آراسنده در [۵] .

اسلامت بر طرفدن سامانیلرک فتوحاتیه دیکر طرفدن تجاری تاسارله انتشار ایتدی. سامانیلر «غز» لر ایله «قارلوق» لرک بر قسمی (تقریباً بیک تائله) کندی مملکتلرنده برلشدیر. دیلر؛ بونلر، اسلامی قبول ایدرک، حدودی، تجاوزاته قارشو مدافعه ایتدیلر [۶]؛ بوتور کرک، «مقدیمی» ده [۷] موضوع بحث ایدیلن مسلمان تورکنلر اولسی محتملدر . مسلمان تاجرلر شهبه سز دیکر لرندن داها فضله ایدی؛ بونلر ترجیحاً تجار نجه الهمهم اولان شهرلرده یاشارلردی . شیلجی شهرنده - توماشه کک [۸] افاده سننه نظراً « قراوره » و یوقاری

[۱] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی ، ج ۳ ، ص ۲۷۴-۲۲۵ ، ضیحه) کله سی حقنده عینی اثره باقکنز ج ۴ ، ص ۲۸۳ (لغتجه) ؛ چکیل قبیله سنک بو اسمده کی شهرده دکل بلکه ایسیغ کول اطرافنده اقامت ایتدیکی اکلاشیلور . بجم اولجه ذکر ایدیلن روسجه اثرمده مذکور « کردیزی » یه باقکنز ، ص ۹۰ : اندر حوالی ایسیغ کول همه چکلیان نشینند

[۲] ترشخی ، ش. فرطبی ص ۸۴ . دهقانلق ایرانده واورته آسیاده اصالت عنوانیدر . ازجه « اسکی تورک کتابهلری و عرب منبعلری » آدلی اثرمه باقکنز ، ص ۹

[۳] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی ، ج ۳ ، ص ۶۷۵ ؛ « کئیه » کله سی اوتخی عصرده یالکنز کلیسا ویا سیناغوغ معناسنه کله بیلیر . «الیرونی» ده (قرونولوژی ص ۲۰۵) صوکنجی معنایه آلمش در . تاریخی قیاسله نظراً برکلیسانک جامعه تجویلی داها محتملدر .

[۴] یاقوت ، ج ۳ ، ص ۴۵۰

[۵] Bai-yule, Catay and the way thither, I. Prelim. Essay, p. GXG

موقی، تاریک شمالی آقاقلرندن بری اولان موزارت - دریا کنارنده کانددر .

[۶] عرب جغرافیاچیلری کلیاتی ، ج ۲ ، ص ۳۹۱ .

[۷] کندا ج ۳ ، ص ۲۷۴ .

[۸] W Z K M ج ۳ ، ص ۱۰۶ .

تالاس کنارنده کوموشتان داغی کچیدی یقیننده تقریباً اون بیک اصفهانلینک - سا کن بولوندیغی «مقدیسی» [۱] بیان ایدیور . تجارت یوللارنده همان هرشهرده جامعلر موجود ایدی ؛ شهر اهالیسی هر نه قدر بالخاصه مشرکلردن [۲] ترک ایدیور ایدیسهده بعضی نقطه لارنده مسلمانلر غلبه چالمشاردی . حاکمیت خریستیانلر ائنده قالدینی پرلرده مسلمان تاجرلر ویرکیه تابع طوتولملشاردی [۳] .

۴

اوتنجی عصرک نهایتده شرقی و غربی تورکستانده اجرای حکومت ایدن ایلک خان ویا قره خانیلر سلالهسی اداره سسندده بولنان مسلمان تورکلرک حاکمیتی انکشاف ایتدی . «ده کینی» ، «فره» Frähn ، «رهینو» ، «بره تشنایدنر» [۴] و «ادولوف» ک [۵] قبول ایتدکلری کبی بونلرک اویغوریمی، یوقسه «غریغوریهف» [۶] و «لرخ» ک [۷] تلقیلری وجهله قارلوقی اولدقلری معلوم دکلدن . بونلرک مرکز اداره لری «بلاساغون» ایدی ؛ بوشهر «سمیرهچی» جوارنده ایدی؛ بز یواسمی اولا «مقدیسی» ده [۸] کورویوروز . اون اوچنجی عصرک چین منبعلرینه نظراً «بلاساغون» تالاسه دوغری «المالیق» [قولجه جوارنده] یولی اوزرنده کائن اولوب «ویهرنی» Wjernij اوزرندن و قازلق کچیدی اورته سندن «چو» ایرماغی [۹] اوزرنده بولنان «طوقاق» شهرینه واصل اولور . Wjerinj دن پیشکده کیدن بوکونکی یول، آنجاق ۱۸۷۱ تاریخندن اعتباراً موجوددر [۱۰] . برکا بناء

[۱] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی، ج ۳ ، ص ۲۷۵ ، سطر ۸

[۲] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی، ج ۳ ، ص ۱۶ .

[۳] قزوینی، ج ۲ ، ص ۴۱۱ . ابن الاثیر، ج ۹ ، ص ۳۲۲

[۴] بره تشنایدنر ، Mediaeval Researches, 1, 252 .

[۵] قودانقوبنلیک ، برنجی قسم (ترانسکرپسیونلی متن) مدخل ، ص ۷۸

[۶] ماوراءالنهرده قاراخانلر، ص ۹۵ (روس آرکهئولوژی جمعیتی شرق شعبهسی یازیلری، ج ۸۷)؛

[۷] sur les monnaies des Boukhâr-Khoudahs, p. 4 (بین المللی اوچنجی مستشرقلر

قوانغزه سی کلیاتی، ج ۲ ، ص ۴۲)

[۸] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی، ج ۳ ، ص ۲۷۵ . «مقدیسی» بلاساغون، اهالیسی کثیر، زنگین

و بو بونک بر مملکت اولارق کوستریور .

[۹] بره تشنایدنر ، Mediaeval Researches, 1, p. 18 .

[۱۰] قوسنتقو ، یدی صو ولایتی حقدده مونوغرافی ، ص ۱۶۳ .

هرنه قدر یاقوته کوره « فزاب » ویا « اوترار - otrar » شهری « شاش » دن اوزاقده « بلاساغون » جوارنده کائن ایدیهده [۱]، بلاساغونک « ابن خردادبه » ایله « قدامه » ده بجئی کین « بلده » خاقان ترکی « ایله عینی اولدینی حقنده کی « غریغوریه ف » [۲] ک فکریته اشتراک مجبور بئنده قالنه جقدر . سمیره چی اونجی عصرده قارلوقلره عاندی؛ « ابن خردادبه » ایله « قدامه » یه اعتماد جائزایسه، مقراداره سی « چو » کنارنده دکل، « اولیا آناهده » [۳] - الکساندر سلسله سنک غرب نهایتنده - کائن ایدی. او یغور لر، بلاساغونک تاسیسی بالذات کنیدیله عطف ایدر لر [۴]. قارلوقلرک اراضیسنک او یغور لر طرفندن ضبطی حقنده معلومات موجود دکدر؛ فقط اون « تغز غن » ک « یوز قارلو ق » ایله باشه حیقایله جکی [۵] حقنده کی « قدامه » نک سوزلر نندن ده آکلا شیلدینی وجهله، قارلوقلر ایله شرق قومشولری آراسنده « صادمات وقوعبولمشدر . . . دیگر طرفدن قره خانیلر حکومتلر ننده هیچ بر او یغوره تصادف ایتمه یز ؛ بوکا مقابل قارلوقلر، « غن » لرک سلچوق اراضیسنده اوینادقلری عینی رولی قره خانیلر حکومتی داخنده ده اوینامشدر لر [۶]. بو مسئله اساساً شیمدیلک بزجه غیر قابل حل کی کورونمکده در . هر حاله قره خانیلر حقیق او یغورستان (یعنی بوکونکی تورقان و اوروجی نک کائن اولدینی محللر) اوزرینه بک مشکلاتله حاکم اوله یلمشدر لر ؛ عکسی تقدیرده، او یغورستانده ده اسلامیتی نشر ایتملی

[۱] قاراخانیلر ، ص ۲۱ .

[۲] یاقوت ، ج ۳ ، ص ۸۳۳ ، بلاساغونک کاشغر جوارنده اولدینی حقنده کی یاقوتک

افاده سنه توافق ایتمور . ج ۱ ، ص ۷۰۸

[۳] قارلوقلرک مرکزی ، چین منبهرینه کوره دها ۷۶۶ تاریخندن بری « چو » کنارنده بولونیوردی . (هیاست ح ۱ ، ص ۳۷۲ ؛ مارقووارتک « بورتک کتاپه لرینک نرونولوژیسی ، آدلی ائریته بافکنر ص ۲۵) . اولیا آنا Aalié-atâ حوالیسی قیشلاق اولقدن زیاده یایلاق اولغه مساعددر ؛ « هیوتن - چانغ » ه کوره بوراسی خانک یایلاقی اعمش (Mémoires sur les contrées occidentales, 1, 144) . قیرغیزلرک قیش اردو کاهلری یالکز « تالاس » ک آشاغی مجرا سنده در (قوستنقو ، تورکستان الکاسی ، ج ۱ ، ص ۲۶۶) .

[۴] بلاساغونک تاسیسی حقنده کی او یغور منته سی « جوینی » نک تاریخ جهانک شاستنده واردر . متن و ترجمه : رادلونک قوداقوییلکننده (مدخل ؛ ص XLV) . بو افسانه نک حقیقه سمیره چی ده کی بلاساغونه طاند اولدینی کیفیتنی بک شبهه لیدر . « جوینی » نک افاده سنندن ده آکلا شیلدینی اوزره ، افسانه پی احتوا ایدن طاش موغولستانده اورخونده بولمشدر . غالباً « جوینی » سهواً بالفاسون = Baigassun (شهر) اسمنی « بلاساغون » ایله قاریشدرمشدر .

[۵] عرب جغرافیاجیلری کلیاتی ، ج ۶ ، ص ۲۰۳

[۶] ابن الاثیر ، ۱۱ ، ص ۵۴ - ۵۶

لازم کایدی؛ هر حالده او یغورلز اون اوچنچی عصرده بیه مسلمانلرک بی امان خصمی ایدیلر [۱].

بو سلاله نك جد اولی «قره خان»، «ابن اثیر» ك حكایه سنه نظرأ [۲]، برشخصك زواید کندیسنه تورکجه امر ایتدیکنی کوره رك اسلام اولمشدر. خلقلرندن بری اولان «بوغرا» خان [۳] ($99 \frac{3}{4} = 383$) تاریخده بخارایی ضبط ایتدی. فقط عینی سنهده کری چکلمکه مجبور اولدی وبلاخره وفات ایتدی [۴]. خلقی «ایلك خان» ۹۹۹ - ۳۸۹ سنه سنده ماوراءالنهری صورت قطعیهده فتح ایدرک سامانیلرک حاکمته نهایت یوردی [۵]. «ایلكخان» ملحد ترککر علیهنه جهاد اعلان ایتدی [۶]. «ابن الاثیر» [۷] تورککرک کتله کتله اسلامتی قبول ایدیشلری صفر ۴۳۵ [۹ ایلول - ۸ تشرین اول ۱۰۴۳] تاریخنه ارجاع ایدرکه، اون بیک چادر خلقی (ابوالفدایه کوره بش بیک [۸]) اسلامتی قبول ایتیش و بیکرمی بیک صغیر بو حادته بی تسعیداً بوغاز لاشدر. بوتورکرک یازین بلغارلرک مملکتنده قیشین ایسه «بلاساغون» اطرافنده کوچه لکه یاشارلردی. بوتاریخندن بران اول «سلجوق»، اوردوسی ایله «غز» لردن آریله رق اسلامتی قبول ایتیش و دینداشلری ملتداشلرینه قارشى مدافعه ایچین میدانه چیقمش ایدی. «غز» خاقانی جند شهرنده (سیر - دریا منصی یقینده) ساکن اولان مسلمانلردن جزیه آلمشدی؛ «سلجوق» بونلری بوجزیه دن قورتاره رق

[۱] رادلوف، قوداقوبیلیک، مدخل، ص XLVIII دهکی «جوینی» نك افاده سنه بافکر. بوراده قره خانلیک «غز» اوللی احتماللردنه بحث ایدلمشدر. نثری به استاد ایدن «آ. فون غوتشمید» ده یوفکره اشتراک ایدوردی: (Kleine Schriften, III: 227, 239).

[۲] ابن الاثیر ح ۱۱ ص ۵۴

[۳] ابن الاثیردهده بوله در؛ داها مقدم و داها شایان اعباد منبعله نظرأ ربیع الاول ۳۸۲ - مایس ۹۹۲؛ بیقی: مورلهی طبی، ص ۲۳۴؛ عین تاریخ، بجم «موغوللر دورنده تورکستان» آدلی اثرمنده «کردی» دهده وارد: متن، ص ۱۲

[۴] عینی اثر، ج ۹، ص ۶۸ - ۷۰

[۵] عینی اثر، ص ۱۰۰ - روس آزرکه تولوزی جمعیتی شرق شهمه سی یازیلری، ج ۲، ص ۲۷۲ - ۲۷۵؛ یارون فون روزن «هلال الصابی» نك بخارائک سقوطی حقندهکی افاداتی (۹ نجی عمر) بوآرده نثر ایدیور (بریتیش موزه تومک یازمه سنه نظرأ ۱۹۳۶۰).

[۶] کذاه، ص ۳۵۵ - ۳۵۶

[۷] ابن الاثیر، ج ۹، ص ۱۶۹

[۸] رایسک - آدلر طبی، ج ۳، ص ۱۲۰

تورك واليسنى تبيد ايتدى [۱].

اون برنجى عصر دن برى خريستيانلغك شرقى توركستانده اسلاميه نسبتبه منحصر آ دون موقعه قالدېنى ويالكنز تيهن شانك شالنده كى ساحه داخنده ياشايان خريستيانلرك «بوغرا» خان ايله خلفلرينك دين مجادله لرندن پك آز متأثر اولدقلىرى وامبهرى تخمين ايتكمده در [۲]. مع مافيه خريستيانلرك قارا خانلر حكومتى زماننده تضيقاته معروض قالمادقلىرى كورولور؛ ويا هيچ اولمازسه خريستيان محررلر بويله بر تضيقدن بحث ايتيورلر. «سمر قند» ، نسطورى متره پوليدلكنك مقرى اوله رق قالمشدى [۳]. آراسيرا دوآليسترك نفوذى كندىنى كوسترييوردى . قره خانلردن بسمر قندلى « احمد خان» زندىلرك مذهبته اتباع ايتدىكى ايچين حتى حياتى غايب ايتدى (۱۰۹۵ - ۴۸۸) [۴]؛ ۱۰۴۳ سنه سندن صوكر ايالكنز تاتارلر ايله ختايلىلرك (چينلرك كنانى) مشرك اوله رق قالدقلىرى حقتده «ابن الاثير» كى بياناتى شهبه سز مبالغه ليدر . بومورخك زمانته قدر حتى غرب توركلرينك بيله كافه اسلاميتى قبول ايتدىكى كوره جكنز .

كر ايتلرك نسطورى تاجرلى واسطه سيله خريستيانلنى قبول ايتمى كيفيتى، ۱۰۰۷ تاريخنده واقع اولدى. بونك اوزرينه «سرو» متره پوليدى موغولستانه راهب كوندردى [۵]. قره خانلرك حاكيتى زماننده مملكتك داخلى منازعات و مجادلات ايچنده چالقامقده اولدقلىرى، «ابن الاثير» متعده دفعه لر بيلديرمكده در. خان شرف الدوله (۴۳۵ - ۱۴۰۳) سنه سنده «كاشغر»، «بلاساغون» ايله ديكر متباقى مملكتلرك حاكيت عاليه سنى كندى عهد سنده محافظه ايتكمه [۶] برابر، حكومتى اقباسى آراسنده تقسيم ايتدى. قره خانلر بو حادته دن

[۱] ابن الاثير ، ج ۹ ، ص ۳۲۲

[۲] تورك ملتى، اتنولوژيك و اتنوگرافيك مناسبتلى ايله ايضاح ايدلمشدر (لايزينغ ۱۸۸۵ ص ۳۲۵)

[۳] ابوالفرج ۱۰۴۶ تاريخنده «سمرقند» متره پوليدى طرفندن قتولوغوسه خطاباً يازيلان بر مکتوبدن بحث ايديور . اوپه رت ژان باييت ، ص ۹۱ .

[۴] ابن الاثير ، ج ۱۰ ، ص ۱۶۵

[۵] اوپه رت ، ژان باييت ، ص ۸۸ - ۹۰

[۶] ابن الاثير ، ج ۹ ، ص ۳۵۶ ؛ ابن الاثيرك بو افادانى هيچ اولمازسه قطعى دكلدر ؛ مقدم منبلرك (بالخاصه عتي و يهتي) وردكلى معلومانه نظراً قره خانلرك سلطنتى داما پك چوق زمان اول كاشغرده حكومت سورهن سلاله نك حكمدارينك نفوذى دائما تضديق ايتيان برطام حكومتلره

پك آز سوكراسلچوقيلرك كندى اوزرلرنده كى حاكمتلرنى تصدقه مجبور اولدیلر. اون اوچنچى عصر ك بدايتنده سلطان سنجر سمرقنده خانلىرى عزل ونصب اينيوردي [۸]. سلچوقيلرك حاكمتى ۱۱۴۱ تاريخنده «سنجر» ك اردوسنى مغلوب ايدن قره خاتىرى تحت تابعيته آلان. قره ختايلر طرفندن محو ايدلى. ختای ساحه اراضينى [۲]، غربده جزر دكزينه قدر، شرقده ايسه غوبى چولنه قدر اوزانيوردي. شرق وغرب حواليسى «قاراختای» سلاله سندن غورخان ايله برنوع «تابع» مناسباتى ادا، ايدن خصوصى دره بکلر معرفتيله اداره ايدليوردي. قره ختايلرده ماوراءالنهرده عینى موقعى اشغال ايتدكلىرى كى، «خوارزم شاه» ايله «قارلوق» خانلىرى ده سميره جى واويشور «ايديقوت» نك [۳] شمال قسمنده عینى وضعيتده بولونيورلردى.

«قاراختای» لرك استیلاسى اوحوالينك حرثى ايچين فائده لى ايدى. نيم وحشى قبائل ك دخى «قاراختای» اردوسنى تشكيل ايتديكى ده شهه سزدى؛ فقط بالذات «ختای» لر اولجه چين مدينتك بوتون ثمره لرغى اقطاع ايتمشلردى. غورخانلىرى-چينلر اوکاديه-لوتاشى eye-lié(h)Ta-ših، مسلمانلر «طایفو»، «قومقین»، «قوشتن» يا خود «قوسقین» [۴] درلردى- تبعه سى نزدنده بويوك اعتباره مظهردى. غضب و تعدى نى تبعه سنه منع ايتمشدى؛ يالکيز زنا موجب جزا دکلدى [۵]. کيتانلر شهرلرى تحريب ايتزلردى، بالعكس يکى شهرلر تاسيسنه سى ايدرلردى. «جوئى» يالاخره کسب معرفت ايدن «ايميل» (بوکونكى چوغوجاق جوارند) شهرينك

انقسام ايتمشدر. شرف الدوله (حقيقى اسمى ارسلان خان سليمان بن يوسف) اوله اوله اساساً امر واقع اولان دولتك انقسامنى تأييد صورتيله ترويج و تصديق ايتمشدى. داها فضله تفصيلات ايچون باقکيز: «موغوللر دورنده تورکستان» آدى اثر.

[۱] عینى اثر، ج ۱، ص ۵۴-۵۵

[۲] اورخون کتابه لرينك کوسترديكى كى بوقيله نك حقيقى اسمى «کيتای» يا خود «کيتان». ايدى باقکيز: «رادلوف»، مغولستانده اسكى تورک کتابه لرى، ايکنچى سهرى ص ۳۹
[۳] «ايديقوت»، عنوانى حقتنده «رادلوف»، قوداقوبيليك، مدخل ص XXXVII، XXXIX و «جوئى» يه کوره «کاشغر» ده ده: تريمچه برخان واردى. رسى امپراطور کتبخانه سى يازمه سى ج، ص ۲، ۳۴، ۲۲؛ دوسسون، مغول تاريخى ج ۱، ص ۱۷۰. «کاشغرده» قره خانلرک برشعبه سى اجراى حکومت ايدليوردي؛ باقکيز: «موغوللر دورنده تورکستان» آدى اثر، ص ۱، ۱۳۲، ۱۳۳

[۴] ترشخى، شه فرطبى، ص ۲۴۲ (مجمع التواريخ) دن؛ «راوه رقى»، «طبقات ناهبرى»، ص ۹۱۳

[۵] ابن الاثير، ج ۱۱۰، ص ۵۷

تأسیسی اونلره عطف ایتمکده در [۱]. هر هابگی بر شهری ضبط و تسخیر ایندکری زمان، اهالی بی صومالزردی؛ بالعکس بهر اودن بر دینار آلیرلردی. برنجی «غورخان» تک بر قوماندانک امری آلتنه قطعاً یوز سواریدن فضله و برمدیکی کی مملکتی ده تقسیم ایتمه مشدی [۲]. متعاقب زمان طرفده حکومت «کیتان» لک آلتنه دوشدی. فقط تورک و موغول کوچهلرینک حکومتلری خلافتنه اوله رق، دولت حالنده انقسامه معروض قالمادی. «ابن اثیر» ده کورونوردی سرکش کوچهلری زراعته آلیشدیرمق ایچین سی و غیرته بولونوردی [۳].

تورکلرده زراعت و شهر حیاتی حقتده، اونجی عصر اسلام جغرافیاچیلرینک ویردکلرندن داها مفصل معلوماته «ادریسی» نک اثرنده تصادف اید یوز. فقط بومعلومات مع التأسف قارمه قاریشیق در . معلومدرکه «ادریسی» نک اثری صرف منتخبات ماهیتنده در؛ بوتون عرب منتخباتلرنده اولدینی کی، مختلف زمانلره تعلق ایدن معلومات قطعاً یکدیگرلرندن بارز بصورتده تعیین ایدیله من . بوندن باشقه، اسم خالصه، طائمه حق درجده تغییر ایدلشدیر . «ادریسی» ده «کیتان» لرذکر ایدلما مشدر. فقط «غریغوریه» ک ایچیه تقدیر ایتدیکی وجهله [۴] «ادریسی» کیتانلری، کندن اول کلان جغرافیاچیلردن بسبتون باشقه طرزده تصو بر ایتدیکی «کیاک» لرایله قاریشیدیرمش اولمیدر. «ابودلف» ه کوره [۵] بونلر حیوان دریلرندن چادرلرده یاشارلردی. مملکتلری نیم سیاه و نیم بیاض اوزوم (?) یشدیردی؛ التون و مجوه اته مالکدیلر؛ یاغور یاغدیرمق ایچون خصوصی برطاشلری ده واردی . نه بر حکمداره ونده بر معبده مالکدیلر . «ادریسی» به کوره [۶] «کیاک» حکمداری التون ایشلمه لی الیسه کیر؛ التون صاج طاشیر و سنه ده درت دفعه اهالی به کورونوردی . حکومتی برنجی ناظر اداره ایدردی . سرایلر ، بیوک بنالرو تزهتکاهلر موجوددی. حکمدار، درایت و عظمتی ایله معروف ایدی.

[۱] جویی نک دوسسوندن نقلاً ترجمه سنه باقکنز : موغول تاریخ، ج ۱ ، ص ۴۴۲ .

[۲] ابن الاثیر ، ج ۱۱ ، ص ۵۶ - ۵۷

[۳] عینی اثر ، ص ۲۰۵ ؛ غریبدرکه ابن الاثیر دیگر برقرده (ج ۱۲ ، ص ۱۷۱) کیتانلری کوچیه تلقی ایتمکده در .

[۴] ابودلف حقتده (روسجه) ص ۳۱

[۵] یاقوت ، ج ۳ ، ص ۴۴۸ ؛ باقکنز : yule, Cathay and the way thither

4, prelim. essay, p. CLXXXVII

[۶] ژوبهر طرفندن مترجم ادریسی جغرافیایی ، ج ۲ ، ص ۲۲۲ - ۲۲۳

(بونلرېك جنكاور اولوب هان دائىما قومشولرى ايله مجادله ده بولوندىقلرى بربرده مذكوردر) [۱].
مرکز اداره ده كى اهالى احتياجىدن وارسته اولدىقلرى كى ، بوتون مملكت داخلنده اك
زىككىن واك مرفه برانپورلردى. شهر، دمير قپولر ايله مجهز قوتلى سورلر ايله محاط ايدى .
بو يوك وشجيع بر اوردو طرفندن مدافعه ايدىليوردى. كيار اهالى قرمىزى وصارى رنكده
ايك اليسه كيرلردى ؛ فقط اليسه طاشيىمق حقنه يالكىز بو يوكلر مالك ايدىلر .
سوقاقلر ، بازارلر و اولرك بو يوك بر قسى، صو يوللرى ايله مجهز ايدى . اهالى « صاچى »
ديننه سالك ايدىلر . كوش و ملكلرى ده [۲] تجيل ايدىلوردى .

۱۱۴۵ سنه سنده نسطورى حكمدارى « پره سىتهر يوهان : راهب ژان » ك مسلمانلرى شرقدن
تضييق ايله « سامى برادرلرى » [۳] مغلوب ايتدىكى خبرى آوروپاده دو يولدى . بو خبرك
انتشارينه سبب، « يه-لو-تاشى » نك « سنجر » قارشى مجاربه سى ايدى . فقط بوندىن
« يه-لو-تاشى » نك و « كيتان » لرك نسطورى اولدىقلرى نتيجه سى چيقارلامليدر . اغلب
احتمال نسطوريلر « يه-لو-تاشى » نى عىنى زمانده « كرايت » لرك خانى ايله قارشىدېرملشدر .
« كرايت » دولتنك مؤسسى « اونقك خان » ك بو يوك پدىرى « مرگوز » خان ايدى .
بوزاتك « يه-لو-تاشى » نك معاصرى اولسى، قرونولوژى اعتباريله پك ممكندر . « غورخان » ك
اوردوسنده بعض خريستيان عناصرك موجودى دولايىسيه نسطوريلر بونى كندىلرنجه
معروف خريستيان حكمدار ايله قارشىدېرملرى ده ممكندر . اكر بوتون « كيتان » لر
خريستيان اولسه لردى، بو حادته خريستيان و مسلمان مورخلر طرفندن ذكر ايدىلردى .
« ابن اثير »، برنجى غورخانك [۴] مايخه ئىست اولدىقنى سويليور . حالبوكه « ادريسى » نك، « كياك »،

[۱] عىنى اثر، ج ۱، ص ۵۰۱

[۲] « ادريسى » دىكر برفقره سنده (ج ۲، ص ۲۲۱) كياكلرك ملحد و آتشپرست اولدىقلرى،
اونلرك آراسنده كى بعض كيمسه لرك ايماندىن عارى اولدىقلرى ، اوت ايله تعيش ايدوب اورمانلرده
ياشادقلرى سويليور . « ادريسى » ده كى، ايضاحات بعض خصوصلرده چين مدنيتلك غير قابل انكار نفوذى
ارائه ايدىيور .

[۳] متنده شويلهدر : *Samiardos diecos, fratres reges Medorum et per-arum*

باقىكز : اوپورت، پره سىتهر يوهان، ص ۱۳

[۴] ج ۱۱، ص ۵۵ ؛ كيتان حكمدارلرينك اوزون برجه طاشيدىقلرى (المقتنه و الحار)
بوراده مذكوردر . مجمع التواريخ مؤلفى، غورخانك اشتراك اموال و نسوانى مزد كىلرده اولدىقنى كى
تصديق ايتدىكى سويلكده ذر . ترشى، شه فرطبى، ص ۲۴۲ ؛ بالا خزه كشت ايتدىكده كوره
مجمع التواريخ « حيدر رازينك طريقت حيدرى » سيدر . بو اثر حقنده « برچ » ه باقىكز : برچ

اصیلزاده کاسنک قیاقترلی حقیقده ویردیکی معلومات داها زیاده بودیلکه اشارت ایتکده در؟ مسلمانلرک بالآخره بودیلکی قبول ایتسنگ «کتان» طرز قیاقتنک قبولی ایله علاقه دار اولدیغنی داها آشاغیده کوره جکز. بو کیفیت نظر اعتباره آلنیرسه، «اوپه رت» ک «پره سیتیه ریهان» اسمنگ «غورخان» ک «۲» سنک سقو طبله حاصل اولدیغنی فکر نده اولدیغنی آکلاشیلیر. [اوپه رت قورقان او قیوردی؛ ابن اثیر ایسه اکثریا «کو خان» یازیور]. بوجهت قابل مدافعه در [۱]. دیگر طرفدن «ریتهر» [۲] کبی بو اسمی اونک - خان (چینجه وانغ - خان) کله لری ایله ایضاح ایتک ممکن دکدر. زیرا، «پوتیه» نک قید ایتدیکنه کوره ارثاً انتقال ایدن بو عنوانی [۳]، آنجاق «کرایت» حکمدار لرینک اک صوکنجیسی طاشیوردی. «سمیره چی» کتابهلرندن استخراج ایتدیکنه کوره، برچوق خریستیان تورکار بری تورک دیگر خریستیان اسمی اولق اوزره ایکی اسم طاشیورلردی. بونلرک، هر هانکی برسیدن دولایي بالخاصه تعمیم ایتش اولان خریستیان اسملری انتخاب ایتلری طبیعی در. «بوخان» اسمی «کرایت» لر زماننده تورکارک خریستیانلغی قبول ایتدکری بطریق اسمی اوله رق بویه بررول ایفا ایتش اوله بیلیر.

«کتان» لر، طبق چینلیر کبی، بوتون دینلری عینی صورته حمایه ایتشلردر که بومیانده اسلامیت ده واردر. مسلمان مورخلر «غورخان» لرک [۴] عدالتی بالخاصه مدح و ثنا ایلکده درلر. بالخاصه بو کیفیت کب سترکه، غورخانلر قطعاً نسطوری دکل ایدیلر. مع مافیه مسلمانلر حاکم موقعلری ضایع ایتک مجبوریتنده قالدقلری حالده، دیگر ادیان طرفدارلری ایسه مسلمان تعصبندن مصون قالمشدر. بوندن دولایي خریستیانلق دخی بوراده «قره خانلیر» اداره سندن داها زیاده سربست اوله رق تعمیم ایده بیلمشدر. غورخانلرک

عجم یازمه لری فهرستی، نومرو ۴۱۸ (ص ۴۱۰)؛ و «Rieu» نک بریتش موزه نوم عجم یازمه لری قانالوغی، ذیل، ص ۲۱ - ۲۰، ک، مجمع التواریخ عنوانی ده بوراده مذکوردر.

[۱] ژان باتیست، ص ۱۳۴ - ۱۳۵؛ مقدمه، ص ۵؛ اوپه رتک نقطه نظری، «زارنکه» = Zarncke طرفندن (ساقسونیا فن آقاده میسی، ج ۸، نومرو ۱، تاریخ فلسفه قسمی ایله برابر) توسیماً ایضاح ایدلمش و برچوق عالمر طرفندن قبول ایدلمشدر: به شهل، جغرافیا تاریخی، ص ۱۵۳؛ فون غوتشمید، کوچوک یازیلر، ج ۳، ص ۶۰۹.

[۲] اوپه رت، عینی اثر، ص ۱۱ - ۱۲؛ ریتهر، آسیا، ج ۱، ص ۲۹۱.

[۳] ره وودولوریان، ج ۱۳، ص ۳۰۵.

[۴] ابو عمر مناج الدین عثمان ابن سراج الدین الجوزجانی نک طبقات ناصری، Capt. W. Nassau، Lees مولوی خادم حسین و عبدالحی طرفلرندن باصدیرلشدر، قالدکوتا ۱۸۶۴، ص ۳۲۹.

«راوه رنی»، طبقات ناصری، ص ۹۱۲.

مرکز اداره لرندن بری اولان «کاشغر» [۱] ده بطریق اوچنچی ألیاس (۱۱۷۶-۱۱۹۰) بر نسطوری متره پولیدلکی تأسیس ایتدی . مرکز اداره لرندن بری ده « بلا ساغون » ایدی . «عمرو» ك بسقیوس جدولنده «کاشغر» متره پولیدی عینی زمانده «نواکت» متره پولیدی اوله رقده کوسترلکده در [۲]. بناء علیه «سمیرهچی» ، «کاشغر» متره پولیدلکنه تابعدی . خریستانلغک حاکم سلاله اوزرینه اولان تأثیرینه کلنجه ، «یه - لو - تاشی» نك خلف لرندن صوگ «غور خان» ك کریمه سی و غاصب قوشلوق (دوغریسی کوچلوك) ك زوجه سنك خریستان اولدیغنی بیلوروز . بو معلومات دخی یالکیز مؤخر مقتطفارده فالمش در [۳].

سمیرهچیدن جیقان اك اسکی کتابه لرك «قاراختای» حاکیتی دورینه عائد اولمی پك محتملدر . «قوولسون» طاشلردن بری اوزرنده ۱۴۰۶ عددی (سریانی تاریخی که ۱۰۹۵ بعدالمیلاده مطابقدر) تشخیص ایتدیکنی ظن ایتکده در [۴]. بو تقدیرده کتابه نك قره خانلیر زمانته عائد اولمی ایجاب ایدردی . هر حالده بو دیکرندن داها مقدم رزمانه یعنی موغول دورندن اولکی زمانته عائددر ؛ چونکه بوداها اسکی و داها بو بوک یازی شکل لرینی ارائه ایلکده در [۵] .

موغوللرک استیلاسنی متعاقب قانقلیلر «تالاس» ایله «ایسیغ» کول آره سنده کی ساحه یی ضبط ایتدیلر [۶]. «سمیرهچی» ده کی نسطوریلرک بونلره منسوب اولمی اغلب احتمالدر . فی الواقع بو کادلیل اوله رق سردایده جک المزدده هیچ برشیمز یوقدر ؛ چونکه «قانقلیلر» لک دینی حقتده

[۱] بیلوتنه ك اوربانتان ، ج ۳ ، قسم ۲ ، ص ۵۰۲

[۲] «نواکت» شهری حقتده بو اثرمیزك باشلرینه باقکیز ؛ ا. بهرت ، ژان بایست ، ص ۳۸

[۳] اولا شرف الدین « ظفر نامه » سنك مقدمه سنده (آسیا موزه سی یازمه سی ، ۵۶۸ ، ص ۷۹ ؛ «راورقی» طبقات ناصری ، ص ۹۲۷) مایخه نیت اولان ایلك غورخانك حرمنك - بلکه ده سهو اثری اوله رق - خریستان اولدیغنی سو بایور .

[۴] سریانی - نسطوری کتابه لری ، ص ۹۵ . تاریخی کوسترن حرفلر قوولسونك افاده سنه نظراً تمامیله سینمش در .

[۵] بالاخره «قوولسون» ، «سمیرهچی» دن درت یوز کتابه آلدده ایدرک مؤلفه بلیغ لطفنده بولشددر . یو کتابه لرندن بری موغول دورندن اولکی زمانه یعنی ۱۲۰۱ تاریخته عاژدر . باقکیز : قوولسون ، سریانی - نسطوری کتابه لری ، یکی سهری ، ص ۶ (نومرو : ۲)

[۶] ابوالغازی ، دهمه زون طبعی ، ج ۲ ، (ترجمه -) ص ۳۷-۳۸ .

معلوماته مالک دکاز. «خوارزمشاه تکش» خان قانقلی پرنسسلارندن «تورکان خاتون»ی [۱] تروج ایتدی که تورکان خاتون اوغلی «محمد» اوزرنده بویوک بر نفوذه مالکدی. اقربالری خوارزمه هجرت ایتدیله واسلامیتی قبول ایدرک «محمد» دن مختلف شرفلی مأموریتلر آلدیلر. بو مدت ظرفنده اسلامیت غرب تورکلرنده کیتدیجه تعمیم ایتدی. قانقلیلر بوخصوصده بر استئنا تشکیل ایتیش اولسه لردی، بو کیفیت نظر اعتنایه آلتیش اولوردی. فقط بز بو خصوصه عائد مفصل ایضاحاته آنجیق ابوالغازیده تصادف ایدیورز. اون اوچنچی عصرک مورخلری، قانقلیلرک «محمد» نزدینه مواصلتلرنی حکایه ایدرلرکن، بونلرک اسلامیه انتسابی حقتده هیچ بر معلومات ویرمیورلر [۲].

تورک کتابه لرینک لسانی او یغورجه به فوق العاده یاقیندر. «زادلوف»ک [۳] مشاهده سنه نظر آ هیچ بر کله هیچ بر شکل یوقدرکه مقابل او یغورجه لری ایله عینیت اراؤه ایتیش اولما-ون. آراده کی فرق یالکنز صوته عائد خصوصاته در. قانقلیلرک او یغورلرله یقین قرابتی حقتده شهبه بسله مک قطعاً جائز دکلدر. چینجه فائو - کو (یوکسک آرابه) تسمیه سی قانقلی اسمنه چوقدن ریبط ایدلشدر [۴]. کرک قانقلیلر کرک او یغورلر کندی خصوصی ساحه لرته ماعدا «نایمان» لرک مملکتنده یعنی بو کونکی موغولستاک غرب قسمنده یاشارلردی [۵].

[۱] الجرجانی (مطبوع نسخه ده کی jawzjani ایله راورتی ده کی jurzani برینه بویله او قوملیدر) بونک قبیچاقلی «قدر» خانک قیزی اولدیغنی سویلیور (راورقی، ص ۲۵۴). قانقلیلرک محمدک سراینده کی اعتباری شورادن آکلاشیرکه، قانقلیلر، چنکیز خانک خوارزمشاه ایله محاربه ایتدیکی تاریخده اکثریا شهرله قوماندان تعیین ایدیلرلردی.

[۲] قانقلی و قبیچاقلی قبیله اسملرینک همان همان عینی شی اولدیغنی کورونیور. یالکنز ابوالغازیدن دکل تکش حکومتی زماننده نشر ایدلش اولان رسمی وثاقتندن ده اکلاشیلدیغنه کوره سیز دریا نیک اشانی قسمنده مقیم اولان قیچاقلر (یاخود قانقلی؟) داها اوزمانلر اسلامیتی قبول ایتامشلردی. «موغوللر دورنده تورکستان» آدلی اثرمه باقکنز: برنجی قسم، متن، ص ۷۹. تالاس ایله ایسیغ کول حوالیسی آراسنده ابوالغازی طرفندن ذکر ایدیلن قانقلیلر حقتده، مع التأسف داها مقدم معلومات آله ایدمه دک.

[۳] قولسون، سریانی - نسطوری کتابه لری ص ۱۵۷

[۴] رشیدالدین، بهرزه زین ترجمه سی، مدخل س ۲۲۱-۲۲۲؛ «زادلوف» بونی قبول ایتیور.

باقکنز: قوداتقوبیلیک مدخل، ص ۷.

[۵] «قانقلی» حقتده باقکنز: رشیدالدین، بهرزه زین ترجمه سی، مدخل، ص ۱۰۸. او یغورلر حقتده ده: عینی اثر، ص ۱۲۵؛ آریجه، سیاح ویلهلموس دوروبرتک مرحله نامه سه: باقکنز:

Recueil de voyages et de memoires, T. IV, p. 288.

«سمیرهچی» دەکی خریستیانلرک، اون اوچنچی عصرده قاتقیلرک حاکم بولندقلری «المالقی» ایله پک صیقی مناسبتده بولندقلری، کتابهلردن استخراج ایلمکدهدر .
 صوگ غورخان - که مسلمانلر «مانی» [۱] ویا «قومان» [۲]، چینیلر «چی - لو» تسمیه ایدرلر - خوارزمشاه «محمد» ایله چتین برحاربه یه طوتوشدی. بو محاربه ده «محمد» ماوراءالنهری فتح ایتدی (۶۰۹ = ۱۲/۱۲۱۳). «میرخونده»، خوارزمشاهی، مسلمانلری پت پرستردن قورتاران بر خلاصکار، برمنجی اوله رق تصویرایدیور [۳]. فقط بوقوحتا قره خانلرک احساسنی موجب اولوب اهالی اصلیه ایچون مدهش بر فلاکت اولدی. خوارزمشاهک علمهداری اولدیغنه هیچ بر زمان حکم ایدیلهسی امکان اولمیان «یاقوت» [۴]، تخریب ایدیلم مملکتک بدبخت وفلاکتلی حالی مؤثر کلهله تصویرایدیور [۵].

بو مدت ظرفنده موغوللر شرقده قوتلندیلر؛ قارلوقلرک قاآنی ارسلان وایغورلرک ایدیقوتی بورتیحیق، کتسانلردن آیرلقلری اعلان ایله «جنکیز» خانک تابعیتی قبول ایتدکلری بیان ایتدیلر. آرسلان خان مسلماندی [۶]. سمیرهچی نک شمالی قسمنه قیالقی شهری ایله برابر [کبال جوارنده] حاکم ایدی. ابوالغازینک شهادتنه نظراً قارلوقلر رعی وزراعت ایله اشتغال ایدیورلردی [۷]. یوقاری ایرتیش ایله اورخون آراسنده اوطوران نایمانلر موغوللر طرفندن تابعیته آلتندی. بونلرک بقایاسی کوشلوق قومانداسی آلتنده غورخانه کیتدیلر. غورخان بونلری حسن قبول ایتدی و کریمه سنی کوشلوقک ترویج ایتدی [۸]. مع هذا کوشلوق قان پدربنه قارشى «خوارزم شاه» ایله اتفاق ایتدی. واقعا

[۱] نرشخی، شفر طبعی، ص ۲۴۳ (مجم التواربخدن)

[۲] راهورنی، ص ۹۲۸.

[۳] اوپورت، ژان بایست، ص ۱۵۱

[۴] ج ۱، ص ۲۴۹؛ ج ۳، ص ۲۳۴

[۵] ابن الاثیر (ج ۱۲، ۱۸۹) «کوشلوقک الیه کچامسی ایچین» فرغانه، «شاش»، «اسفیجاب» الخ، کبی محدود حوالی نک «محمد» طرفندن تخریب ایتدیولدیکنی سویلیور.

[۶] طبقات ناصری، ناسساوی طبعی، ص ۳۴۳؛ راهورنی، طبقات ناصری، ج ۱، ص ۱۰۰۴

[۷] دهمه زون طبعی، ترجمه، ص ۳۸

[۸] کوشلوقک ازدواجی حقنده کی بوخبر، یالکیز «رشیدالدین» ده وارد: روس آرکهئولوژی، جیتنک شرق شعبه سی یازیلی عجمه متن، ص ۵۶: (بعد از یکچندی دختر خودرا بوی داد) ایله مؤخر منتخباتلرده وارد. جوئیده یالکیز. «کوشلوقک» ک غور خانی مغلوب ایتدکلدن صوکر

بدایتده مغلوب اولدیسه ده، بالاخره غمازلق ایله «بلا ساغون» ی ضبط وغورخانن اسیرایتدی. متعاقباً «کوجلوك» بالذات غورخان عنوانی آلدی. دولتک حدودلری شایان اهمیت بر صورتده دارالدی. «خوارزم شاه»، «ماوراءالنهر» حاکم ایدی. او یغورلرک و قارلوقلرک حکمدارلری ایسه موغوللرک و تابعی ایدیلر. بوندن ماعدا اون اوخنجی عصرک بدایتده «المالیق» ده یکی بر حکمدارلق ظهور ایتدی.

ابوالغازینک ویردیکی معلوماته نظر آ ۵۰-۶۰ بیک قاتلی «خوارزمشاه» طرفنه کچدیله. «تالاس» و «چو» ساحلرینده کریده قالمش اولانلرک عددینی «ابوالغازی» اون بیک چادرخلتی اوله رق کوستریور [۱]. خرسز «اوزار» ک [۲] ده بومیانده بولنمی محتملدر. «اوزار»، «جوی» یه کوره، قاتلی قبیله سندن نشأت ایتشدی. چتسی اوزون مدت تاجرلری صویدی؛ نهایت او قدر مهم بر قوت و قدرت صاحبی اولدی که، «المالیق» ایله دیکر بر قاج شهری ضبط ایتدی. او یغورلر ایله قارلوقلرکی اودخی «چنکیز» خان ایله «کوجلوك» علیهنه اتفاق ایتدی. فقط «کوجلوك»، «اوزار» ی آوده اسیر ایتکه موفق اولدی. بعده المالیق اوزرینه یورودی. فقط اهالی قبولی قیادیلر. ایشته بو صورته محاصره باشلادی. بر موغول اردوسنک تقریبی اوزرینه محاصره یی چوزهرک اسیرلری یوله قتل ایتدیردی. چنکیز خان «المالیق» ی «اوزار» ک اوغللرندن «سوقناق تکین» ه تسلیم ایتدی.

«چوینی» نك افاده سنه نظر آ «اوزار» حیدود اولقله برابر اعظمی درجه ده زهد و تقوا ایله کسب اشتهار ایتشدی «ارباب خرقه». بر چوق حسنانده بولوندی. بر کون صوفی لباسنی لابس بری یانه کلدی دیدی که: «سنگ یانکه (و جلالت حضرت عزت) امریله کلیورم؛ ویره جکم خبرشودر که قاصم بوم بوشدر. بزه قوت و قدر تنکه متناسب بر مقدار اقرضانده بولون؛ تا که اعاشه مزی تأمین ایدیه یله سک!» «اوزار» ایغه قالفارق درویشک

کیتانلرک قوماندانلرندن برینک قیزی وغورخانک سابق زوجهنی آلدی. عجمچه متن: «کور خان و دختر امیر بزرگ را که عزت زهره و مشتری بود نامزد خود کرده بود چون محکوم حکم کوچک کشت آن دخترا کوچک در ترمین آورد».

[۱] مع التأسف داهما مقدم منبعلرده بو مهم بیاناتی سرد ویا تأیید ایدن هیچ بر قیده دسترس اولهنماق.

[۲] جوینیده بویله ذر؛ جمال قرشی Karschi (اون دردنجی عصر بدایتی) - که «المالیق» خاندان حکمدارینسه پک یاقیندن تماس ایتکده ایدی - بویار Buyar اوله رق قیادیلر: باقکنز: «موغوللر دورنده تورکستان»، برنجی قسم، منتلر، ص ۱۳۵ و ۱۴۰

اوکنده اکیلدی اوکا « بالیش » ویردیدی واونی شوسوزلرله ائرسال ایتدی : « صدقیهینی (جامعه) ویر و (اوکا) صمیمی خدمتلمی ایفا ایت [۱].
 «کوجولوک» ک حکمران اولدینی ساخه داخنده مسلمانلر بویوک قضیقانه معروض بولونورلردی.
 «جونی» نك افاده سنه نظرآ [۲] «کوجولوک» ، «نایمانلر» ک اکثریتی کیبی عن اصل خریستیان ایدی. بالآخره بر «کیتان» قزینک تلقیناتی ایله بت پرستلکه، اغلب احتمال بودیلکه انتسابه قرار ویردی [۳]. «کوجولوک»، مسلمانلردن دینلرنی ترک ایتلملرنی و خریستیانلق ایله بت پرستلکدن برینی انتخاب ایتلملرنی طلب ایتدی. بت پرستلکی ترجیح ایتدکلری تقدیرده «کیتان» قیافتنی قبول ایده جکلردی. [۴] اطاعت ایتلملری حبس ایله تحزیه ایتدی. بو تدبیر اون دردنجی

(۱) «موغوللر دورنده تورکستان آدلی اثرمهده «جونی» نك متنه باقکز : برنجی قم ، متلر ، ص ۱۰۷-۱۰۸ .
 «اوزار» ک قائل ویا قارلوق قبیله سنه منسوبیتی شبهه لیدر؛ کتبخانه قرالی یازمه سنده ج ۴ ، ص ۲۷
 ۳۴ ۲۶۴ ده « ققلیان » ؛ شرف الدینک ظفرنامه سنده ، آسیا موزه سی یازمه سنده (۵۶۸ ج ، ص ۸۰) ده « قلی » (شبهه سز ققلی رینه) یازیلیدر . بوکا مقابل «جونی» نك برینی پک اسکی و شایان اعتماد اولان (کتبخانه قرالی چاقوف قولکسیونی نومرو ۷۱ ، ۲۰) دیگر ایکی یازمه لرند « قرفان » اوله رق مذکوردر ، «وصاف» ده ده بویه در . «اوزار» (یاخود بویار) حتمده باقکز :
 «موغوللر دورنده تورکستان» ، برنجی قم ، متلر ، ص ۱۴۰ . بو افادات مسلمان خاندان حکمداریسی اولدیغنده بیچ شبهه بر اقایور ؛ عینی شی اون اوچنجی عصرک چین سیاحی چانگ - خانکه سوزلری ایله ده تأیید اولتیور ؛ باقکز : بره تشنایدن ، Mediaeval Reseaches from eastern asiatic sources, vol. I. p. 70

[۲] کتبخانه قرالی یازمه سی ، ج ۴ ، ۲ ، ۳ ، ۴ ، ف ۲۲۰
 [۳] اوپه رت بو احتمالدن بحث ایتمشدر ؛ ژان بایست ، ص ۱۵۹ ؛ دوسسون ، (موغول تاریخنی ، ج ۱ ، ص ۱۷۱) بو قزی کور خانک قزی ایله قاریسدیریور . بوراده کور خانکه سابق زوجه سی قصد ایدلدیکی شبهه سزدر . باقکز : ص ۹۲ نوطه ۳
 [۴] بو تلقی رشیدالدینده (روس - آرکهئولوژی جمعیتی شرق شعبه سی یازیری ، ج ۱۵ ، ص ۳۹ ؛ عجمجه متن ، ص ۶۱) ، مؤخر منبعلرده ، وکنذک دوسسون (موغول تاریخنی ج ۱ ، ص ۱۷۱) ده واردر . «جونی» یه کوره «کوشولوک» مسلمان ستمدن دینلرنی ترک ایتلملرنی خریستیانلقی ویا بودیلکی ایتلملرنی ویا هیج اولمازسه کیتان قیافتنی قبول ایتلملرنی طلب ایدوردی . صوک تکلیف مطلقا ایفا ایدلمی ایدی . علی عبادت و مدرسه ده تحصیل منع ایدلدی . عجمجه متن :
 « اهالی ان نواحی را اذین محمدی الزام کرد و میان دوکار مخیر یا تقلد مذهب نصاری و بت پرستی یا تلبس بلباس خطایان چون تحویل مذهب دیگر ممکن نبود از غایت اضطراب بکسوت خطا بیان مکتبی کشتند قوله تمالی فن اضطراب غیر باع ولا عاد فان ربک غفور رحیم (سوره ۲ ، آیت ۱۶۸) و اذان مؤذن و توحید موحد و مومن منقطع شد و مدارس درس در بسته و مندرس کشت .»

لوئی نك دراغونادینه مشابه ایدی. عینی زمانده غور خانك كریمسی اولان کوچولوك زوجسی، «شرف الدین» [۱] ایله «میرخوند»ك افاده سنه نظرآ خریستیان ایدی، وزوجنك اسلامیت دشمنلغی سیاستنه تامیله اشتراك ایدیوردی. «ختن» امامی علاء الدین «کوچولوك» ه مطاوعت ایتمه دیکی ایچون کندی جامعی قیوسنه چیولندی. «کوچولوك»ك ظلمی موغول قنوجاتی تسریع ایتدی. «جبه نوین» بوحوالی به داخل اولدیغی زمان، هرکسك کندی دیننده قالمیسه جکئی و پدرلی ایله بوپوك پدرلینك کیتدیکی بولدن کیده بیله جکلرغی اعلان ایتدی. اهالی درحال موغولره التحاق ایدهرک قیشله لرند. بولان «کوچولوك»ك اوردوسنی احمایتدیله. موغوللره هان هیچ برمشکلاته مصادف اولمقسزین اوحوالی بی ضبط ایتدیله (۱۲۱۸). «کوچولوك» جنوبه قاجدی و آنجق «بدخشان» ده موغوللر بیتشهرك اونى اعدام ایتدیله [۲]. موغوللر «بلا ساغون» ه غو-بالیق (ای شهر) [۳] اسمنی ویردیله. بو تسمیه ده کوستریورکه کوچولوك مرکزی بلا مقاومت آلتدی. موغوللر طوعاً تسلیم اولان شهرلر ای عنوانی آلیرلردی (مثلاً «زهرنوق» قلعه سی کی [۴]. بالخاصه معندانه مقاومت کوسترن شهرلر «فنا» عنوانی آلدیلر: (مثلاً بامبان) [۵] و روساره عابد اولان «قوزه لسق - Kozelsk». موغوللر دورنده خریستیانلق تاریخی بوپوك بر اهمیت و فقط دهاها زیاده مشکلات ارا نه ایتکده در. «غوتشمید»ك

[۱] آسیا موزه سی یازمه سی ، ۶۵۶۸ ، ص ۷۹

[۲] اوبه رت ، ژان ، بایست ، ص ۱۵۹ ؛ غالباً «میرخوند» بومعوماتی «شرف الدین» دن اقتباس ایتشدیر ؛ شرف الدینك زهدن آلدینی معلوم دکلدیر . رشید الدین وجوئی بونك حقتنده ساکتدرله .
[۳] رشید الدین ، بره زین ترجمه سی ؛ جنکیز خان تاریخی . — روس آرکه ئولوژی جمعیتی شرق شعبه سی یازیلری ج ۱۵ ، ص ۳۸ - ۴۰ (جوئی به نظرآ) .

[۴] ساله مان «عربالیق» شککنده یازیلورکه (قوداقو بیلک ، مدخل ، ص ۴۵) یازمه لرک قرائت طرزینی نظر دقته آلتشدیر . اشبوکله موغولجه ده goa تلفظ ایدیلیر (آ . و . ایوانوسکی نك افاده سنه نظرآ) . غو - بالیق اسمنك ایضاحی یالکنز «میرخوند» ده بولنور (جنکیز خانك حیاتی ؛ یارس ۱۸۴۱ ، ص ۹۱)

[۵] ابو الغازی ، ده مه زون ترجمه سی ، ص ۱۰۹ . بو معومات «جوئی» ده ذاتاً موجوددر . شه فرطبی ، عجم منتخباتی ، ج ۳ ، ص ۱۲۰-۱۲۱ ؛ تیورک صوک سفربنك تهریفدن آکلاشدیلغی وجهله (بقی دولا قروا ، تیورک تاریخی ، ج ۴ ، ص ۲۱۶) - زرنوق Zernuk سمرقنددن اوترازه کیدن بول اوزرنده در . معلومدرکه (بو صوک شهرک انقاضی سیر دریاده ازی Ary منصبنده) سیر دریادن برآز غربده در .

يك یرنده اولان مشاهده سنه نظرأ [۱]، موغول قوچاقی، مملکتلرک یکدیگرلریله اولان مناسباتنده دنیانک هیچ کورمه دیکی بر انقلابی موجب اولدی. بو صورتله، اورته آسیایه واصل اولان مدنیت عنصرلری یکدیگرلریله دائمی تماسه کیردیله؛ بو مدنیت عنصرلرندن یرینی آکلامق ایچین دیگر عناصری ده اساسندن تدقیق ایتمک لازمدیر. بو خصوصده تدقیقاتده بولتمق ایچین واسع مقیاسده مساعی متقدمهیه احتیاج واردیر.

ذیل

ایسیغ کول

«تانیغ» سلاله سی تاریخنده «آقسو» دن «ایسیغ کول» ه [۲] کیدن یول حقنده آئیده کی ایضاحاتی بولورز:

قومه ویلخود بالوقیا (آقسو) ساحه سی؛

بونک شمانده پو - هوانغ - [هو] نهری آقار؛

بورادن برآز اوزاقده سیائو - چه شهری واردیر.

بورادن یکرمی لی مسافه ده: هو - لیو [هو] نهری، ختن حکومتی حدودنده.

بورادن آلتمش لی: تا - چه شهری، (پو - چو یاخود وهن - سو - چوی تسمیه

اولتور) داها مؤخر خانلرک زماننه عائد جغرافیاجیلره کوره [قبل المیلاد ۲۰۶ دن

بعد المیلاد ۲۵ تاریخته قدر] ۲۷۰ لی مسافه ده در.

بورادن ۳۰ لی مسافه ده سو - لو - قونغ So-lu-kong (شهر؟) نه واریلیر.

بورادن ۴۰ لی مسافه ده «پالتا» داعی مرور ایدیلیر، «آق صو» نک شمانده کائن سلسله یه

تابع اولوب «سون - شان» تسمیه اولونوردی که تانیغ سلاله سی زماننده چینک حدودینی

تشکیل ایدیلوردی.

[۱] ابوالغازی، ص ۱۲۲، کذک «جویی» به کوره (شه فرطی، عجم منتخباتی ج ۲، ص ۱۴۲،

۱۴۳) هند و کوشک غرب اوجنده کائدر.

[۲] کوچوک یازیلر، ج ۳، ص ۶۰۹.

[۳] ده کینی ج ۱، ص ۲، LXV. باقکز: هیاست، ج ۳، ص ۲۲۳؛ هیرته

باقکز: تونیقوق کتابلرینه عائد، خاتمه، ص ۷۲.

بورادن ۵۰ لی مسافہدہ «تون-تو» tun-to شہری اسکی چی شان Tsch'i-san یا خود Tsch'i - ko «چی قو» کہ «او-سون» U - sun [۱] لړك مركز اداره سی در.

اورادن ۳۰ لی مسافہدہ چون-جو-هو [۲] Tschön.tschu-ho نہری مرور ایدیلیر . اون اوچنچی عصرک مقتطفارندن ماتوان - لین بونلرک چی-هو Tchi-ho [۳] اسمندہ کی دیگر برنہرایلہ برلکدہ شمال غربی یہ جریان ایتدیکنی سویلیور . شمال غربیدن فائی-لینغ Fai.ling سلسلہ سی مرور ایدیلیر .

اورادن ۵۰ لی مسافہدہ Süé.hai (قار دکزی) کائن در . ماتوان لینہ نظر آ جوادہ کی طاغر قار ایلہ محاطدر .

اورادن ۳۰ لی مسافہدہ Sui-pu-šu نہرینک ساحلندہ سوی - پو - جو [۴] اورادن ۵۰ لی مسافہدہ Yö.hai کہ اہالی ایسیغ - کول تسمیہ ایدرلر (متعاقب عمرجلہلر ایچین اترک باشنہ باقکز) .

بلتا داغندن بحث ایدلسی دہ کوستریور کہ ، چین مورخی بہدہل کچیدی اوزرنندہ کی بولی قصد ایتکدہدر . ہیوہنغ - چانغ ، Schuyler ک یا کلش اولہرق قبول ایتدیکی کی [۵]

[۱] ہیرتک نوطہ سی : فقرہ دن آکلاشیلیور کہ مرحلہ نامہ مؤلفی وو-سونلرک اسکی مرکز تی داغده آرامشدر . بالکس سو - سونغ Sü-sung اورتہ آسیانک اسکی جغرافیسی حقتدہ اخذمعلومات ایچین پک مهم اولان تسی - یہن - جان - شو Tsien - han - schu نک ایضاحنامہ سی اولان خان-شو-سی-یو-جو-آن-پو-جو Han - chu - Si-yü-tschuan-pu-tschu (مبحث ۲؛ ص ۱) وو - سونلرک عن اصل تاریخ حوضہ سندہ تیہن - شانک جنوب اٹکنندہ اقامت ایتدکاری و بالآخرہ طاغہ دوغرو چکنکاری مظالمہ سندہ بولنیور؛ وونقطہ نظر دن Tsch'i-schan ک اسکی مرکز تی دہ تیہن - شان اوکرنندہ آرایور . کوزولیور کہ تانغ دورینک بو المزدہ کی مرحلہ نامہ سی ایلہ بو ایضاحات یکدیگریہ مخالفدر .

[۲] بوراسی «ہیرت» کورہ نارینسق حوالیستدہ سیر دریانک یوقاری جراسی اولان نارین در . [۳] ہیرتہ کورہ (cf.cit,s,70) « تانغ - سو » دہ یالکز برنہردن بحث اولنقندہ در کہ ؛ ہر ایکی اسم اوکا عائددر .

[۴] ہیرتہ کورہ ؛ کاشغر وادیسنہ آقان سو-یہ Sui-yü نہرینک . یعنی « جو » نک منجعی تشکیل ایدن اراضیدر .

[۵] تورکستان ، لوندرہ ، ۱۸۷۶ ج ۱ ، ص ۳۹۱ و ج ۲ ، ص ۱۳۴

tsian-kium Fi-lo- و Yé-tschi, Ho-la, Tung (یاخود Pei-lo) شهرلینک-که هیوئن چانغه ذکر ایدلیور — کولک جنوب ساحلنده کائ اولملری لازم کایر [۱].

انجیق پک آز معلوم اولدینی وجهله «ایسیغ کول» موغول دورندن اول مسلمان مورخاری طرفندن متعدد دفعه لر ذکر ایدلشدن. موغوللردن اولکی دوره عائد اثرلردن اوچ جغرافیای طانیورزکه، بونلرده ایسیغ کول حقیقده معلومات واردن. بو جغرافیای جایلر شونلردن:

۱ — «حدود العالم» ک مجهول مؤلفی (اونجی عصر؛ باقکر: شرق سه مینه ری نشریاتی، غربی آسیا تدقیقاتی، ج ۱، ص ۱۵۳ و متعاقب) ۲ — کر دیزی، ۳ — جهاننامه مؤلفی (شرق سه مینه ری نشریاتی و نیم روسجه اثرمده کی مجیجه متن، برنجی قسم، متلر ص ۸۱). مؤخر محررلرده دنخ اونا ک حقیقده و کرک عینی اسمده کی شهر [۱] حقیقده بعض معلومات موجوددر؛ فقط شهرک وضعیت حقیقده هیچ برقیده تصادف ایدیلده میور.

بالکر «ابن عربشاه» [۲]، کولک اورته سنده یعنی بر آطه اوزرنده «کوچوک براقمتکاه» دن بحث ایدلیور. ۱۳۷۵ سنه سنه عائد قاتالان خریطه سنده ایسیغ — کول (Yssicol) شهری کول ساحلنک شالنده اوله رق کوسترلشدن [۳]. بو شهرده بر ارمنی مناستری موجود اولدینی اوراده آبریحی مذکوردر. ایوم «توب Tup» و «قوی-سو» Koi-su نهرلینک ایتک ایجاب ایدردی که، «هیرت» بونی بایمشدر. بوسینولوغک مساهیبی کوستربورکه، مسافله حقیقده کی یا کلیش معلومات بالخاصه چین متلرنده موجوددر.

[۱] هیوئن-چانغ ایله تانغ — سو مؤلفنک عینی بولی تعریف ایدلکری فرضیه سی. دوغری ایسه «کر دیزی» ده ذکر ایدیلن (روسجه آئرمه باقکر: ص ۸۹ — ۹۰) «تونک»، «یار» و «جیل» شهرلی ایله توافقی ایدن Yé-tso'Y و Ho-la, Tung شهرلینک اسملری؛ بوفرضیه تک دوغرولفنه دلالت ایتکده در. ایلك اسم؛ بوکونه قدر یتاغنده شایان اهمیت خرابله موجود اولان «دون» نهرینک اسمنده موجوددر. اگر سیاحلر ایسیغ کول ساحلنه «دون» ک شرقندن واصل اولورلر؛ بالطبع «نارین» ک نارینسقی جوارندن کجسی ایله sui-pu نهری حقیقده کی «هیرت» ک نقطه نظری ساقط اولور. مع هذا بهی-لو Pei-lo شهری هر حالده «جو» وادیسنده ایدی.

Notices et extraits, XIII, 226-231 [۲]

Ahmedis Arabiadae vitae... Timuri... hiatoria. Ed. Manger, Leovardiae 1772 [۳]

ج ۲، ص ۳۹۲ — ۳۹۳. «دوره» کله سی ناشرک ظنی کی اسم خاص اولیوب اسم جنس در (بره تشنابدرک آیدینه کوره).

[۴] Notices et extraits, XV, part II, p. 432-433. عینی خریطه حقیقده ک Yule ک

Gathay and the way thither, vol. I, prelim. essay p. CCXXIII ادلی اثرینه باقکر.

Schuyler (تورکستان، ج ۲، ص ۱۳۰)، سهواً شهرله مناستری جنوب ساحلنده کوسترمشدر.

آغز لرنده صو آلتنده اسکی بر شهرک خرابه لری موجوددر. بو کون «ایسیغ نول» ده آطه لر موجود دکلددر. فقط صیغ قوملق [۱] موجوددر. کول ساحلی، ذکر ایدیلن نهر لریک آغز لرنده بر یارم آدا تشکیل ایدرکه، وقتیلده بر آدا اولسی محتملدر [۲].

کولک ساحلنده بر چوق اسکی ادوات و سائره بولنشدر. تامایله مجهول بر الفبا ایله یازیلش بر کتابه یی حاوی کوچوک بر قاندىل، بالخاصه اهمیتی حائردر؛ حرف لردن بری «له رچ» ک فکرنجه، مانجه نزم یازیلنه قوتله مشابهت عرض ایتمکده در [۳]. اورته آسیاده مانجه نزمك انتشاری حقنده بالاده ذکر ایدیلن تاریخی معلومات، بو تخمیناتی حقیقته قریب کوسترمکده در.

[۱] قوسته نغو، تورکستان ساحسی، ج ۱، ص ۲۷۷ (روسجه)
 [۲] بوک حقنده نیم روسجه اورته آسیایه سیاحت حقنده کی راپورمه باقکنز: (ص ۴۶). بو اوردده اون بشی عصرده ایسیغ کولده کائ قوی سو Koi-su آطه سی اوزرنده برقله انشا ایدلیکی حقنده محمدحیدرک «تاریخ رشیدی ده» کی افاداتی موجوددر. (بر آن اول ذکر ایدیلان روسجه اترمه کی عجمه منته (ص ۵۰) باقکنز؛ «میرزا محمدحیدر» ک تاریخ رشیدی، انکلیزجه ترجمه سنه: (N. Elias, the translation by E.D. Ross, Lond. 1895 p. 78-79). اون التنی عصرده آدانک اورته دن غایب اولسی حقنده ساکت اولان «محمدحیدر» کول حقنده کی مفصل تعریفاننده الیوم؛ بو بوک مقیاسده قره به اخراج ایدیلن اتقاض و طوغله لردن بحث ایتمدیکنه نظراً، بحق قبول ایدیله بیلیرکه، آداء صوک، زمانده احتمال بر حرکت ارض نتیجه سنده غایب اولشدر. بو شهرک دیوار و اتقاضنک صو آلتنده موجودتی شبه لیدر.
 (۳) شوبلر، تورکستان، ج ۲، ص ۱۳۰. بو قاندىلک الیوم زده بولوندیغی مع التأسف اوکره نه مدم.

	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

Öz Geçmiş

Zeynep Saliha ATEŞ, 01.01.1989 tarihinde Konya'nın Akşehir ilçesinde doğdu. İlkokulu Akşehir Beşkavak İlköğretim okulunda, Ortaokulu Antalya Vali Saim Çotur Ortaokulunda, Lise eğitimini ise Konya Merkez Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde tamamladı. Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2015 yılında mezun oldu. Mezun olduğu yıl Milli Eğitim Bakanlığı'na Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı. Yine 2015 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi Ana Bilim dalında yüksek lisansa başladı. Şuan Konya Erbil Kuru Anadolu Lisesi'nde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.